

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

2(30) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2017 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Index Copernicus
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
RISC
EZB
Google Scholar
IBSS
ERIH PLUS
CrossRef

- **ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ**
- **СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПРАЦЯ**
- **ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ**

УДК 314(051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02>

Видавці та засновники:

Національна академія наук України

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 12.01.2004 р. серія КВ №8304 Переєстроване 22.06.2012 р. (серія КВ №19037-7827 ПР) Державною реєстраційною службою України.

З 2015 року журнал виходить тричі на рік (Лист міністерства юстиції України № 20679-0-33-151194 від 12.08.2015 р. про внесення дозволу до Державного реєстру друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України № 528 від 12.05.2015 р. журнал «Демографія та соціальна економіка» поновлено у Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук

Затверджено до друку та публікацію в мережі Інтернет Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України 14 липня 2017 р. протокол № 10

Підписано до друку 25.07.2017 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, 6-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70×100/16.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 20,64.
Обл.-вид. арк. 25,40.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4976 від 01.08.2017 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –

директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД) ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –

акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД

ім. М.В. Птухи НАН України

Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія Служби безпеки України

А.Г. Вишневський, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет «Высшая школа экономики», м. Москва, РФ

І.Ф. Губіденко, д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, м. Київ, Україна

О.А. Гришова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Н.М. Десева, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН України, м. Київ, Україна

А.М. Єрина, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ, Україна

Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна

А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ, Україна

І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ, м. Київ, Україна

І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.С. Лисогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ, Україна

Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних досліджень, м. Париж, Франція

В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ, Україна

Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон, Велика Британія

І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна

О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський університет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль

О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ, Україна

Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії наук, м. Відень, Австрія

Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка, м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко

Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко

Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич

Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02>

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
14 июля 2017 г. протокол № 10

Подписано к печати 25.07.2017 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати

А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины

А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., Институт подготовки кадров
государственной службы занятости Украины, г. Киев, Украина

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Десева, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленик, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет

им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский

университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических

исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черненко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Щербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,

г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,

г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02>

Publishers and founders:

the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of

22.06.2012 (Series KB

№19037-7827 PP) by Government registration service of Ukraine.

The journal is published three times annually according to Justice of Ukraine № 20679-0-33-151194

as of August 12, 2015 about the registration of the permit in the State Register of print media and news agencies as subjects of information activity.

Ministry of Education and Science of Ukraine by Order № 528

of May 12, 2015 Journal

«Demography and Social

Economy» is updated in the new

list of scientific professional

editions, which can publish the

results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet publications by the Academic Senate the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies National Academy of Sciences of Ukraine as of July, 14, 2017

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60. Tel. (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04 -97 E-mail: j_dse@ukr.net, [http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English *T. Ohmakevych*

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOVA – Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Staff training Institute of State Employment Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED), Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

V.G. Sario glo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel

O.I. Tsybal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П., КУЛИК Н.В. Оцінка демографічних втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації 1944 року..... 11

КУРИЛО І.А., АКСЕНОВА С.Ю., СЛЮСАР Л.І. Брачність, рождаємсть и воспроизводство материнского поколения в Беларуси и Украине: опыт сравнительного анализа..... 29

КРИМЕР Б.А. Развитие семейной политики в Восточной Европе: примеры Эстонии и Беларуси 47

РИНГАЧ Н.О. Оцінка безповоротних демографічних втрат, спричинених смертністю в результаті транспортних нещасних випадків в Україні..... 61

МАЛИНОВСЬКА О.А., КОЛОМІЄЦЬ О.О. Міграційний аспект гібридної війни Росії проти України..... 78

POZNIAK O.V. Transformation of Population Migration in Ukraine after Collapse of the Soviet Union 89

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПРАЦЯ

МАКАРОВА О.В. Пріоритети політики зниження соціальної вразливості 102

НИЧИПОРЕНКО С.В. Суб'єктивні оцінки в дослідженні людського розвитку 112

НОВІКОВ В.М. Розвиток професійно-технічної освіти в умовах децентралізації системи управління в Україні 126

ЗВОНАР В.П. Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні 138

МІЩУК Г.Ю., ПИЛИПЧУК Р.Р. Соціальне підприємництво: критерії ідентифікації та проблеми розвитку 152

БИСТРЯКОВ І.К., МАНЦЕВИЧ Ю.М. Організація сучасного локального простору життєдіяльності: фактори впливу 166

ДЯКОНЕНКО О.І. Продуктивність наукової діяльності та її вплив на економіку України 177

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

КЛИМЕНКО Ю.А. Оцінка рівня перенаселеності житла в Україні: порівняння з країнами ЄС 191

ВЕРЕМЧУК А.В. Ресурсний потенціал заощаджень домогосподарств України 202

ДВОРНИК І.В. Оцінка впливу основних факторів на формування доходів сільського населення 211

КУЦЕВОЛОВА М.В. Фактори впливу на зайнятість населення регіонів: можливості використання при формуванні політики зайнятості 225

Правила для авторів 237

Правила для авторов 243

Guidelines for Authors 249

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **Index Copernicus** (Польща) http://journals.indexcopernicus.com/+++_p5172,3.html
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **РИНЦ** (RISC, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringkanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Наукова періодика України**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- **Українські наукові журнали**, <http://usj.org.ua/content/demografija-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

ГЛАДУН А.Н., РУДНИЦКИЙ О.П., КУЛИК Н.В. Оценка демографических потерь крымскотатарского народа вследствие депортации 1944 года 11

КУРИЛО И.А., АКСЕНОВА С.Ю., СЛЮСАР Л.И. Брачность, рождаемость и воспроизводство материнского поколения в Беларуси и Украине: опыт сравнительного анализ 29

КРИМЕР Б.А. Развитие семейной политики в Восточной Европе: примеры Эстонии и Беларуси 47

РЫНГАЧ Н.А. Оценка безвозвратных демографических потерь, обусловленных смертностью в результате транспортных несчастных случаев в Украине 61

МАЛИНОВСКАЯ Е.А., КОЛОМИЕЦ А.А. Миграционный аспект гибридной войны России против Украины 78

ПОЗНЯК А.В. Трансформация миграции населения в Украине после распада Советского Союза 89

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ТРУД

МАКАРОВА Е.В. Приоритеты политики снижения социальной уязвимости 102

НИЧИПОРЕНКО С.В. Субъективные оценки в исследовании человеческого развития 112

НОВИКОВ В.Н. Развитие профессионально-технического образования в условиях децентрализации системы управления в Украине 126

ЗВОНАРЬ В.П. Гражданское общество как агент социально-экономического влияния в Украине 138

МИЩУК Г.Ю., ПИЛИПЧУК Р.Р. Социальное предпринимательство: критерии идентификации и проблемы развития 152

БЫСТРЯКОВ И.К., МАНЦЕВИЧ Ю.Н. Организация современного
локального пространства жизнедеятельности: факторы влияния 166

ДЯКОНЕНКО О.И. Производительность научной деятельности
и ее влияние на экономику Украины 177

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

КЛИМЕНКО Ю.А. Оценка уровня перенаселенности жилья в Украине:
сравнение со странами ЕС 191

ВЕРЕМЧУК А.В. Ресурсный потенциал сбережений домохозяйств Украины 202

ДВОРНИК И.В. Оценка влияния основных факторов на формирование
доходов сельского населения 211

КУЦЕВОЛОВА М.В. Факторы влияния на занятость населения регионов: возможности
использования при формировании политики занятости 225

Правила для авторов (укр.) 237

Правила для авторов (рус.) 243

Правила для авторов (англ.) 249

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **Index Copernicus** (Польша) http://journals.indexcopernicus.com/+++_p5172,3.html
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **РИНЦ** (RISC, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringkanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Научная периодика Украины**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- **Украинские научные журналы**, <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского.

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES

GLADUN O.M., RUDNYTSKYI O.P., KULYK N.V. Estimation of Demographic Losses of Crimean Tatars Caused by the 1944 Deportation 11

KURYLO I.O., SLYUSAR L.I., AKSYONOVA S. Yu. Marriage, Fertility and Reproduction of the Mother's Generation in Belarus and Ukraine: the Experience of Comparative Analysis 29

KRIMER B.O. Family Policy in Eastern Europe: Development in Estonia and Belarus..... 47

RYNGACH N.A. Estimation of Irrevocable Demographic Losses Caused by Mortality in Transport Accidents in Ukraine 61

MALYNOVSKA O.A., KOLOMIETS O.O. Migratory Aspect of the Russia's Hybrid War against Ukraine 78

POZNIAK O.V. Transformation of Population Migration in Ukraine after Collapse of the Soviet Union..... 89

SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT AND LABOR

MAKAROVA O.V. Priorities for Social Vulnerability Reduction Policy 102

NYCHYPORENKO S.V. Subjective Assessments in the Human Development Study 112

NOVIKOV V.M. The Development of Vocational Education in Terms of Decentralization of Management System in Ukraine 126

ZVONAR V.P. Civil Society as a Socio-Economic Actor in Ukraine 138

MISHCHUK H.YU., PYLYPCHUK R.R. Social Entrepreneurship: Criteria of Identification and Problems of Development 152

© Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine, 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30)

BYSTRYAKOV I.K., MANZEVICH Y.M. Organization of Modern
Local Space of Vital Activity: Factors of Influence 166

DYAKONENKO O.I. Productivity the Scientific Activities
and Its Impact on the Economy of Ukraine 177

RESEARCHS OF YOUNG SCIENTISTS

KLYMENKO Yu. A. Evaluation of Overcrowding Rate in Ukraine:
Comparison with the Countries of the EU 191

VEREMCHUK A.V. Resource Potential of Ukrainian Households' Savings 202

DVORNYK I.V. The Estimation of Influence of Basic Factors
on the Formation of Rural Population's Income 211

KUCEVOLOVA M.V. Factors of Influence on Employment of Population at Regional Level:
the Possibilities for Using in the Process of the Formation of Employment Policy 225

Guidelines for Authors (ukr.) 237

Guidelines for Authors (rus.) 243

Guidelines for Authors (ang.) 249

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **RISC** (РИИЦ, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Academic Periodicals of Ukraine**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- «**Ukrainian Academic Journals**», <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.011>

УДК: 314.151.3–054.74:314.422.6](477.75ТАТАРИ) «1944»

JEL CLASSIFICATION: J 11

О.М. ГЛАДУН

д-р екон. наук., старш. наук. співроб., заст. дир.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

Н.В. КУЛИК

гол. екон.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: nataliyakulik@gmail.com

ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ВНАСЛІДОК ДЕПОРТАЦІЇ 1944 РОКУ

Депортація кримськотатарського народу у травні 1944 року є одним зі злочинів сталінізму, демографічні аспекти якого є недостатньо вивченими. Як інформаційну базу для дослідження використано дані Всесоюзних переписів населення 1926, 1939, 1959 рр., матеріали державної та відомчої статистики природного та міграційного руху населення, які зберігаються у фондах різних архівів, та наукові публікації. Для оцінювання втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації застосовано методологію демографічної реконструкції та трендового аналізу. Робота складалася з таких етапів: корекція чисельності населення за даними переписів 1926, 1939, 1959 рр.; оцінка чисельності кримськотатарського народу за період 1927–1959 рр.; оцінка кількості депортованих кримських татар; корегування статистики природного та міграційного руху населення; побудова реальних та гіпотетичних демографічних балансів кримських татар за період 1927–1959 рр.; оцінювання демографічних втрат кримських татар унаслідок депортації.

Прямі втрати кримських татар визначено як різницю між реальним числом смертей та їх гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за відсутності насильницького переселення. У результаті дослідження встановлено, що надсмертність мала місце протягом усього періоду перебування кримськотатарської людності на спецпоселенні (1944–1956 рр.). Втрати через надсмертність оцінюються у 49,2 тис. осіб, що становлять 25,4 % чисельності станом на 18 травня 1944 р.

© ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П., КУЛИК Н.В., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30): 11–28

Непрямі демографічні втрати (втрати ненародженими або дефіцит народжень) розраховано як різницю між гіпотетичними та реальними числами народжених. Дефіцит народжень мав місце протягом 1944–1959 рр., втрати ненародженими за цей період становлять 80,3 тис. За умови відсутності депортації кількість народжених дітей за цей період була б на 62,1 % більша.

Ключові слова: кримські татари, депортація 1944 року, демографічні втрати.

А. Н. Гладун

д-р екон. наук., старш. науч. сотруд., зам. дир.
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

О. П. Рудницький

науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

Н. В. Кулик

гл. екон.
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: nataliyakylik@gmail.com

ОЦЕНКА ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОТЕРЬ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА ВСЛЕДСТВИЕ ДЕПОРТАЦИИ 1944 ГОДА

Депортация крымских татар в мае 1944 года — одно из преступлений сталинизма, демографические аспекты которого недостаточно изучены. Информационной базой для исследования послужили данные Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959 гг., материалы государственной и ведомственной статистики естественного и миграционного движения населения, которые хранятся в фондах различных архивов и научные публикации.

При оценке потерь крымскотатарского народа в результате депортации была применена методология демографической реконструкции и трендового анализа. Работа состояла из таких этапов: коррекция численности населения по данным переписей 1926, 1939, 1959 гг.; оценка численности крымскотатарского народа за период 1927–1959 гг.; оценка количества депортированных крымских татар; коррекция статистики естественного и миграционного движения населения; построение реальных и гипотетических демографических балансов крымских татар за период 1927–1959 гг.; оценка демографических потерь крымских татар в результате депортации.

Прямые потери крымских татар определены как разница между реальным числом смертей и их гипотетическим количеством, которое могло бы быть при отсутствии их насильственного переселения. В результате исследования установлено, что сверхсмертность имела место в течение всего периода пребывания крымскотатарского населения на спецпоселении (1944–1956 гг.). Потери из-за сверхсмертности оцениваются в 49,2 тыс. чел., что составляет 25,4 % численности по состоянию на 18 мая 1944 г.

Непрямые демографические потери (потери неродившимися или дефицит рождений) рассчитаны как разница между гипотетическими и реальными числами родившихся. Дефицит рождений имел место в течение 1944–1959 гг., потери неродившимися за этот период составляют 80,3 тыс. Без депортации количество рожденных детей за этот период было бы на 62,1 % больше.

Ключевые слова: крымские татары, депортация 1944 года, демографические потери.

O.M. Gladun

Dr. Sc. (Economics), deputy director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

O.P. Rudnytskyi

Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60

N.V. Kulyk

Chief Economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: nataliyakulyk@gmail.com

ESTIMATION OF DEMOGRAPHIC LOSSES OF CRIMEAN TATARS CAUSED BY THE 1944 DEPORTATION

The deportation of the Crimean Tatars in May 1944 is one of the crimes of Stalinism, the demographic aspects of which have not been sufficiently studied. The information base used are the data of the All-Union population censuses of 1926, 1939 and 1959, state and department data of the vital and migration statistics, which are stored in various archives and scientific publications.

For estimation of the demographic losses of the Crimean Tatars caused by the 1944 deportation the methodology of demographic reconstruction and trend analysis is applied. The work consisted of the following stages: correction of the number of the population by the data of 1926, 1939, 1959 censuses; an estimation of the Crimean Tatars for the period of 1927–1959; an estimate of the number of deported Crimean Tatars; correction of the vital and migration statistics of the population; construction of real and hypothetical demographic balances of the Crimean Tatars for the 1927–1959; estimation of the demographic losses of the Crimean Tatars caused by deportation.

The direct losses (excess deaths) of the Crimean Tatars were defined as the difference between the actual number of deaths and their hypothetical number, which could have been if not for their forced relocation. As a result of the research it was established that excess mortality took place during the whole period of stay of the Crimean Tatars in special settlement (1944–1956). The excess deaths are estimated at 49.2 thousand people, which was 25.4 % of the population as of May 18, 1944.

The indirect losses (deficit of births) were calculated as the difference between the hypothetical and real number of births. Indirect losses occurred during 1944–1959, the deficit of births during this period is 80.3 thousand. Without deportation, the number of children born during this period would have been 62.1 % greater.

Keywords: *Crimean Tatars, deportation of 1944, demographic losses.*

Постановка проблеми. Кримська тематика віддавна перебуває у центрі уваги провідних європейських країн. Після анексії Криму Російською Федерацією у 2014 році увага до нього знову зростає. Боротьба за Крим велась протягом століть. З часів нашої ери Крим (або його частини) був під владою Римської імперії, готів, гунів, Візантії, хазарів, генуезців, Золотої Орди. У 1441 р. утворилося Кримське ханство, яке доволі скоро втратило незалежність – 1475 р. воно стало васалом Османської імперії.

Першу реальну спробу включити Крим до свого складу Російська імперія здійснила під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., проте вона виявилась невдалою. Друга спроба була зроблена за результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. Кримське ханство спочатку

формально знову отримало незалежність, але 1783 р. Маніфестом Катерини II Крим був приєднаний до Російської імперії. Це можна вважати першою анексією Криму. Кримська війна 1853–1856 рр. не вплинула на становище півострова.

Важливим періодом в історії Криму були бурхливі 1917–1921 рр. З початком розпаду Російської імперії на території півострова кримськими татарами була утворена Кримська Народна Республіка (грудень 1917 р.). Проте республіка проіснувала недовго. Взимку 1917–1918 рр. більшовики влаштували в Криму «червоний терор», утворили Радянську Соціалістичну Республіку Таврида, яка проіснувала кілька місяців. Наприкінці квітня 1918 р. Крим був спочатку зайнятий армією УНР, а потім перейшов під владу німців. Протягом 1919–1921 рр. Крим був спочатку під владою більшовиків (Кримська Радянська Соціалістична Республіка), потім денікінців, згодом врангелівців. З листопада 1920 р. Крим опинився під владою більшовиків, які знову застосовують «червоний терор» як засіб фізичного знищення ворогів та придушення інакомислення. За оцінкою істориків, тоді терор у Криму був найбільш масовим та жорстоким з усіх за роки встановлення радянської влади (1917–1921 рр.), було знищено біля 96 тис. осіб [1, с. 342]. 18 жовтня 1921 р. була утворена Автономна Кримська РСР у складі РРСФР. Хоча формально включенням Автономної Кримської РСР до складу РРСФР було відновлено її положення як складової Російської імперії, сам характер відновлення цього статусу мав характер анексії.

Після цього Крим перебував у складі РРСФР (з 1945 р. у статусі області) до 1954 р., коли він увійшов до складу України. 1991 року відновлено Кримську Автономну РСР, яка у 1992 р. була переіменована у Республіку Крим, а в 1994 р. – у Автономну Республіку Крим. У березні 2014 р. відбулась чергова анексія Криму з боку Російської імперії, тепер у вигляді Російської Федерації.

Під час Другої світової війни Крим протягом трьох років (1941–1944 рр.) був окупований Німеччиною. Проте звільнення від німців принесло чергові випробування народам Криму – сталінську депортацію. Протягом травня–червня 1944 р. з Криму було депортовано практично всіх кримських татар, болгар, вірмен, греків та німців, незначна кількість яких ще залишалася на півострові. Цей акт був обґрунтований їхнім масовим колабораціонізмом, співробітництвом з фашистами. Проте це було продовженням боротьби «за Крим», а точніше «за російський Крим», тільки іншими методами.

Окрім захоплення території військовими засобами існує й інший спосіб – мирний. Це так зване «демографічне» захоплення території, іншими словами – зміна етнічного складу території. Така зміна може відбуватися шляхом примусового виселення (депортація); створення неможливих для життя умов (голод, унаслідок якого постраждалий етнос замінюється іншим); «вичавлювання» (створення несприятливих умов для нормального життя – моральний і фізичний терор); «розмиття» етносу (шляхом підкупу верхівки, сприяння міжетнічним шлюбом, запровадження іншої мови спілкування, нав'язування іншої культури, міграційним процесам). У наслідок цього істотно змінюється етнічна структура населення. Головна задача при цьому – досягти ситуації, коли переважна частина населення є лояльною до своєї держави.

Всі ці способи російська держава використовувала на різних територіях після їх захоплення. Не є виключенням і Крим, у якому ці процеси носили більш загострений характер, зважаючи на стратегічний характер півострова. Так, після приєднання Кримського ханства, Російська імперія проводила політику зросійщення Криму у першу чергу шляхом витискання з півострова кримських татар.

Таблиця 1. Чисельність та національний склад Криму (кінець XVIII ст. – 2014 р.)

Рік	Населення, тис. осіб	У тому числі, %			
		кримські татари	росіяни	українці	інші націо- нальності
60–70-ті рр. XVIII ст.	454,7	90,5	0,0	0,0	9,5
1793	127,8	87,8	5,0	0,7	6,5
1859	331,3	73,0	12,6	4,0	10,4
1897	546,7	35,6	33,1	11,8	19,5
1914	749,8	28,7	41,2	8,6	21,4
1926	713,8	25,1	42,2	10,8	21,8
1939	1126,4	19,4	49,6	13,7	17,3
1959	1201,5	0,0	71,4	22,3	6,3
1970	1813,5	0,1	67,3	26,5	6,1
1979	2135,9	0,5	68,4	25,6	5,5
1989	2430,5	1,6	67,0	25,8	5,6
2001	2401,2	10,2	60,4	24,0	5,4
2014	2284,8	10,2	65,3	15,1	9,4

Джерело: 60–70-ті рр. XVIII ст. та 1793 р. – Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав / РАН; Институт российской истории. – М., 2003; за решту років – дані переписів та обліків Російської імперії, СРСР, України, РФ, авторські розрахунки.

Під час голоду 1921–1923 рр. тільки за офіційними даними чисельність населення Криму скоротилась на 150 тис. осіб. Приблизно дві третини померлих становили кримські татари [1, с. 341].

Зміну чисельності та національного складу Криму з кінця XVIII століття наведено у табл. 1.

Хоча чисельність населення Криму постійно зростала, питома вага кримських татар починаючи з кінця XVIII ст. постійно зменшувалась, при цьому найбільшими темпами збільшувалась чисельність росіян. Через кілька років після перепису 1897 р. росіяни вже становили більшість на півострові. Після депортації 1944 р. півстоліття кримських татар у Криму практично не було.

Зараз окупанти на території Криму провадять політику залякування місцевого населення, особливо кримських татар, метою якого є придушення громадянської активності населення та спонукання незгодних з анексією до виїзду з півострова.

Найбільш резонансною акцією, зважаючи на незначну в історичному вимірі віддаленість у часі та зв'язок з сьогоденням, яка Постановою Верховної ради України від 12.07.2015 р. № 792-VIII визнана геноцидом [3], є депортація кримських татар 1944 р. Депортація призвела до фізичних та моральних страждань, значних демографічних втрат, зменшення демографічного потенціалу кримськотатарського етносу.

Все це робить актуальним дослідження втрат кримськотатарського народу у демографічному вимірі.

Аналіз публікацій і досліджень. Публікації щодо депортації кримськотатарського народу уперше з'явилися на Заході у повоєнні роки і мали на меті поінформувати західне суспільство про насильницьке переселення кримських татар та їхнє становище в режимі спецпоселення Р. Конквеста (R. Conquest) [6], Е. Кірімалія (E. Kirimal) [7], О. Некрича (A. Nekrich) [8]). Багато питань у цих дослідженнях не було висвітлено достатньою мірою, оскільки вони виконувалися тільки на доступних джерелах та оприлюднених офіційних документах. Вивчення повоєнного становища кримськотатарського народу в СРСР інтенсивно починається з другої половини 1980-х і посилюється в 1990-ті роки. Суттєвим внеском у дослідження депортації кримських татар стали наукові праці російських вчених М. Бугая (N. Bugaj) [9], В. Земскова (V. Zemskov) [10], П. Поляна (P. Poljan) [11], яким вдалося вперше ввести в науковий обіг цінні архівні документи центральних архівів СРСР, але поданий ними матеріал тільки в загальних рисах розкриває феномен депортації кримських татар і не дає змоги висвітлювати цю проблему всебічно. Оцінювання демографічних втрат кримськотатарського народу унаслідок депортації в наукових працях названих науковців практично не здійснено. Помітний внесок у розробку теми депортації кримськотатарського народу зроблено кримськотатарськими та українськими дослідниками Р. Хаялі (R. Khaiali), Г. Бекировою (G. Bekirova), О. Галенком (O. Halenko), В. Брошевановим (V. Broshevan), В. Зарубіним (V. Zarubyn) [4, 5, 12–14]. Вони найбільш глибоко зуміли дати об'єктивну оцінку політики радянського режиму щодо кримських татар. Однак і в працях українських дослідників тема обчислення людських втрат кримськотатарського народу через депортацію не висвітлювалася належним чином.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії депортації кримських татар показує, що становище цього етносу в умовах насильницького виселення вивчено не достатньо. Окремим питанням, таким як облаштування, працевлаштування, продовольче забезпечення, медико-санітарне обслуговування, причини високої смертності кримських татар, дослідники не приділяли належної уваги. До того ж, демографічні аспекти депортації практично випали з поля зору науковців і тому потребують комплексного вивчення, особливо оцінювання демографічних втрат. На сьогодні в науковому обігу наявні лише результати обчислення людських жертв кримськотатарського народу внаслідок депортації, отримані російським вченим Д. Едієвим (D. Jediev). За його оцінкою, прямі демографічні втрати через надсмертність кримських татар протягом 1944–1952 рр. становлять 34,2 тис. осіб, тобто 18 % від чисельності населення станом на 18 травня 1944 р. [15, с. 294]. Кримськотатарська спільнота оцінює втрати внаслідок депортації на рівні майже 90 тис. осіб або 46,2 % від чисельності кримськотатарського населення станом на початок депортації [16, с. 14].

Особливе місце серед публікацій посідає книга «Цифри свідчать: за матеріалами самоперепису кримськотатарського народу (1966, 1971, 1973–1974 рр.)» [17]. Книга містить інформацію про демографічні, культурні та матеріальні втрати кримських татар унаслідок депортації. Демографічні втрати оцінено на базі самопереписів 1966, 1971 та 1973–1974 рр., проте оцінити якість даних, наведених у публікації, для визначення втрат складно. Це пояснюється тим, що у книзі відсутній опис методології проведення обстеження (перелік питань, які ставились; інструкції з проведення опитування та фіксації відповідей; категорії безпосередньо опитаних осіб тощо).

Обстеження за методом проведення було анамнестичним (коли людину опитують стосовно подій, що відбувались у минулому). При цьому типі обстежень надійність інформації зменшується з віддаленістю від події у часі. Хоча смерть родичів та близьких є подією, яка закарбовується у пам'яті на все життя, не виключено, що

інформацію надавали особи, які під час депортації були дітьми, тож переказували опитувачам відомості зі слів інших.

У книзі зазначено, що загалом було опитано мешканців 30 сіл, які представляли різні райони проживання у Криму. Результати опитування було використано для оцінки кількості померлих. Проте для коректної оцінки треба проводити опитування у нових місцях проживання через те, що рівень смертності залежав не від місця проживання у Криму, а від умов проживання у місцях переселення, які могли відрізнятись. Але у книзі не вказано, як співвідносяться нові місця розселення з 30 селами.

Дати, коли збирали дані, також різні. Наприклад, опис населення села Ускул Алуштинського району Кримської АРСР складався «на день висилки 15 травня 1944 року», а опис населення села Бага Балаклавського району – станом «на початок Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Для більшості сіл дата, коли складався опис, взагалі не вказана, а форма представлення інформації не є однотипною.

Оцінки чисельності кримських татар на дати переписів населення 1926 та 1939 рр. за даними Народного перепису становлять 335 340 осіб та 513 245 осіб відповідно. Ці дані не узгоджуються як з офіційними даними, так і з оцінками інших дослідників. Так, за переписом 1926 р. чисельність кримських татар складала 179 094 осіб, а за переписом 1939 р. – 218 879 тис. осіб [18]. Хоча під час перепису населення 1926 р. мав місце недооблік (в основному дітей віком 0–2 роки), а перепису 1939 р. – переоблік, оцінки за результатами Народного перепису виглядають мало реальними.

У названій книзі зроблено спробу оцінити загальну кількість померлих, а у цій статті оцінюються демографічні втрати, а саме – надсмертність та дефіцит народжень.

Проте, на нашу думку, книга містить унікальний матеріал щодо депортації кримських татар і потребує спеціального наукового дослідження. Воно повинно передбачати аналізування методологічних та методичних підходів до розрахунків чисельності кримських татар і архівних матеріалів у місцях їх проживання на спецпоселеннях.

Таким чином, **метою** статті є визначення демографічних втрат кримських татар унаслідок депортації 1944 року.

Виклад основного матеріалу. *Інформаційна база.* Для оцінки втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації було виконано відновлення демографічної динаміки цього етносу за період 1926–1970 рр. Для реконструкції демографічного розвитку кримськотатарського народу за вказаний період було сформовано джерельну базу, основу якої склали архівні джерела демографічних статистичних матеріалів та наукові публікації стосовно даного питання, що використовуються для оцінювання втрат, та, в свою чергу, поділяються на декілька груп, різних за ступенем повноти, надійності, диференціацією і співставністю з іншими джерелами.

До першої групи належать дані Всесоюзних переписів населення (ВПН) 1926, 1939, 1959 рр. [18, 19, 15, с. 251–262]. Дані переписів населення в цілому можна вважати надійними (окрім перепису 1939 р.). У ході реконструкції дані переписів населення підлягали корекції на недооблік (1926 р.) та переоблік (1939 р.).

До наступної групи використаних джерел належать матеріали статистики природнього руху населення, які зберігаються у фондах Російського державного архіву економіки (РДАЕ) та Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), і є у розпорядженні авторів. У матеріалах статистичної звітності є дані про природний рух кримських татар упродовж 1926–1940 рр. [20]. Інформація про природний рух представників кримськотатарського народу за 1944–1955 рр. вибрано з відомчої статистики НКВС–МВС СРСР [15, 9, 21, 11].

Матеріали про міграційний рух кримських татар формують третю групу використаних джерел. У цю групу увійшли дані відомчої статистики про міграцію населення протягом 1926–1959 рр. [5, 9, 11, 22]. У процесі реконструкції максимально була використана фактографічна інформація стосовно територіальних переміщень кримськотатарського народу у цьому періоді, яка міститься у наукових публікаціях.

Методи. Оцінювання демографічних втрат кримськотатарського народу внаслідок насильницького виселення у 1944 р. та вкрай важких умов їхньої життєдіяльності на спецпоселенні є складним науковим завданням. Прийнятне його вирішення потребує виважених методологічних підходів, дієвого методичного забезпечення для оцінювання і, відповідно, надійної інформаційної бази для виконання розрахунків.

Для оцінювання втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації в період 1944–1959 рр., було застосовано розроблену авторами методологію демографічної реконструкції та трендового аналізу, яку успішно використано для обчислення втрат населення України та її регіонів унаслідок соціальних катастроф першої половини ХХ століття (голод 1921–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна 1939–1945 рр.). Ця методологія позитивно сприйнята в експертному середовищі як в Україні, так і за кордоном (США, Канада, Франція).

У процесі оцінювання демографічних втрат унаслідок депортації виникла необхідність вирішити ряд дослідницьких питань. По-перше, незважаючи на наявність у авторів відновлених рядів динаміки народжених та померлих кримськотатарської людності за період 1926–1940 рр. та 1944–1959 рр., з'ясувалося, що використання цієї реєстраційної статистики вимагає критичного аналізу та корегування. Потреба в корегуванні чисел народжених та померлих обумовлена значним недообліком демографічних подій системою органів запису актів цивільного стану.

Внутрішня логіка методології визначала комплекс робіт з оцінювання демографічних втрат у такій послідовності:

- корегування чисельності та статеві-вікового складу населення за даними переписів 1926, 1939, 1959 рр.;
- оцінка чисельності кримськотатарського народу за період 1927–1959 рр.;
- оцінка кількості депортованих кримських татар;
- корегування статистики природного руху населення;
- відновлення та корегування міграційної статистики;
- побудова реальних демографічних балансів кримських татар за період 1927–1959 рр.;
- побудова гіпотетичних демографічних балансів кримських татар за період 1927–1959 рр.;
- оцінювання демографічних втрат кримських татар внаслідок депортації (1944–1959 рр.).

Корегування переписів населення 1926, 1939, 1959 рр. Якість переписів 1926 та 1959 рр., на думку переважної більшості дослідників, є цілком задовільною. Однак мав місце певний недооблік населення. Першим, хто здійснив спробу оцінки недообліку людності під час перепису 1926 р., зокрема щодо дитячого населення, був відомий український демограф Ю.О. Корчак-Чепурківський [23]. З використанням його методики було розраховано ймовірну кількість дітей віком 0–4 роки, яка була упущена під час перепису 1926 року. За нашою оцінкою величина недообліку серед дітей кримськотатарського населення в матеріалах згаданого перепису становила 0,9 % від загальної чисельності кримськотатарської людності.

Офіційні підсумки ВПН 1939 р. для кримськотатарського народу, як і всього населення СРСР, вимагають усунення необґрунтованих поправок, за рахунок яких чисельність кримських татар, за нашою оцінкою, було завищено на 2,6 % від загальної чисельності населення. Як стало відомо у світлі останніх досліджень фальсифікування підсумків ВПН 1939 р., завищено поправки на недооблік і на так звані «контрольні бланки», запроваджені під час перепису 1939 р., і на недооблік перепису. Детальний опис методики корегування підсумків перепису 1939 р. викладено у спеціальній публікації [24], тому обмежимося деякими зауваженнями. Відомо з літератури, що поправка на контрольні бланки становила 0,68 %, а поправка на недооблік перепису – 1 %. За нашими розрахунками поправка на недооблік населення ВПН 1939 р. становить 0,3 %, а поправка на контрольні бланки – 0,38 %. Поправку на недооблік дітей у ВПН 1959 р. оцінено нами у 0,2 %.

Оцінка чисельності кримськотатарського народу на дату виселення та в період перебування на спецпоселенні. Важливим дослідницьким завданням в процесі реконструкції демографічної динаміки, поряд з переписними даними, коректна оцінка е чисельності кримських татар на момент депортації 18 травня 1944 року. Це питання в літературі є дискусійним і тому потребувало особливої уваги.

Як відомо, в процесі спецоперації, проведеної НКВС СРСР, 18–20 травня 1944 року з Криму було вислано понад 180 тис. осіб.

Проте, разом з кримськими татарами, було вислано представників інших національностей, яких НКВС СРСР включило в загальну чисельність депортованих народів. Число таких осіб незначне порівняно з кримськими татарами, але використання даних НКВС без відповідної корекції завищує чисельність депортованого народу. Дані про те, скільки серед висланих було представників самих кримських татар, а скільки інших національностей (росіяни, українці та інші), які не входили до складу сімей, містяться у зведенні НКВС СРСР від 01.01.1953 року [15, с. 274–275]. Тому для корегування даних НКВС за вказаним зведенням нами був розрахований спеціальний коефіцієнт, який дорівнює 0,965, і відкореговано чисельність кримських татар.

Таким чином, з урахуванням коефіцієнту, серед депортованих 18–20 травня 1944 року частка кримських татар становила 173 714 осіб (96,5 %), решта – 6 300 (3,5 %) – росіяни, українці та особи інших національностей.

До складу депортованих варто також включити 6 тисяч мобілізованих у квітні–травні 1944 р. кримських татар, які були направлені у трудові табори міст Гур'єв, Рибінськ, Куйбишев, а також 5 тис. чоловіків працездатного віку, направлених на роботи до тресту «Московвугілля». Крім того, протягом квітня–травня, було заарештовано 5 989 кримських татар з так званого «антирадянського елементу», яких направили в тюрми та концтабори [11, с. 494–508].

У червні, під час депортації болгар, вірмен, греків та осіб інших національностей, було додатково виселено 3 141 кримського татарина, які також враховуються у загальній чисельності депортованих кримських татар.

Отже, оцінка загальної чисельності кримських татар, депортованих та висланих у 1944 р., зроблена на підставі архівних матеріалів та літературних джерел, становить 193 874 особи (табл. 2).

Після 1944 р. радянська влада додатково вислала кримських татар, які були демобілізовані з Червоної Армії протягом 1945–1946 рр.; остарбайтерів, репатрійованих із Німеччини та Австрії в 1945 р., депортованих із Західної Європи протягом 1945 р. представників цієї національності, що служили у збройних формуваннях Німеччини (табл. 3).

Таблиця 2. Складові формування чисельності депортованих з Криму кримських татар у 1944 р., осіб

Номер з/п	Складові формування чисельності депортованих	Кількість депортованих
1	Депортовано в спецопераціях 18–20 травня 1944 р.	180 014
2	Депортовано в спецопераціях з урахуванням корегуального коефіцієнту (рядок 1 x 0,965)	173 714
3	Мобілізовані до лав Червоної Армії в квітні–травні та вислані в трудові табори	6 000
4	Вислані в трудові табори в травні (Московвугілля)	5 030
5	Заарештовані (антирадянський елемент) в квітні–травні	5 989
6	Депортовані в червні	3 141
7	Всього депортованих та висланих (рядок 2 + рядок 3 + рядок 4 + рядок 5 + рядок 6)	193 874

Джерело: Бугай Н.Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 122–142; Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М.: ИНСАН, 2002; Крым в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. док. та матеріалів / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – 1092 с.; Сталинские депортации. 1928–1953 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с.

Таблиця 3. Додаткові складові формування чисельності депортованих кримських татар у 1944–1946 рр., осіб

Номер з/п	Додаткові складові формування чисельності депортованих	Кількість депортованих
1	Демобілізовані з Червоної Армії в 1945–1946 рр. і вислані в трудові табори	9 781
2	Остарбайтери, репатрійовані з Німеччини та Австрії в 1944–1945 р.	456
3	Депортовані з Західної Європи в 1945 р. мешканці Криму, що служили у збройних формуваннях Німеччини	3 000
4	Всього додатково вислані в місця спецпоселень (рядок 1 + рядок 2 + рядок 3)	13 237

Джерело: Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М.: ИНСАН, 2002; Сталинские депортации. 1928–1953 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с.

Протягом 1945–1946 рр. в трудові табори Сибіру та Уралу було направлено 9 781 військовослужбовців із числа кримських татар, які лише через декілька років змогли об'єднатися зі своїми родинами в місцях спецпоселень. Репатрійовані остарбайтери були відправлені на спецпоселення після короткочасного перебування у фільтраційних таборах. Контингент депортованих із Західної Європи мешканців Криму, що служили у збройних формуваннях Німеччини, був звільнений з концтаборів у першій половині 1950-х рр. і отримав змогу переїхати до родин у місця спецпоселень.

Географія розселення спецпоселенців обмежувалася республіками Середньої Азії (Узбекистан, Киргизія, Таджикистан), Казахстаном та Російською Федерацією.

Понад 65 % спецпоселенців було зосереджено в Узбекистані, де вони були розселені в 62 районах 7 областей [10, с. 151–165].

Таким чином, загальна кількість депортованих кримських татар протягом 1944–1946 рр. склала 207 111 осіб.

Корегування статистики народжуваності та смертності. Відновлення статистики природного руху населення базувалося на щорічних зареєстрованих ЗАЦС числах народжених та померлих у 1927–1940, 1940–1970 рр. та відомчої статистики НКВС – МВС СРСР за 1944–1956 рр. Відкореговано числа народжених та померлих за методикою Ю.О. Корчака-Чепурківського та А.П. Хоменко [24, 25]. Недооблік числа народжених та померлих серед кримськотатарської людності, згідно з методикою названих фахівців, у відносно спокійний період становив 10–15 %. У період Голодомору та великого терору коефіцієнт поправки був істотно вищий. Так, поправка на недооблік померлих у 1933 р. була 39 %, у 1934 р. – 15 %, а на недооблік народжених – 32 % і 23 % відповідно. Корегування даних чисел народжених та померлих кримськотатарського етносу за відомчою статистикою НКВС–МВС СРСР протягом 1944–1959 рр. виконано експертним шляхом із залученням всієї наявної інформації з цього питання у контексті аналізу змін чисельності та міграційних процесів кримськотатарської людності [9, 11, 27, 28].

Відновлення статистики міграції. Реконструкція міграційного руху даного етносу – найбільш складне завдання, зважаючи на неповноту та фрагментарність цього виду статистичного обліку населення. Сальдо міграції кримських татар у 1927–1937 рр. отримано шляхом визначення різниці загального та природного приростів населення. Розверстку загального сальдо міграції за період по роках проведено відповідно до щорічного розподілу цього показника балансу населення Криму в цілому. Сальдо міграції з 1938 р. обчислено на підставі детального вивчення територіального переміщення кримської людності на підставі відомчої статистики НКВС–МВС СРСР [9, 11, 27, 28].

Побудова балансів населення. Згідно з рівнянням демографічного балансу, чисельність населення на кінець року розраховується як сума чисельності населення на початок року та двох основних компонентів – природного й міграційного приростів/убутків:

$$S^{+t} = S^t + N^t - M^t + IM^t - EM^t,$$

де S – чисельність населення на початок відповідного року, t – рік, N – число народжених, M – число померлих, IM – число прибулих, EM – число вибулих.

Логічним продовженням роботи з оцінювання демографічних втрат була побудова реальних демографічних балансів за прийнятою в науці схемою балансових рівнянь за кожен календарний рік досліджуваного періоду. У результаті проведеної роботи отримано абсолютні та відносні показники народжуваності та смертності представників кримськотатарського народу за період 1926–1959 рр.

Наступним етапом стало виведення або розрахунок гіпотетичних балансів населення, суть яких полягає у відтворенні демографічної динаміки кримських татар за умови відсутності втрат населення під час Голодомору 1932–1933 рр., великого терору 1937–1938 рр., у роки Другої світової війни, внаслідок депортації та перебування на спецпоселенні. Гіпотетичні загальні коефіцієнти народжуваності та смертності визначали шляхом лінійної інтерполяції між показниками 1926 та 1959 рр. Гіпотетичну кількість народжених та померлих отримано як добуток гіпотетичних загальних

коефіцієнтів і чисельності населення за умови відсутності депортації. Гіпотетичні баланси будували за вищенаведеною схемою балансового рівняння без урахування міграційної компоненти.

Короткий огляд демографічної ситуації. Демографічна криза кримськотатарського народу, спричинена німецько-радянською війною 1941–1945 рр. та депортацією, порушила нормальний історичний еволюційний розвиток демографічних процесів, відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій попередніх років і різке погіршення кількісних та якісних характеристик населення.

Найважчим наслідком депортації стала масова смертність серед кримських татар у другій половині 1940-х років. Основними причинами цього в перші роки депортації були голод, погане санітарно-медичне обслуговування і різка зміна клімату. Облаштування життя спецпереселенців відбувалось стихійно і не організовано, без істотної допомоги з боку держави. В перші місяці розселення і облаштування кримських татар розміщували окремо від основного цивільного населення [29, с. 264–265]. Починаючи з моменту прибуття і протягом декількох років, незалежно від пори року, інфекційні хвороби (малярія, тиф, дизентерія, гепатит та ін.) поширювались у місцях розселення виселенців. Ще до прибуття спецпереселенців в Узбекистані, на який припадає переважна більшість депортованих, весною 1944 р. були зареєстровані потужні спалахи висипного тифу. В 1944 р. більша частина спецпереселенців була заражена також і малярією, показники захворюваності істотно перевищували середньостатистичні показники в Узбекистані в цілому. Епідемії різних інфекційних захворювань продовжувалися і в 1945 р. Переважна частина виснажених дорослих та дітей була не в стані пересуватися, багато з них весною того ж року харчувалися травою. Високий рівень захворюваності та летальності був характерний для абсолютної більшості регіонів проживання спецпереселенців. Не надаючи належної медичної допомоги кримським татарам держава фактично сприяла їх фізичному знищенню. Практичних заходів, які могли сприяти радикальній зміні ситуації в цьому питанні, з боку влади не спостерігалось [30, с. 118].

Однак аналіз статистичних джерел переконливо свідчить, що основною причиною смертності кримських татар на спецпоселенні в перші чотири роки був голод, унаслідок якого виселенці були доведені до фізичного виснаження – аліментарної дистрофії та її ускладнень, які були основними чинниками настання смерті.

Максимальний рівень смертності зафіксовано в 1944 році (138,1 ‰), який у 7,7 раза перевищує аналогічний показник напередодні війни (1940 р.). Найбільше людських жертв зазнали дитячі контингенти та люди похилого віку [31]. Більш ніж удвічі у 1946 р. скоротилася очікувана тривалість життя при народженні порівняно з довоєнним 1939 р.

Погіршення кількісних характеристик дожиття кримських татар у повоєнні роки відбулося практично на всіх ділянках вікового профілю.

Таким чином, сумарні наслідки погіршення ситуації в області смертності протягом 1944–1956 рр. (1956 було знято режим спецпоселення) виявилися для кримськотатарської спільноти надто трагічними: було не просто перервано еволюційну тенденцію скорочення смертності, відбувся її екстраординарний підйом, який забрав десятки людських життів і підірвав життєвий потенціал даного етносу.

Поряд із різким зростанням смертності кримськотатарського народу в результаті депортації відбулося обвальне падіння народжуваності. Найнижчий показник рівня народжуваності зафіксовано в 1945 р. (7,5 ‰), який порівняно з 1940 роком (29,2 ‰) зменшився у 3,9 раза.

Період депортації став важким випробуванням для кримськотатарської родини: були розхитані сімейні традиції, відбулося різке зниження інтенсивності шлюбності.

Загострення кризової ситуації у сфері відтворення людності кримськотатарського етносу почало спадати наприкінці 1940-х рр. Так рівень народжуваності почав повільно зростати, а смертність знижуватись у 1950-х рр. Протягом 1949–1959 рр. загальний коефіцієнт народжуваності підвищився у 2,1, а рівень смертності скоротився у 3,9 раза.

Такі позитивні зміни цілком пояснюються феноменом компенсації. Йдеться про те, що у найважчі роки депортації відбувся природний відбір людності, залишилися відносно міцні контингенти і смертність протягом наступних років зменшується. Чим сильнішою є сила природнього відбору, тим більше знижується смертність. Аналогічна ситуація відбувається з динамікою народжуваності: в кризові роки рівень народжуваності різко падає, а після відносної нормалізації ситуації на спецпоселеннях починає зростати.

Оцінка демографічних втрат. Обчислення демографічних втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації ґрунтується на реконструйованих авторами реальних та гіпотетичних рядах динаміки абсолютних та відносних показників народжуваності і смертності даного етносу упродовж 1926–1959 рр., а також динаміки чисельності людності за цей же період. Наявність названої демостатистичної інформації дає змогу на наукових засадах оцінити прямі (надсмертність) і непрямі (недобір народжень) втрати кримськотатарської людності за період насильницького виселення та 12-річного перебування у режимі спецпоселень.

Прямі втрати кримських татар були вираховані як різниця між реальним числом смертей та їх гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності їхнього насильницького переселення. Тобто втрати через надсмертність враховують не всю кількість померлих, а лише їхній надлишок унаслідок депортації. У результаті аналізу динамічних рядів реальних та гіпотетичних показників смертності встановлено, що процес надсмертності тривав протягом всього періоду перебування на спецпоселенні до 1956 р.

За результатами розрахунків, втрати кримськотатарської людності через надсмертність упродовж 1944–1956 рр. оцінюються у 49,2 тис. осіб, що становлять 25,4 % чисельності станом на 18.05.1944 р. На перші чотири роки перебування на спецпоселенні припадає 65,9 % загальної кількості втрат через надмірну смертність, а на решту років періоду депортації – 34,1 %.

Про спричинену депортацією демографічну катастрофу кримськотатарського народу свідчить порівняльний аналіз і прямих втрат людності протягом 1944–1956 рр. із втратами попередніх періодів: голод 1932–1934 рр., роки Великого терору у 1937–1938 рр. та Другої світової війни (табл. 4). Війна більшовицького тоталітарного режиму проти власних громадян у 1944–1956 рр. за кількістю людських жертв серед представників цього етносу у 3,2 раза перевищила кількість загиблих кримських татар у Другій світовій війні, коли на території Криму був насаджений жорстокий окупаційний режим.

Індекс надсмертності (відношення фактичного рівня померлих до їх розрахункової кількості за умови відсутності депортації, тобто проживання в Криму) засвідчує, що померло людей в 2,8 раза більше, ніж могло померти за нормальних умов існування.

Таблиця 4. Оцінка прямих демографічних втрат кримськотатарського народу, тис. осіб

Період	Оцінка фактичного числа померлих	Прогноз за сценарієм «без втрат»	Прямі людські втрати	Індекс надсмертності	Втрати, % до населення на початок періоду
	1	2	$3 = 1 - 2$	$4 = 1 : 2$	5
01.01.1932–31.12.1934	14,3	10,0	4,3	1,43	2,2
01.01.1937–31.12.1938	9,1	6,7	2,4	1,36	1,1
01.01.1941–17.05.1944	26,6	11,1	15,5	2,40	7,9
18.05.1944–31.12.1956	76,4	27,1	49,2	2,81	25,4

Джерело: авторські розрахунки.

Таблиця 5. Оцінка непрямих демографічних втрат кримськотатарського народу, тис. осіб

Період	Оцінка фактичного числа народжень	Прогноз за сценарієм «без втрат»	Непрямі людські втрати	Втрати, % до прогнозу	Втрати, % до населення на початок періоду
	1	2	$3 = 2 - 1$	$4 = 3 : 2$	5
01.01.1932–31.12.1934	17,8	24,6	6,8	27,7	3,5
01.01.1937–31.12.1938	16,7	17,5	0,8	4,7	0,4
01.01.1941–17.05.1944	15,9	31,7	15,8	49,8	8,1
18.05.1944–31.12.1959	48,9	129,2	80,3	62,1	41,4

Джерело: авторські розрахунки.

Що стосується непрямих демографічних втрат (втрати ненародженими або дефіцит народжень), то це різниця між гіпотетичними та реальними числами народжених. За нашою оцінкою, дефіцит народжень мав місце протягом 1944–1959 рр. Втрати ненародженими внаслідок депортації за цей період становлять 80,3 тис. осіб (табл. 5).

Розрахунки свідчать, що за умови відсутності депортації кількість народжених дітей за період 1944–1959 рр. була б на 62,1 % більша.

Висновки. Кількісна оцінка втрат кримських татар унаслідок депортації 1944 р., відносні показники, їх порівняння з оцінками втрат у роки інших соціальних катастроф, сам перебіг проведення депортації та умови проживання на спецпоселеннях свідчать, що насильницьке переселення кримськотатарського народу з території Автономної Кримської РСР для проживання до непристосованих районів РСФСР, Узбекикої, Казахської та Таджикиської РСР у 1944 р. призвело до часткового фізичного їх знищення. Надсмертність (прямі демографічні втрати – кількість смертей, що перевищує природний на той час рівень смертності) становила 49,2 тис. осіб, тобто 25,4 % до чисельності на початок депортації. Це значно перевищує відповідний показник втрат кримських татар унаслідок Голодомору, терору та Другої світової війни.

Демографічний потенціал був підірваний також через катастрофічне зниження народжуваності. Дефіцит народжень (непрямі демографічні втрати) серед

кримських татар становив 80,3 тис., що становить 41,4 % до чисельності на початок депортації.

Про рівень катастрофічної смертності кримських татар у роки перебування на спецпоселеннях свідчить порівняльний аналіз із втратами України під час Голодомору 1932–1933 рр. і в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Так, втрати України через надсмертність від Голодомору становили 13 % загальної чисельності населення на початок 1932 р., за період Другої світової війни – 19,6 % загальної чисельності населення на 1 вересня 1939 р. Наведені дані засвідчують, що втрати через надсмертність кримськотатарського народу у повоєнні відносно мирні роки практично співставні у відносному вимірі із втратами України за роки Другої світової війни, коли вся територія країни була окупована і на ній протягом 3 років 4 місяців тривали бойові дії.

Отримані результати свідчать, що трагічні події, пов'язані з тотальною депортацією кримських татар у 1944 р. і подальшим насильницьким утриманням їх у місцях вигнання, були одним із широкомасштабних злочинів радянського режиму. За умов відсутності депортації чисельність кримських татар на кінець 1959 р. збільшилася б майже на 47 % у порівнянні з травнем 1944 р. Демографічні наслідки депортації кримських татар відчутні і досі.

Напрями подальших досліджень: уточнення розрахунків у разі отримання будь-якої демографічної інформації (щодо народжуваності, смертності) у місцях проживання кримських татар на спецпоселеннях та виконання поглибленої демографічної експертизи видання «Цифри свідчать: за матеріалами самоперепису кримськотатарського народу (1966, 1971, 1973–1974 рр.)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій; упоряд. Г. Боряк; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2015. – 527 с.
2. *Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М.* Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав / РАН; Институт российской истории. – М., 2003. – 159 с.
3. Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної ради України від 12.11.2015 р. № 792-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 49–50. – ст. 469.
4. *Хаялі Р.І.* Кримськотатарський народ в умовах депортації. : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 14 с.
5. *Бекирова Г.* Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991) / Гульнара [Тасимовна] Бекирова, 2004. – 331 с.
6. *Conquest R.* Soviet Deportation of Nationalities, 1960.
7. *Kirimal Edige Mustafa.* Mass deportations and massacres in Crimea // *Cultura Turcica.* –1964. – 1 (2). – P. 253–265.
8. *Nekrich A.M.* The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War. – W. W. Norton & Co, 1981. – 256 p.
9. *Бузай Н.Ф.* 40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // *История СССР.* – 1992. – № 1. – С. 122–142.
10. *Земсков В.Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // *История СССР.* – 1991. – № 5. – С. 151–165.
11. *Сталинские депортации. 1928–1953 /* Под ред. А.Н. Яковлева, сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М. : МФД: Материк, 2005. – 904 с.
12. *Галенко О.* Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* – 2003. – Вип. 23. – С. 97–110.
13. *Брошеван В.* Операцию назвать «Депортация». Историко-документальное исследование о насильственном переселении и выселении из Крымской АССР немцев, татар, армян, болгар,

- греков и других граждан в годы Великой Отечественной войны в 1941–1944 гг. – Симферополь, 1996. – 89 с.
14. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Авт. кол.: Габриелян О.А, Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е, Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. – Симферополь : Амена, 1998. – 340 с.
 15. Эдиев Д.М. Демографические потери депортированных народов. – Ставрополь : Изд-во СтГАУ «АГРУС», 2003. – 336 с.
 16. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. докум. та матеріалів / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – 1092 с.
 17. Цифри свідчать: за матеріалами самоперепису кримськотатарського народу (1966, 1971, 1973–1974 рр.). Історичні документи / уклад. Бекірова З. – Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав, 2012. – 320 с.
 18. Переписи населення Російської імперії, СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>
 19. Всесоюзний перепис населення 1937 р. // Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562. – Опис 329. – Спр.143 а.
 20. Матеріали про природний рух населення Кримської АРСР за 1926–1940 рр. // Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562. – Опис 329. – Спр. 16, 18–19, 24, 49а–50а, 52а–53а, 56а–57а, 110а–111а, 134а–139а, 188а–259а, 261а–263а; Опис 20. – Спр. 39а, 41а–46а, 49а, 58а–62а, 65а, 83а–129а, 152а–157а.
 21. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М. : ИНСАН, 2002. – 240 с.
 22. Матеріали про міграційний рух населення Кримської АРСР за 1926–1940 рр. // Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562. – Опис 20. – Спр.21, 29–30, 34а–38а, 52а–54а, 57а, 73а–76а, 116а–117а, 142а–143а, 145а–147а.
 23. Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – № 2. – С. 153–158.
 24. Rudnytskyi O.P., Levchuk N.M., Wolowyna O., Shevchuk P.E., Kovbasiuk A.B. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // Canadian Studies in Population. – 2015. – 42, № 1–2. – P. 53–81.
 25. Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в Україні. – Харків, 1930. – 67 с.
 26. Корчак-Чепурківський Ю. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР: 1925–1926. – Харків, 1929. – 96 с.
 27. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии / составл., послел. Н. Бугай. – М. : Дружба народов, 1992. – 288 с.
 28. Мазохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР, по годам: 1921–1953 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pseudology.org/mazoxin/>
 29. Хаяли Р.И. Обустройство спецпереселенцев крымских татар в первые годы депортации (1944–1947) // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 263–267.
 30. Хаяли Р. Демографические последствия депортации крымского народа // Эхо веков. – Казань, 1999. – № 3/4. – С. 118.
 31. Депортация крымских татар в вопросах и ответах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/society/2015/05/150518_crimean_tatars_deportation

REFERENCES

1. Smolij, V. (Eds.). (2015). *Istoriia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh [History of Crimea in questions and answers]*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
2. Vodarskij, Ja.E., Eliseeva, O.I., & Kabuzan, V.M. (2003). *Naselenie Kryma v konce XVIII - konce XX vekov: Chislennost', razmeshhenie, jetnicheskij sostav [The population of the Crimea at the end of the XVIII - the end of the XXth century: the number, location, ethnic composition]*. RAN; Institut rossijskoj istorii. Moskow [in Russian].
3. Postanova Verkhovnoi rady Ukrainy vid 12 lystopada 2015 roku № 792-VIII «Pro vyznannia henotsydu krymskotatarskoho narodu» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of November 12, 2015 № 792-VIII «The recognition of the genocide of the Crimean Tatars»]. (2015, 12 November). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Information from the Verkhovna Rada of Ukraine*, 49-50, 469 [Ukrainian].

4. Khaiali, R.I. (2000). Krymskotatarskij narod v umovakh deportatsii [Crimean Tatars under deportation]. *Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
5. Bekirova, G. (2004). *Krymskotatarskaja problema v SSSR (1944–1991)* [Crimean Tatars problem in the USSR (1944–1991)]. [in Ukrainian].
6. Conquest, R. (1960). *Soviet Deportation of Nationalities* [in English].
7. Kirimal Edige Mustafa (1964). Mass deportations and massacres in Crimea. *Cultura Turcica* 1 (2), 253–265 [in English].
8. Nekrich, A.M. (1981). *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. (W.W. Norton & Co., Ed.). [in English].
9. Bugaj, N.F. (1992). 40–50-e gody: posledstvija deportacii narodov (svidetel'stvujut arhivy NKVD-MVD SSSR) [40–50-ies: the consequences of the deportation of nations (according to the archives of the NKVD- MVD of the USSR)]. *Istorija SSSR – History USSR, Vol. 1*, 122–142 [in Russian].
10. Zemskov, V.N. (1991). Zakljuchennye, specposelency, ssyl'noposelency, ssyl'nye i vyslannye (statistiko-geograficheskij aspekt) [Prisoners, special settlers, exile settlers, exiles and deported (statistical and geographical aspect)]. *Istorija SSSR - History USSR, 5*, 151–165. [in Russian].
11. Jakovleva, A.N. (Eds.). (2005). *Stalinskie deportacii 1928–1953* [Stalyn's deportations. 1928–1953]. M. : MFD : Materik [in Russian].
12. Halenko, O. (2003). Problemy doslidzhennia deportatsij narodiv Krymu u roky Druhoi svitovoi vijny [Problems of research deportations of Crimea's nations during the Second World War]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzen - Scientific notes of the Institute of Political and Ethnic Studies, Vol. 23*, 97–110. [in Ukrainian]
13. Broshevan, V. (1996). *Operatsiyu nazvat' «Deportatsiya». Ystoryko-dokumental'noe yssledovanye o nasyl'stvennom pereselenyy y vyselenyy yz Krymskoj ASSR nemtsev, tatar, armian, bolhar, hrekov y druhykh hrazhdan v hody Velykoj Otechestvennoj vojny v 1941 – 1944hh* [The operation is called «Deportation». Historical and documentary research on the forced resettlement and eviction from the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic of Germans, Tatars, Armenians, Bulgarians, Greeks and other citizens during the Great Patriotic War in 1941–1944]. Symferopol. [in Russian].
14. Habryelian, O.A., Efymov, S.A., & Zarubyn, V.H. et al. (1998). *Krymskiye repatryanty: deportatsiya, vozvraschenye y obustrojstvo*. [Crimean repatriates: deportation, return and accommodation]. Symferopol : Amena [in Russian].
15. Jediev, D.M. (2003). *Demograficheskie poteri deportirovannyh narodov* [Demographic losses of deported nations]. Stavropol: AGRUS [in Russian].
16. *Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsij (1940–2015)*. [Crimea in terms of socio-political transformation (1940–2015)]. (2016). K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
17. Bekirova, Z. (Ukl.). (2012). *Tsyfry svidchat: za materialamy samoperepys kryms kotatarskoho narodu (1966, 1971, 1973–1974 rr.)*. *Istorychni dokumenty* [The figures show: the materials samoperepysu Crimean Tatars (1966, 1971, 1973–1974.). Historical documents]. Simferopol : Krymnavchpedderzhvydav [in Russian].
18. Perepysy naselennia Rosijskoi imperii, SRSR [Population censuses of the Russian Empire, the USSR]. (n.d.). *demoscope.ru*. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/pril.php> [in Russian].
19. *Vsesoiuznyj perepys naselennia 1937r. [All-Union census of 1937]*. (1562). Rosijskij derzhavnyj arkhiv ekonomiky (RDAE). Fond 1562. Opys 329. Spr.143a [in Russian].
20. *Materialy pro pryrodnyj rukh naselennia Kryms'koi ARSR za 1926–1940rr. [Vital statistics of Crimean ASSR for 1926–1940]*. (1562). Rosijskij derzhavnyj arkhiv ekonomiky (RDAE). Fond 1562. Opys 329. Spr. 16, 18–19, 24, 49a–50a, 52a–53a, 56a–57a, 110a–111a, 134a–139a, 188a–259a, 261a–263a; Opys 20. Spr. 39a, 41a–46a, 49a, 58a–62a, 65a, 83a–129a, 152a–157a. [in Russian].
21. Bugaj, N.F. (2002). *Deportacija narodov Kryma* [Deportation of the Crimean nations]. Moscow, INSAN [in Russian].
22. *Materialy pro mihratsijnyj rukh naselennia Kryms'koi ARSR za 1926–1940rr. [Materials about the migration of population for the Crimean ASSR for 1926–1940]*. (1562). Rosijskij derzhavnyj arkhiv ekonomiky (RDAE). Fond 1562. Opys 20. Spr.21, 29–30, 34a–38a, 52a–54a, 57a, 73a–76a, 116a–117a, 142a–143a, 145a–147a. [in Russian].
23. Korchak-Chepurkivs'kyj, Yu. (1928). Sproba analizu perepysnykh chysel malykh ditej na Ukraini [Attempt to analyze the census numbers small children in Ukraine]. *Visnyk statystyky Ukrainy - Bulletin of Statistics of Ukraine*, 2, 153–158 [in Ukrainian].

24. Rudnytskyi, O.P., Levchuk, N.M., Wolowyna, O., Shevchuk, P.E. & Kovbasiuk, A.B. (2015) Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies in Population*, Vol. 42, 1-2, 53-81 [in English].
25. Khomenko, A., & Kol'ner, R. (1930). *Suchasna smertnist' nemovliat v Ukraini [The current infant mortality in Ukraine]*. Kharkiv [in Ukrainian].
26. Korchak-Chepurkivs'kyj, Yu. (1929). *Tablytsi dozhyvannia ta spodivanoho zhyttia liudnosti USRR: 1925-1926 [Tables of mortality and expectancy life of the Ukrainian SSR: 1925-1926]*. Kharkiv [in Ukrainian].
27. *Iosif Stalin - Lavrentiju Berii: «Ih nado deportirovat'»: Dokumenty, fakty, kommentarii [Joseph Stalin to Lavrentiy Beria: «They must be deported»: Documents, facts, comments]*. (1992). Moscow : Druzhba narodov [in Russian].
28. Mazohin, O.B. Statistika repressivnoj dejatel'nosti organov bezopasnosti SSSR, po godam:1921-1953 [Statistics of the repressive activities of the security bodies of the USSR, by years: 1921-1953]. (n.d.). *pseudology.org*. Retrieved from <http://www.pseudology.org/mazoxin/> [in Russian].
29. Khaiali, R.I. (1998). Obustrojstvo specpereselencev krymskikh tatar v pervye gody deportacii (1944-1947) [Arrangement of special settlers of the Crimean Tatars in the first years of deportation (1944-1947)]. *Kultura narodov Prichernomor'ja - Culture of the peoples of the Black Sea*, 3, 263-267 [in Russian].
30. Khaiali, R.I. (1999). Demograficheskie posledstvija deportacii krymskogo naroda [Demographic consequences of the deportation of the Crimean people]. *Jeho vekov - The Echoes of Ages. (Vol.3/4)*. Kazan' [in Russian].
31. Deportacija krymskikh tatar v voprosah i otvetah [The deportation of the Crimean Tatars in questions and answers]. (n.d.). *bbc.com*. Retrieved from http://www.bbc.com/russian/society/2015/05/1505-18_crimean_tatars_deportation [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.09.2016.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.029>

УДК[314.5+314.3+314.186](476+477)

JEL CLASSIFICATION: J11, J12, J13

И.А. КУРИЛО

д-р экон. наук, проф.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

С.Ю. АКСЕНОВА

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: svitlana_aksyonova@yahoo.com

Л.И. СЛЮСАР

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: l.slyusar@bigmir.net

БРАЧНОСТЬ, РОЖДАЕМОСТЬ И ВОСПРОИЗВОДСТВО МАТЕРИНСКОГО ПОКОЛЕНИЯ В БЕЛАРУСИ И УКРАИНЕ: ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Статья посвящена характеристике общих черт и отличительных особенностей современной ситуации в сфере рождаемости и формирования семей в Украине и Беларуси на основе сравнительного анализа брачно-семейных процессов, рождаемости и воспроизводства материнского поколения в этих странах за последнее пятнадцатилетие. Схожесть современной модели брачно-семейного поведения населения Украины и Беларуси обусловлена территориальной близостью, общими чертами этнического состава населения, развитием семьи и брака на протяжении XX века по общему «советскому сценарию». При сохранении многих традиционных черт семейного образа жизни (в т. ч. высокого уровня брачности), в обеих странах ныне меняется возрастная модель брачности: сокращается доля ранних браков, повышается средний возраст вступления в брак. Наиболее острой проблемой как украинской, так и белорусской семьи является нестабильность брачных отношений. Однако высокий уровень разводимости в значительной степени связан с высокой зарегистрированной брачностью: в обеих странах официально зарегистрированный брак (marriage) является основной формой брачных отношений, хотя получает все большее распространение и незарегистрированное брачное сожительство (cohabitation). Исследуемый период в целом ознаменовался повышением уровней рождаемости и воспроизводства материнского

© КУРИЛО И.О., АКСЬОНОВА С.Ю., СЛЮСАР Л.И., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30): 29–46

29

поколения в обеих странах при сохранении преимуществ за Беларусью, общим для обеих стран «постарением материнства». Вместе с тем, выявлены различия в динамике доли внебрачных рождений, определенная асинхронность темпов изменения рождаемости в Украине и Беларуси, существенность межстрановых различий в уровнях рождаемости и темпах их динамики в разных типах поселений. Как показал анализ, именно отличия в рождаемости являются более весомым (по сравнению со смертностью женщин в репродуктивном возрасте) фактором, определяющим межстрановую разницу в современном уровне воспроизводства материнского поколения.

Ключевые слова: *сравнительный межстрановой анализ, брачность, разводимость, рождаемость, воспроизводство материнского поколения.*

І.О. Курило

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

С.Ю. Аксьонова

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

Л.І. Слюсар

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

ШЛЮБНІСТЬ, НАРОДЖУВАНІСТЬ І ВІДТВОРЕННЯ МАТЕРИНСЬКОГО ПОКОЛІННЯ В БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНІ: ДОСВІД ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Стаття присвячена характеристиці спільних і відмінних рис сучасної ситуації у сфері народжуваності та формування сімей в Україні та Білорусі на основі порівняльного аналізу шлюбно-сімейних процесів, народжуваності та відтворення материнського покоління в цих країнах за останнє п'ятнадцятиріччя. Схожість сучасної моделі шлюбно-сімейної поведінки населення України і Білорусі обумовлена їхньою територіальною близькістю, спільними рисами етнічного складу населення, розвитком сім'ї та шлюбу протягом ХХ століття за загальним «радянським сценарієм». За збереження багатьох традиційних рис сімейного способу життя (у т. ч. високого рівня шлюбності), в обох країнах нині змінюється вікова модель шлюбності: скорочується частка раних шлюбів, підвищується середній вік вступу до шлюбу. Найгострішою проблемою як української, так і білоруської сім'ї є нестабільність шлюбних відносин. Однак високий рівень розлучуваності значною мірою пов'язаний і з високою зареєстрованою шлюбністю: в обох країнах офіційно зареєстрований шлюб (marriage) є основною формою шлюбних відносин, хоча набуває все більшого поширення і незареєстроване шлюбне співжиття (cohabitation). Досліджуваний період у цілому ознаменувався загальним для обох країн «постарінням материнства», підвищенням рівнів народжуваності та відтворення материнського покоління за збереження переваги за Білоруссю. Водночас, виявлено відмінності в динаміці частки позашлюбних народжень, певну асинхронність темпів змін народжуваності в Україні і Білорусі, істотність міжкраїнних розбіжностей у рівнях народжуваності та темпах їх динаміки в різних типах поселень. Як показав аналіз, саме відмінності у народжуваності є більш вагомим (порівняно зі смертністю жінок у репродуктивному віці) фактором, що визначає різницю між країнами щодо сучасного рівня відтворення материнського покоління.

Ключові слова: *порівняльний міжкраїнний аналіз, шлюбність, розлучуваність, народжуваність, відтворення материнського покоління.*

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

L.I. Slyusar

Ph.D. (Economics), Leading Scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

S. Yu. Aksonova

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksonova@yahoo.com

MARRIAGE, FERTILITY AND REPRODUCTION OF THE MOTHER'S GENERATION IN BELARUS AND UKRAINE: THE EXPERIENCE OF COMPARATIVE ANALYSIS

The article is devoted to the description of the common and distinctive features of fertility and family formation in Ukraine and Belarus on the basis of comparative analysis of marriage and family processes, fertility and reproduction of the mother's generation in these countries over the last fifteen years. The similarity of the modern model of marriage and family behavior of the population in Ukraine and Belarus is due to the territorial proximity, the comparable ethnic composition of the population, and the general «Soviet scenario» of family and marriage development throughout the twentieth century. While many of the traditional features of the family lifestyle (including a high level of nuptiality) have persisted at the beginning of this century, the age model of marriage is now changing in both countries: the share of early marriages is declining, and the average age of marriage is increasing. The most acute problem in Ukrainian and Belarusian families is the instability of marriage relations. However, the high divorce rate is associated with high registered marriage rate: in both countries officially registered marriage is the main form of marriage, although cohabitation (unregistered marriage) is becoming more widespread. The study period was marked by ageing motherhood and the increase of fertility and the mother's generation reproduction rates in both countries, but, in comparison with Ukraine, Belarus has higher indicators. At the same time, we identified a difference in the share of births out of wedlock, a certain asynchrony of dynamics of the fertility rates in Ukraine and Belarus, and cross-country variance in fertility rates and dynamic in different types of settlements. According to the study, the differences in fertility are more significant factor (in comparison with the mortality of women in the reproductive age) which determines the cross-country variance in the reproduction of the mother's generation.

Keywords: comparative cross-country analysis, marriage, divorce, fertility, reproduction of the mother's generation.

Постановка проблеми и анализ имеющихся публикаций. Объяснение и прогнозирование современных социально-демографических тенденций невозможно без изучения многообразия их проявлений, включая как выделение их общих черт, так и оценку степени различий в этом многообразии. Сравнительный межстрановой (межрегиональный) анализ незаменим в изучении процессов демографической конвергенции / дивергенции, которое на сегодня представляет одно из центральных направлений в социально-демографической исследовательской проблематике.

Применение сравнительного анализа необходимо и для определения общих и специфических факторов демографической динамики в разных странах: еще

Э. Дюркгейм (E. Durkgeym) подчеркивал, что сравнительная методология подчинена поиску и выявлению причинно-следственных связей в сравниваемых объектах [1, с. 514].

Отличительной особенностью современных отечественных демографических исследований, в которых так или иначе присутствует сравнительный контекст, является сопоставление отечественных значений показателей с теми их уровнями, которые достигнуты в более развитых европейских странах или же в целом в ЕС и для Украины могут считаться эталонными¹ [2, 3]. Учитывая ориентацию на европейский вектор развития с преобладанием его «догоняющей» стратегии, выбор такого исследовательского ракурса вполне оправдан, однако он может оказаться недостаточным для осмысления всего многообразия факторов и пространственно-временных проявлений общеевропейских демографических тенденций, а также специфики демографической модернизации в нашей стране, а, следовательно, и для принятия обоснованных решений в сфере социально-демографической политики. Здесь необходим учет того исторически сформировавшегося, довольно устойчивого социокультурного фона развития и особенностей институционального устройства, которые, в числе прочих факторов, детерминируют возможности и темпы социально-демографических трансформаций. Особенно он важен применительно к сфере брачно-семейных процессов и рождаемости, тенденции развития которых, как нам представляется, определяются влиянием институциональных и социокультурных факторов в большей степени, нежели остальных процессов.

Исходя из этого, сопоставление современных тенденций соответствующих демографических процессов в Украине и в тех странах, с которыми ее связывает близкое соседство, общее историческое бытие и прошлое социокультурное развитие, может также быть весьма полезным в плане обогащения исследовательского и прогностического потенциала сравнительного демографического анализа. При этом в центр такого исследования целесообразно поставить прежде всего проблемы различий в конкретных обстоятельствах места и времени.

Среди имеющихся исследований такого плана следует выделить работу Л. Слюсар и О. Гагауз (L. Slyusar & O. Gagauz), посвященную сравнительному анализу брачности [4], исследование С. Аксеновой и О. Гагауз (S. Aksyonova & O. Gagauz) с подробным анализом рождаемости в Украине и Молдове [5], комплексное исследование демографического «профиля» Украины и России, проведенное С. Пирожковым и Г. Сафаровой (S. Pirozhkov & G. Safarova) [6], диссертацию В. Ревун (V. Revun), изучавшую демографическое развитие Беларуси, России и Украины в условиях депопуляции [7], а также исследование группы учёных, в которую входили Е. Андреев, Ж. Валлен, П. Григорьев, Д. Жданов и др. (E. Andreev, J. Vallin, P. Grigoriev, D. Jdanov), посвященное различиям в тенденциях смертности в трех вышеупомянутых странах [8].

В рамках двустороннего проекта «Основные вызовы демографической безопасности: сходства и различия в Беларуси и Молдове» под руководством Г. Палади, Л. Шахотко, О. Гагауз (G. Paladi, L. Shahotko & O. Gagauz) было проведено сравнительное исследование динамики основных демографических процессов (рождаемость, смертность, миграция) в Молдове и Беларуси, в котором определены общие тенденции для обеих стран, а также выявлены особенности их демографического развития [9].

¹ Не случайно наиболее распространены сравнения именно показателей смертности и продолжительности жизни, применительно к которым эталонность и желательность уровней, достигнутых в более развитых странах, представляется однозначной и не вызывает сомнений.

Безусловного внимания заслуживает также недавняя работа группы исследователей из разных стран, посвященная анализу тенденций рождаемости и опыта семейной политики в Центральной и Восточной Европе после 1990 года [10], однако она преимущественно направлена на формирование целостной картины изменений в данной сфере и обобщение опыта семейной политики в указанном регионе.

Украина и Беларусь рассматривались в рамках комплексных либо тематических социально-демографических исследований, проведенных в свое время по странам СНГ [11, 12]. Вместе с тем, попыток исследований, сфокусированных на сравнительном анализе ситуации в сфере брачности-разводимости, а также рождаемости и воспроизводства материнского поколения в этих двух странах за последнее десятилетие предпринято не было. При этом интерес представляет, на наш взгляд, также рассмотрение современной ситуации в Беларуси и Украине на фоне других стран, относящихся к разным регионам европейского континента.

Цель данной работы состоит в том, чтобы охарактеризовать общие черты и отличительные особенности современной ситуации в сфере рождаемости и формирования семей в Украине и Беларуси на основе сравнительного анализа матримониальных процессов, рождаемости и воспроизводства материнского поколения в этих странах за последнее пятнадцатилетие.

Изложение основного материала. Украина и Беларусь – территориально ближайшие соседи (протяжённость общей границы составляет около 1084,2 км), и имеют много общего в «демографической истории». Однако различия в этническом составе населения, а следовательно в традициях и ментальности, в размере страны и объеме ее экономического потенциала, в численности населения и уровне урбанизации (городское население в Беларуси ныне превышает 3/4, а в Украине составляет 2/3 общей численности), а также в уровне и направленности социально-экономического развития детерминируют определенную национальную специфику демографических тенденций, в том числе отличительные особенности присущей им современной модели брачности и рождаемости.

В первые десятилетия XXI века население Украины и Беларуси в значительной степени сохранило традиции семейного образа жизни, присущие странам, находящимся восточнее «линии Хайнала» (Hajnal) – высокую брачность, семейную солидарность поколений. Вместе с тем трансформация брака и семьи, которая происходит в той или иной форме во всех странах западной цивилизации, наблюдается и в каждой из рассматриваемых стран, характеризуясь своими особенностями.

Украина и Беларусь относятся к странам Европы с высокой интенсивностью брачно-семейных процессов, высокими показателями как брачности, так и разводимости. Так, в 2014 г. в Беларуси было зарегистрировано наибольшее в Европе количество браков в расчете на 1000 населения, а «впереди» Украины по этому показателю были лишь Россия, Литва и Молдова (рис. 1).

Линия тренда коэффициентов брачности свидетельствует об умеренном росте уровня брачности в Беларуси на протяжении последних 15 лет и об отсутствии существенных его изменений в Украине (рис. 2).

Привлекает внимание, что в обеих странах наблюдаются значительные годовые колебания, обусловленные сохранившейся традицией считать високосные годы неблагоприятными для заключения брака: число зарегистрированных браков неуклонно уменьшается в високосные годы (2000, 2004, 2008, 2012 гг.), а в пред- и послевисокосные увеличивается.

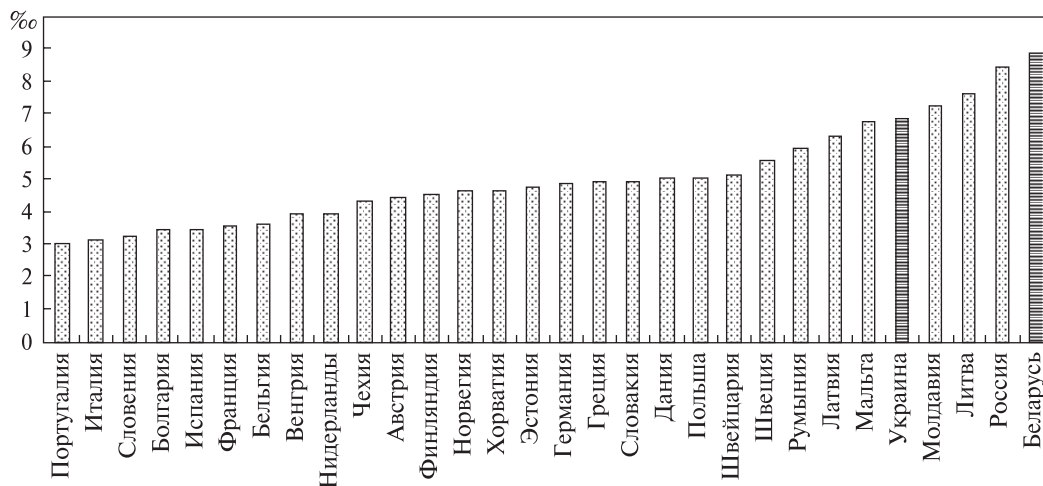

Рис. 1. Общий коэффициент брачности в Украине, Беларуси и некоторых других странах Европы в 2014 г., %

Источник: данные Евростата (<http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table>).

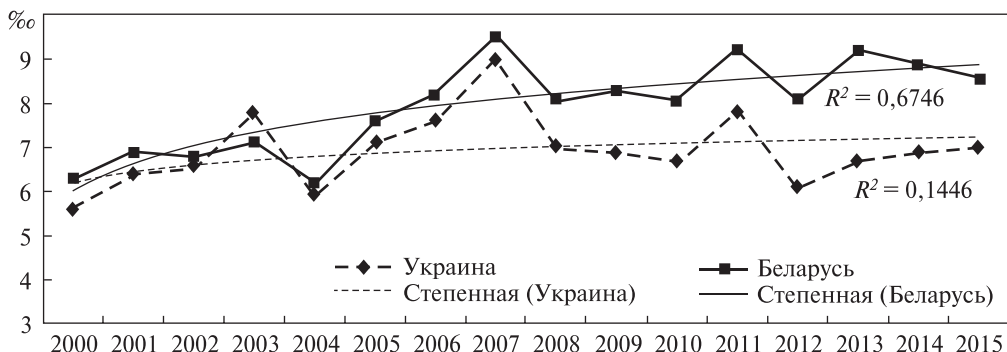

Рис. 2. Общий коэффициент брачности в Украине и Беларуси в 2000–2015 гг., %

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник / Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск, 2016. – (<http://www.belstat.gov.by>); данные Государственной службы статистики Украины (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Сравнительный анализ уровня брачности городского и сельского населения Украины и Беларуси еще раз подтверждает схожесть динамики этого показателя при более позитивной направленности тренда в городах и сельской местности Беларуси. Кроме того, различия в уровне брачности городского и сельского населения в Беларуси больше, чем в Украине, хотя в обеих странах в городах заключается большее количество браков на 1000 жителей, чем в сельской местности, что обусловлено более старой возрастной структурой сельского населения (рис. 3).

Для оценки уровня брачности также используется суммарный коэффициент брачности (*TNR*), т. е. количество браков на одного мужчину и одну женщину брачного

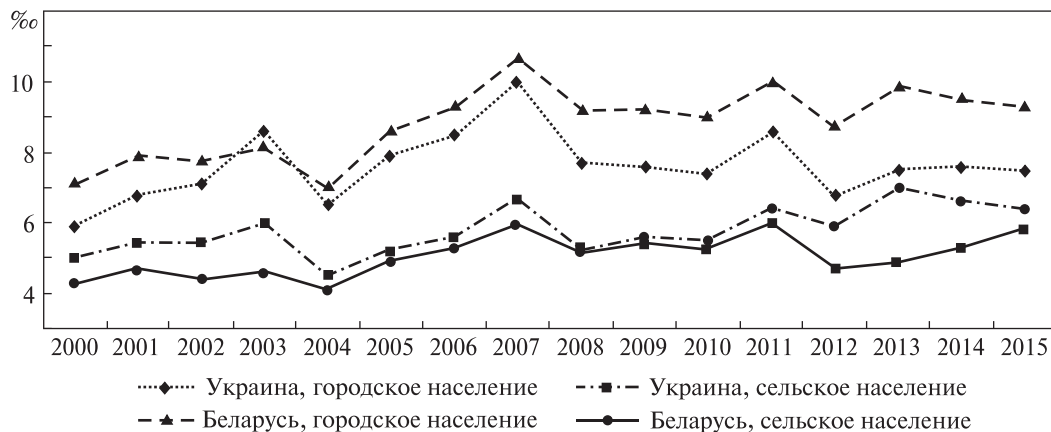

Рис. 3. Общий коэффициент брачности в городских поселениях и сельской местности Украины и Беларуси в 2000–2015 гг., %

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

возраста из условного поколения. По нашим расчетам, в последние пять лет в Беларуси этот показатель колебался на уровне 1,2 (у мужчин 1,07–1,23; женщин 1,09–1,27), в Украине – около 1,0 (у мужчин 0,82–1,04; женщин 0,84–1,06). Самые низкие показатели фиксируются в високосные годы. Уровень брачности в обеих странах по европейским меркам остается высоким, вместе с тем и по суммарному, и по общему коэффициенту зарегистрированная брачность в Беларуси выше, чем в Украине. Это подтверждает и сравнительный анализ повозрастных коэффициентов брачности: во всех возрастных группах и женщин и мужчин, за исключением женщин 18–19 лет, в Беларуси эти показатели выше, чем в Украине.

Официально зарегистрированный брак (marriage) – основная форма брачных отношений в Украине и Беларуси, вместе с тем, как и в других странах Европы, формы брачного партнерства становятся более разнообразными, незарегистрированное брачное сожительство (cohabitation) стало обычным явлением, и количество таких союзов постепенно увеличивается. По данным переписей раунда 2000 года, в Беларуси 5,4 % всех браков были официально не зарегистрированы (перепись 1999 г.), в Украине – 7 % (перепись 2001 г.). Перепись раунда 2010 года не была проведена в Украине, что ограничивает возможность сравнительного анализа, и все таки определенные сопоставления возможны: в Беларуси согласно переписи 2009 г. 8 % брачных союзов (8,2 % у мужчин и 8,1 % у женщин) не были зарегистрированы, в Украине, по данным нескольких выборочных обследований 2008–2010 гг., таких союзов 10–12 %.

Можно предположить, что брачные союзы без регистрации более распространены в Украине, чем в Беларуси, и косвенно это подтверждает более высокий уровень внебрачной рождаемости в Украине. За последние десять лет различия между странами по этому показателю значительно увеличились: в Беларуси после 2005 г. удельный вес внебрачных рождений быстро снижается, а в Украине фактически стабилизировался на уровне 21–22 % (рис. 4).

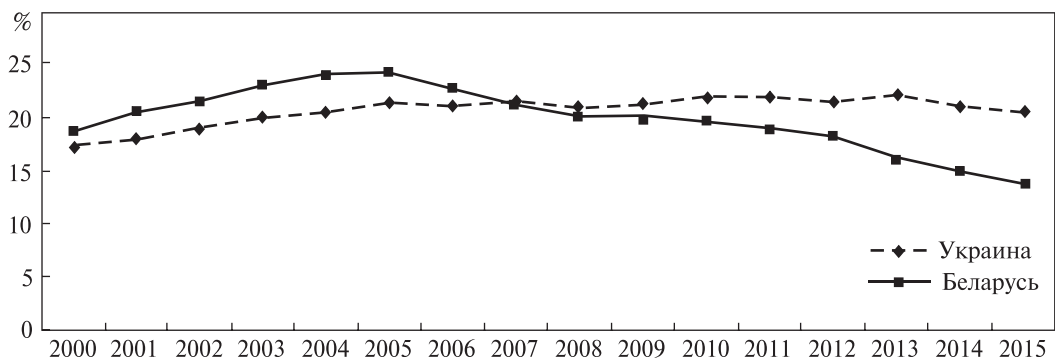

Рис. 4. Доля внебрачных рождений в Украине и Беларуси в 2000–2015 гг., %

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск: 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

В обеих исследуемых странах меняется возрастная модель брачности: заключение брака все чаще откладывается до завершения периода получения профессионального образования и приобретения специальности. За 2000–2015 гг. в Беларуси средний возраст вступления в первый брак для женщин вырос с 22,8 до 25,5 лет, мужчин – с 25,0 до 27,5 лет, в Украине с 22,5 лет до 25,1 и с 25,3 до 27,6 года соответственно, то есть «постарение» брачности идет практически синхронно (табл. 1).

Таблица 1. Средний возраст вступления в первый брак и доля повторных браков в Украине и Беларуси в 2000 и 2005–2015 гг.

Год	Средний возраст первого брака, лет				Доля повторных браков, %			
	мужчины		женщины		мужчины		женщины	
	Украина	Беларусь	Украина	Беларусь	Украина	Беларусь	Украина	Беларусь
2000	25,3	25,0	22,5	22,8	26,7	25,2	25,6	24,4
2005	25,9	25,7	23,2	23,5	25,4	23,7	24,3	23,0
2006	25,9	25,8	23,3	23,6	24,2	22,8	23,2	22,6
2007	26,0	25,9	23,4	23,8	23,6	23,5	22,7	23,0
2008	26,3	26,0	23,7	23,9	24,8	24,0	24,2	23,5
2009	26,5	26,4	24,0	24,2	24,7	24,6	23,9	24,6
2010	26,7	26,5	24,1	24,4	24,2	24,6	23,4	24,6
2011	26,8	26,6	24,3	24,5	23,8	24,3	23,1	24,3
2012	27,0	26,7	24,5	24,6	24,7	25,7	24,4	25,9
2013	27,3	27,1	24,8	25,0	25,3	26,6	25,1	26,5
2014	27,4	27,4	24,9	25,3	25,8	27,3	25,9	28,1
2015	27,6	27,5	25,1	25,5	24,9	27,4	25,5	28,8

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск: 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

При том, что возрастные характеристики брачности в современной Украине и Беларуси отличаются мало, брак в обеих странах остается «моложе», чем в большинстве стран Европы. Так, средний возраст вступления в первый брак женщин в 2014 г. в Украине составлял 24,9 года, в Беларуси – 25,3, тогда как в Польше – 26,7, Чехии – 28,7, Германии – 30,7, Швеции – 33,3 года.

Традиционно и в Беларуси, и в Украине женщины вступают в брак в более раннем возрасте, чем мужчины. Гендерные различия в возрастных коэффициентах брачности в этих странах одинаковы: у женщин выше, чем у мужчин, уровень брачности в возрасте до 25 лет, у мужчин – выше в возрастных группах старше 25. Однако следует отметить, что если среди мужчин в обеих странах наивысшие показатели брачности фиксируются у лиц в возрасте 20–29 лет, то у женщин наблюдаются определенные отличия: у белорусских женщин самые высокие возрастные коэффициенты в группе 20–24-летних, затем – у 18–19 и 25–29-летних, у украинских же – в группе 20–24-лет, затем – среди 18–19-летних. Женщины Украины начинают супружескую жизнь несколько раньше и более «активны на брачном рынке» в возрасте до 20 лет.

Ранние браки (невеста в возрасте до 18 лет) в обеих странах на сегодня регистрируются редко, их доля в общем количестве браков в 2015 г. в обеих странах составляла менее 1 % (рис. 5). Вместе с тем в предыдущие десятилетия для Украины ранняя брачность (особенно в сельской местности) была значительно более характерна, чем для Беларуси: в 1995 г. в Украине такие браки составляли 10,9 % всех браков, в 2000 г. – 7,2 %, а в Беларуси в эти годы 5,3 % и 2,8 % соответственно. Это является продолжением традиций ранней брачности, которые были более характерны для Украины, что отразилось в нормах семейного кодекса и способствовало консервации этой традиции. В Беларуси единый брачный возраст в 18 лет для обоих полов был установлен еще в 1926 г., а в Украине до 1968 г. брачный возраст женщин составлял 16 лет, мужчин – 18, с 1968 г. – соответственно 17 и 18 лет, и эти нормы перешли в Семейный кодекс, принятый в 2004 году. Лишь в марте 2012 г. в Семейный кодекс Украины были внесены изменения, в соответствии с которыми брачный возраст женщин был повышен с 17 до 18 лет, т. е. уравниен с мужским.

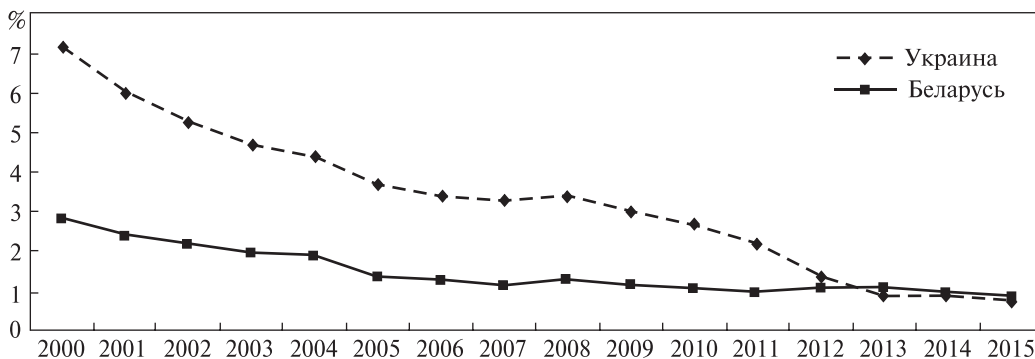

Рис. 5. Удельный вес ранних браков (невеста в возрасте до 18 лет) среди всех браков, регистрируемых в Украине и Беларуси в 2000–2015 гг., %

Источник: рассчитано по: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск: 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

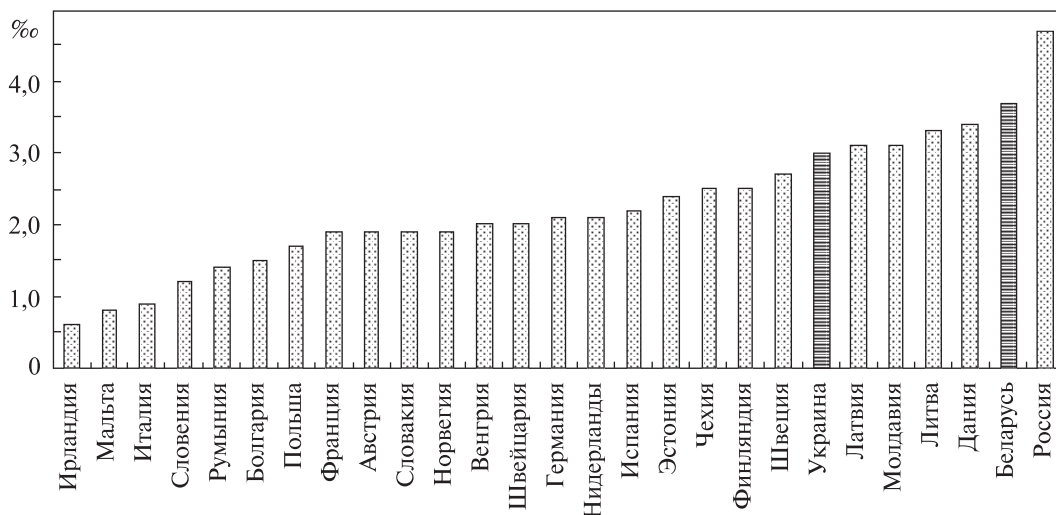

Рис. 6. Общий коэффициент разводимости в Украине, Беларуси и некоторых других странах Европы в 2014 г., %

Источник: данные Евростата (<http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table>).

В обеих странах довольно распространена повторная брачность. Повторные браки составляют порядка 1/4 всех регистрируемых браков в Украине, в Беларуси же эта доля на сегодня несколько выше – в среднем почти два из каждых семи зарегистрированных в 2015 г. в республике браков представлены повторными союзами (табл. 1). При этом, если в нашей стране за исследуемый период доля повторных браков изменилась очень незначительно (немного снизилась у мужчин), то в Беларуси прослеживается тенденция к ее увеличению, что может быть связано и с высоким уровнем разводимости, и с довольно распространенной в Украине практикой не регистрации повторных брачных союзов.

Нестабильность брачных отношений, большое количество разводов является острой социально-демографической проблемой как в Украине, так и в Беларуси на протяжении уже нескольких десятилетий. По количеству разводов (в расчете на 1000 населения) обе страны относятся к группе «государств-лидеров» среди европейских стран, в первую очередь это касается Беларуси (рис. 6).

В Украине после 2000 г. общий коэффициент разводимости имеет тенденцию к снижению, хотя и нечетко выраженную, наблюдаются определенные годовые колебания. В Беларуси после довольно значительного снижения уровня разводимости в 2003–2006 гг. прослеживается тенденция к его повышению (рис. 7). Уменьшение количества разводов в Украине обусловлено распространением незарегистрированного брачного сожительства (пара «испытывает» свои отношения еще до официального брака), а также усилением роли фактора «экономической связки» супругов в сложных экономических и военно-политических условиях современной Украины.

Вместе с тем, коэффициент нестабильности брака (соотношение количества зарегистрированных в течение года разводов и браков) в Украине выше, чем в Беларуси. Это дает основания предположить, что более высокие показатели разводимости в Беларуси обусловлены, в первую очередь, ее более высокой зарегистрированной брачностью.

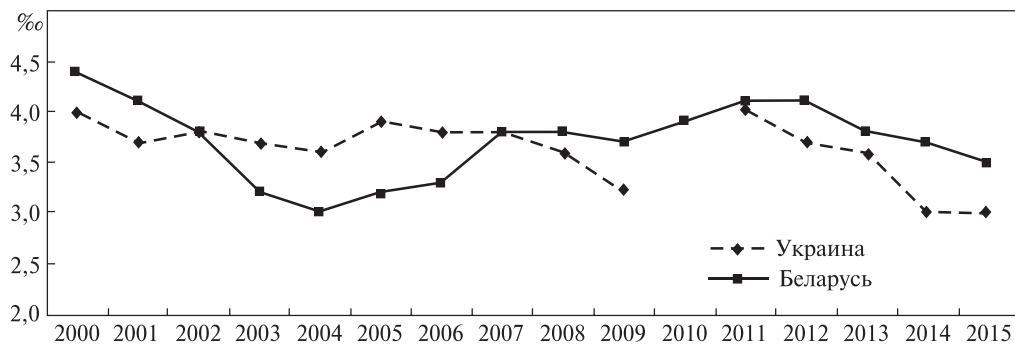

Рис. 7. Общий коэффициент разводимости в Украине и Беларуси в 2000–2015 гг., %

Данные по Украине за 2010 год отсутствуют, что обусловлено изменением в июле этого года процедуры регистрации разводов.

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

Демографические характеристики распавшихся браков в Украине и Беларуси на протяжении длительного периода весьма схожи: коэффициенты разводимости городского населения значительно выше, чем сельского; наибольший удельный вес разводов фиксируется среди браков небольшой продолжительности – менее 5 лет; более половины брачных пар, которые разводятся, имеют общих детей, но при этом удельный вес таких пар постепенно уменьшается. В большинстве случаев разводящиеся – это однодетные пары. К сожалению, с 2010 г. сравнительный анализ распределения разводов по вышеотмеченным характеристикам стал невозможен из-за отсутствия соответствующих данных в Украине ².

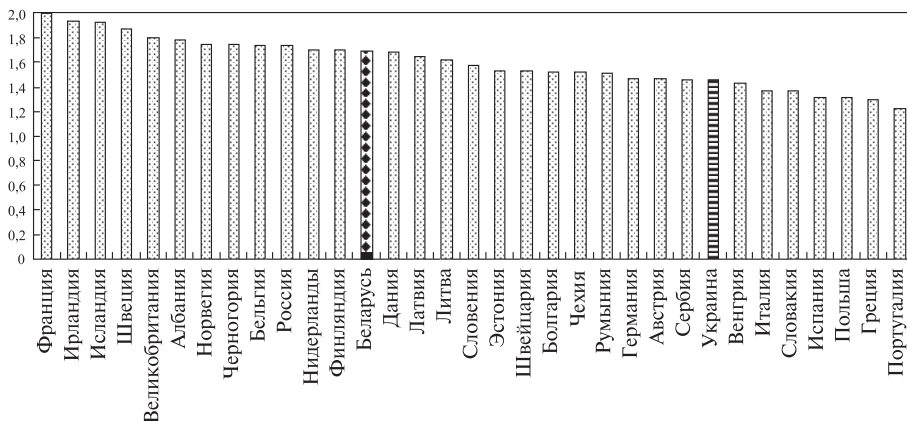

Рис. 8. Суммарный коэффициент рождаемости в Украине, Беларуси и некоторых других странах Европы в 2014 г., детей на одну женщину

Источник: данные Евростата (<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>).

² В июле 2010 г. в Украине был принят закон «О государственной регистрации актов гражданского состояния», который изменил процедуру оформления развода, что негативно повлияло на систему статистического учета.

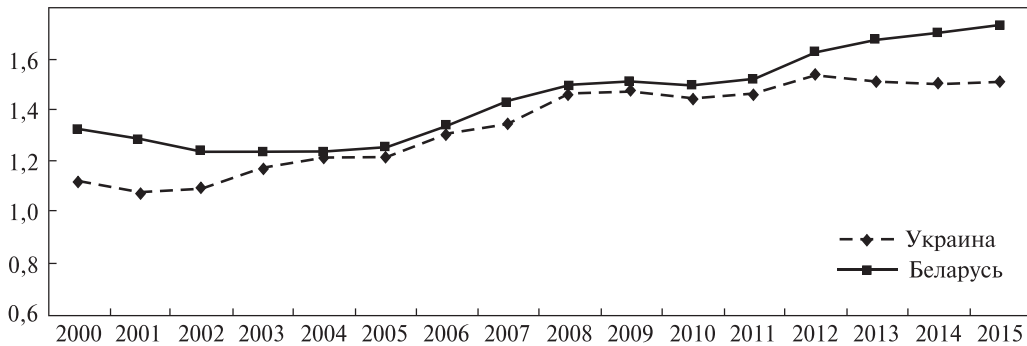

Рис. 9. Суммарный коэффициент рождаемости в Украине и Беларуси в 2000–2015 гг., детей на одну женщину

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

Несколько иная ситуация вырисовывается при сравнении рождаемости в двух изучаемых странах. По суммарному показателю рождаемости Беларусь на сегодня находится на одном уровне с Норвегией, Финляндией, Данией, но уступает таким странам как Швеция, Великобритания, Франция, одновременно опережая Швейцарию, Германию, Италию, Испанию и почти все страны, которые были охвачены социалистической системой, в том числе и Украину (рис. 8).

В Украине самый низкий уровень рождаемости был зафиксирован в 2001 г., когда показатель суммарной рождаемости снизился до 1,08 детей на одну женщину. В Беларуси даже в годы самой низкой интенсивности рождаемости (2003–2004 гг.) ее уровень превышал тот, который наблюдался в Украине (рис. 9). Вступление в активный детородный возраст сравнительно многочисленных поколений женщин, родившихся в начале–середине 1980-х годов, способствовало увеличению численности новорожденных с начала нового тысячелетия. Благоприятными факторами, обусловившими «оживление» собственно детородной активности, стало постепенное улучшение социально-экономической ситуации в комплексе с принимаемыми мерами демографической политики: введением в Украине, начиная с 2005 г., весомой одноразовой денежной помощи при рождении ребенка (с ее постепенным увеличением); принятием в Республике Беларусь «Национальной программы демографической безопасности на 2007–2010 гг.».

Итак, с 2002 г. детородная активность в Украине стала увеличиваться, ее рост наблюдался в течение последующих десяти лет, после чего он приостановился и в последние неблагоприятные в социально-экономическом и военно-политическом плане годы в рождаемости преобладает стагнация. В Украине уровень рождаемости достиг своего наивысшего за исследуемый период значения (1,53) в 2012 г., при этом он оставался заметно ниже, чем в Беларуси.

Суммарный коэффициент рождаемости в Беларуси стал увеличиваться только со второй половины первого десятилетия XXI века, с приостановкой в росте в 2009–2011 гг. В дальнейшем рост рождаемости возобновился с некоторым ускорением темпов, чему могла способствовать активизация пронаталистской политики в этой стране с принятием новой «Национальной программы демографической безопасности Республики Беларусь на 2011–2015 гг.», пересмотром размеров ежемесячных

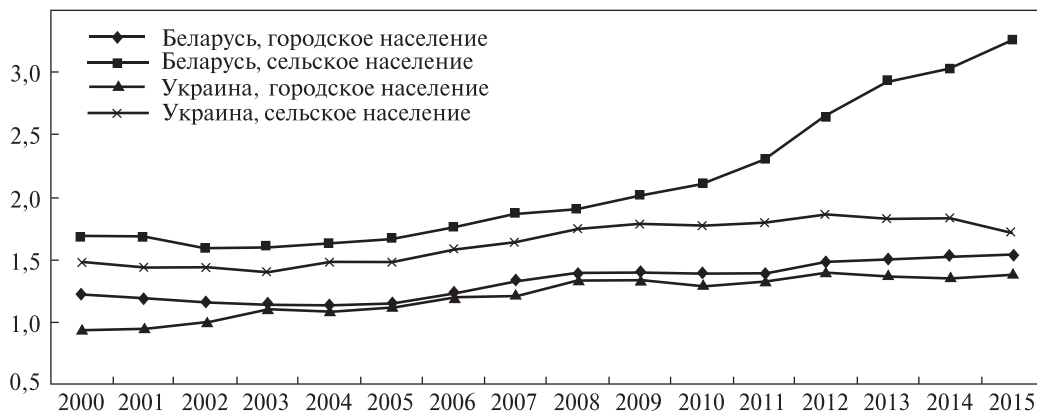

Рис. 10. Суммарный коэффициент рождаемости в городских поселениях и сельской местности Украины и Беларуси в 2000–2015 гг., детей на одну женщину

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

пособий по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет³, увеличением пособия при рождении ребенка и др. В 2015 г. суммарный коэффициент рождаемости в Беларуси составил 1,72 реб. на женщину, что почти на 40 % превышает тот его минимальный уровень, который имел место в 2003–2004 гг. Показательно, что в целом как абсолютные, так относительные различия в уровнях рождаемости между Украиной и Беларусью («в пользу» последней) были максимальными в самом начале и в конце исследуемого периода.

Рассмотрение суммарной рождаемости в межпоселенческом разрезе отчетливо показывает, что тождественность динамики показателя детородной активности характерна для городских поселений рассматриваемых стран, однако в сельской местности, начиная с 2011 г., наблюдается резкая дивергенция значений соответствующего показателя (рис. 10). Вероятно, в немалой степени это объясняется гораздо более выраженным реагированием сельских жителей соседней страны на вводимые в этот период меры пронаталистской политики: интенсивность рождаемости у молодых сельянок Беларуси (20–24 лет) за последнее пятилетие увеличилась почти вдвое, в возрасте 25–29 лет – в 1,4 раза, среди 30–34 летних – в 1,6 раза.

Распределение новорожденных по очередности их рождения – важная структурная характеристика, которая «реагирует» на изменения в условиях репродуктивной деятельности населения. Длительный период демографической истории как Украины так и Беларуси характеризовался устойчивым ростом доли первенцев и сокращением доли детей остальных очередностей среди новорожденных. В годы самой низкой рождаемости удельный вес детей, родившихся первыми, достигал 59–60 %. После 2005 г. наметилась новая тенденция: снижение доли первенцев и увеличения удельного веса рожденных второй и последующих очередностей, причём изменения в Беларуси проходили гораздо стремительнее, чем в Украине, но в обеих странах трансформации в структуре рожденных по очередности рождений были более выраженными в городских поселениях, чем в сельской местности (табл. 2).

³ Периодические пересмотры размеров пособий по уходу за ребенком продолжают: последнее увеличение было произведено с 1 февраля 2017 г.

Таблица 2. Структура новорожденных по очередности рождения в Украине и Республике Беларусь, %

Год	Украина				Беларусь			
	Первый	Второй	Третий	Четвертый и выше	Первый	Второй	Третий	Четвертый и выше
Городские поселения								
2001	66,0	27,2	4,6	2,2	62,8	31,0	4,6	1,6
2003	64,9	28,6	4,5	2,0	63,2	30,7	4,5	1,6
2005	63,7	29,7	4,7	1,9	61,7	31,4	5,1	1,7
2010	54,4	35,7	7,2	2,7	53,7	37,2	7,3	1,9
2015	52,0	36,2	8,5	3,3	43,5	41,9	11,6	3,1
Сельская местность								
2001	50,0	33,6	9,5	6,9	44,7	34,0	12,8	8,5
2003	50,0	33,7	9,7	6,6	47,8	32,4	12,1	7,7
2005	50,3	32,8	10,1	6,8	48,7	31,3	12,5	7,4
2010	44,3	34,3	13,2	8,2	47,8	32,8	12,7	6,8
2015	45,0	32,9	12,8	9,3	40,4	35,6	16,0	8,0

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

Нетрудно заметить, что в 2015 г. разница между удельным весом детей, рожденных первыми и вторыми, в Республике Беларусь существенно сократилась (особенно в городских поселениях). Этому предшествовал десятилетний период сближения соответствующих структурных показателей, когда высокий темп снижения удельного веса первенцев сопровождался ростом удельного веса детей, родившихся вторыми.

В Украине сохраняется большой разрыв между удельным весом первенцев и долей детей, рожденных вторыми, что в очередной раз подтверждает распространенность однодетности в нашей стране, вопреки тому, что большинство респондентов в ходе выборочных социально-демографических обследований высказало желание иметь двоих детей [13, 14].

В 2015 г. доля детей третьей очередности среди новорожденных в Беларуси также стала выше, чем в Украине. Логично предположить, что такая ситуация была сформирована под влиянием проводимых в Беларуси мер семейной политики, направленных на поддержку семей с несколькими детьми. Среди этих мер – льготное жилищное кредитование многодетных семей, единовременное пособие, дифференцированное по очередности рождений (его размер на второго и последующих новорожденных на 40 % больше, чем на первого ребенка). Кроме того, с 2015 г. при рождении или усыновлении третьего или последующих детей семья получает право на единовременное предоставление безналичных денежных средств в размере 10 000 долл. США. Напомним, что в Украине с июля 2014 г. помощь при рождении ребенка предоставляется в одинаковом размере на детей разных очередностей.

В исследуемый период как Украина, так и Беларусь, вслед за развитыми странами с характерным для них повышением возраста вступления в брак и довольно весомым вкладом в суммарную рождаемость женщин средних и старших репродуктивных групп, были охвачены процессом «постарения материнства». В Беларуси средний

возраст матери при рождении ребёнка (все очередности рождений) вырос с 25,6 года в 2000 г. до 27,3 года — в 2010 г. и до 28,6 года в 2015 г., тогда как Украина, характеризовавшаяся близкими по значению показателями в 2000 г. (25,0 лет) и 2010 г. (27,0 лет), обнаружила значительно меньшую динамичность рассматриваемого процесса в последнее пятилетие, позволив «обогнать себя» многим странам, включая и Беларусь. В Украине средний возраст матери при рождении ребёнка в 2015 г. — 27,2 года.

Средний возраст матери при рождении первого ребёнка в Беларуси также вырос довольно существенно: с 23,3 лет в 2000 г. до 24,9 лет в 2010 г. и до 26,0 лет в 2015 г. В Украине значения показателей составляли 22,9, 24,4 и 24,8 года соответственно. Таким образом, абсолютные и относительные межстрановые различия среднего возраста матери при рождении ребёнка (как по всем очередностям рождения, так и применительно к первенцам) по итогам последнего пятнадцатилетия увеличились.

Как в Украине, так и в Беларуси в разных группах детородного возраста изменения рождаемости в исследуемый период происходили по-разному. В Беларуси в 2005–2008 гг. интенсивность рождений увеличивалась во всех пятилетних группах кроме женщин 15–19 лет. С 2009 г. динамика уровня рождаемости 20–24-летних женщин утратила свою однонаправленность: за небольшим снижением коэффициента рождаемости в этой группе последовало незначительное его повышение, опять сменившееся снижением. В тоже время у женщин среднего и старшего репродуктивного возраста наблюдался относительно устойчивый рост детородной активности. В результате после 2009 г. в Беларуси «лидерство» по интенсивности деторождения перешло к 25–29-летним женщинам: коэффициент рождаемости у них в 2015 г. достиг 115,4 ‰, что на 29,1 % превышает уровень соседней младшей группы женщин и почти на 40 % выше, чем у женщин соседней старшей пятилетней репродуктивной группы.

В Украине с 2013 г. хоть и наблюдается тенденция к доминированию в интенсивности деторождения группы 25–29-летних женщин, но превышение весьма незначительно, так что пока ещё рано говорить об устойчивом характере этой тенденции.

Отметим, что уровень рождаемости у женщин 25–29 лет в Беларуси не только ощутимо превышает частоту деторождения в соседних возрастных группах женщин, но и является одним из самых высоких среди европейских стран (уступает только Бельгии, Исландии, Албании и Франции). А вот интенсивность рождаемости и доля рожденных женщинами, старше 30 лет, в Беларуси хотя и существенно увеличилась, но остается ниже, чем в других странах Европы.

Возвращаясь к уровню рождаемости в связи с проблемой воспроизводства населения в целом резюмируем, что значения коэффициента суммарной рождаемости ни в Украине, ни в Беларуси не обеспечивают простое воспроизводство населения. Однако если в Украине этот вывод касается обоих типов поселений (СКР для городского населения составляет 1,39 реб., для сельского — 1,71), то четверть населения Беларуси, проживающая в селах этой страны, благодаря продемонстрированным за последнее пятилетие рекордным темпам роста интенсивности деторождения, достигла в последнее время эксклюзивно высокого (как для европейской страны) значения суммарной рождаемости — 3,26 реб. (против 1,53 — в городском населении в 2015 г.), которое значительно превышает уровень, необходимый для простого воспроизводства.

Наиболее распространенной и точной характеристикой воспроизводства материнского поколения служит нетто-коэффициент воспроизводства, характеризующий степень замещения поколения женщин их дочерьми при длительном сохранении существующих уровней рождаемости и смертности. И ныне, уже после улучшения ситуации по сравнению с той, которая наблюдалась на рубеже веков, режим

Рис. 11. Нетто-коэффициент воспроизводства населения в Украине и Беларуси в 2000–2015 гг.

Источник: Демографический ежегодник Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2016; данные Государственной службы статистики Украины.

воспроизводства обеспечивает замещение поколений в Украине чуть более чем на 70 % и в Беларуси – все еще менее чем на 80 %. Об изменениях показателя за исследуемый период позволяет судить рис. 11.

Проведенный факторный индексный анализ современных различий в уровне нетто-коэффициента воспроизводства в Украине и Беларуси показал, что они в большей мере определяются различиями в уровне рождаемости, нежели межстрановой дифференциацией смертности женщин в репродуктивных возрастах⁴: согласно значениям рассчитанных субиндексов эти различия ныне почти на 3/4 определяются фактором рождаемости.

Уровни рождаемости изменялись в исследуемый период сильнее, чем женской смертности, соответственно их вклад в динамику нетто-коэффициента воспроизводства (за исследуемый период в целом) также был гораздо более ощутимым.

Выводы и направления развития исследований. Познавательный и объяснительный потенциал сравнительного анализа процессов брачности, рождаемости и воспроизводства населения Беларуси и Украины определяется тем, что данные страны имеют общее политическое, социально-экономическое и демографическое прошлое и связанные с ним схожие социокультурные детерминанты данных процессов.

Отличия в современной модели брачности в Украине и Беларуси минимальны, тем не менее, различия в интенсивности брачности юных женщин (до 20 лет) свидетельствуют об определенной устойчивости национальных брачных традиций, несмотря на меняющуюся социально-экономическую среду. Для обеих стран характерна проблема непрочности брачных отношений, высокий уровень разводимости супружеских пар с детьми, распространение однородительских семей, где детей воспитывает, как правило, только мать.

В отношении рождаемости Украина и Беларусь длительный период имели одинаковые тенденции развития: падение рождаемости сменилось в начале нового тысячелетия её ростом, что сопровождалось снижением удельного веса первенцев и увеличением долей детей второй и последующих очередностей, процессом «постарения материнства». Уровни детородной активности в странах были довольно близки

⁴ Отметим при этом, что более благоприятная картина дожития женщин в репродуктивном возрасте также наблюдается ныне в Беларуси.

с небольшим преимуществом Беларуси. Однако, начиная с 2012 г., ситуация стала быстро изменяться, что было обусловлено стабилизацией суммарного коэффициента рождаемости в Украине и продолжающимся его ростом в Беларуси. Межпоселенческий анализ показал, что на скорость изменений повлияло главным образом репродуктивное поведение сельских жителей Беларуси, уровень рождаемости у которых менее чем за пять лет вырос в 1,5 раза.

Для исследователей-демографов феномен новейшей динамики рождаемости в Беларуси представляет безусловный интерес: подтвердится ли этой страной правило «доза-эффект», как это было в Украине, когда импульсом для повышения рождаемости являлось очередное увеличение размера денежной помощи при рождении ребенка, или Беларусь станет исключением и рост рождаемости будет наблюдаться даже при отсутствии эскалации пронаталистской политики? Наряду с этим целесообразно детально изучить детородное поведение жителей сельской местности Беларуси и все факторы, повлиявшие на резкое повышение уровня рождаемости.

В целом же результаты проведенного анализа подтверждают перспективность возможных совместных научных разработок в области совершенствования социально-демографической политики, разработки ее мер, направленных на улучшение общей демографической ситуации, в том числе в сфере брачно-семейных отношений и детородной активности населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Э.О. разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М., 1991. – 576 с.
2. Смертність населення України у трудоактивному віці: [монографія] / відп. ред. Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – К., 2007. – 211 с.
3. Любінець О.В. Особливості та порівняльна характеристика смертності населення від основних причин в Україні та Європі / О.В. Любінець, О.М. Орда // Україна: здоров'я нації. – 2012. – № 4 (24). – С. 66–70.
4. Слюсар Л.И. Брачность в Украине и Молдавии в условиях социально-экономической трансформации: общие тенденции и национальные особенности / Л.И. Слюсар, О.Е. Гагауз // Revista de Filozofie, Sociologie și Științe Politice. – 2011. – № 3. – С. 147–161.
5. Аксенова С. Рождаемость в Украине и Республике Молдова / С. Аксенова, О. Гагауз // Materialele conferinței Evoluția gândirii geografice și demografice în Republica Moldova. – 2011. – С. 41–49.
6. Пирожков С. Украина и Россия в демографическом измерении / С. Пирожков, Г. Сафарова // Демоскоп Weekly. – 2010. – № 405. – С. 406.
7. Ревун В.И. Демографическое развитие Беларуси, России и Украины в условиях депопуляции : автореф. дисс. ... д-ра экон. наук / В.И. Ревун. – М. : ИСПИ РАН, 2009.
8. Grigoriev P., Shkolnikov V. M., Andreev, E. M. Jasilionis D., Jdanov D.A, Meslé F., Vallin J. Mortality in Belarus, Lithuania, and Russia: divergence in recent trends and possible explanations // European Journal of Population. – 2010. – № 26: 3. – С. 245–274.
9. Основные вызовы демографической безопасности: сходства и различия в Молдове и Беларуси / Отв. ред. Палади Г.А., Шахотько Л.П., Гагауз О.Е. – Кишинев : ШТИИЦА, 2010. – 296 с.
10. Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990 // Comparative Population Studies. – 2016. – 41, No. 1. – С. 3–56.
11. Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет / Статкомитет СНГ. – М. : ЮНФПА, 2014. – 151 с.
12. Щербакова Е. Демографическая ситуация в странах СНГ, 2012 г. / Е. Щербакова // Демоскоп Weekly. – 2013. – № 571–572. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: demoscope.ru/weekly/2013/0571/barometer571.pdf

13. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : Основа-Принт, 2009. – 248 с.
14. Цінності української молоді. Соціологічне дослідження становища молоді України. – К., 2016. – 89 с.

REFERENCES

1. Dyurkgeym, E. (1991). *O razdelenii obschestvennogo truda. Metod sotsiologii [On the division of social labor. Method of sociology]*. Moscow [in Russian].
2. Libanova, E. (Ed.). (2007). *Smertnist' naseleennyi Ukrainy u trudoaktyvnomu vitsi [The mortality rate of laborforce in Ukraine]*. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Lyubinet's', O.V. (2012). Osoblyvosti ta porivnyal'na kharakterystyka smertnosti naseleennyi vid osnovnykh prychnyn v Ukraini ta Yevropi [Features and comparative characteristics of mortality from the major causes in Ukraine and Europe]. *Ukrayina: zdorov'ya natsiyi - Ukraine: public health*, 4 (24), 66-70 [in Ukrainian].
4. Slyusar, L.I. & Gagauz, O.E. (2011). Brachnost v Ukraine i Moldavii v usloviyah sotsialno-ekonomicheskoy transformatsii: obshchie tendentsii i natsionalnyie osobennosti [Marriage in Ukraine and Moldova in terms of socio-economic transformation: general trends and national features]. *Revista de Filozofie, Sociologie Sociologie și Științe Politice*, 3, 147-161 [in Russian].
5. Aksyonova, S.Y. & Gagauz, O.E. (2011). Rozhdaemost v Ukraine i Respublike Moldova [The birth rate in Ukraine and the Republic of Moldova]. *În: Materialele conferinței Evoluția gândirii geografice și demografice în Republica Moldova*, 41-49 [in Russian].
6. Pirozhkov, S. & Safarova, G. (2010). Ukraina i Rossiya v demograficheskom izmerenii [Ukraine and Russia in the demographic dimension]. *Demoskop Weekly*, 405, 406 [in Russian].
7. Revun, V.I. (2009). *Demograficheskoe razvitie Belarusi, Rossii i Ukrainy v usloviyah depopulyatsii [Demographic development of Belarus, Russia and Ukraine under conditions of depopulation]*. Moscow : ISPI RAN [in Russian].
8. Grigoriev, P., Shkolnikov, V.M. & Andreev, E.M. et al. (2010). Mortality in Belarus, Lithuania, and Russia: divergence in recent trends and possible explanations. *European Journal of Population*, 26:3, 245-274 [in English].
9. Paladi, G.A., Shahotko, L.P. & Gagauz, O.E. (Ed.). (2010). *Osnovnyie vyzovy demograficheskoy bezopasnosti: shodstva i razlichiya v Moldove i Belarusi [The main challenges of demographic safety: similarities and differences in Moldova and Belarus]*. Kishinev : Shtiintsa [in Russian].
10. Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990 (2016). *Comparative Population Studies*, 41, 1, 3-56 [in English].
11. *Molodezh v Sodruzhestve Nezavisimyyh Gosudarstv: statisticheskiy portret [Youth in the Commonwealth of Independent States: a statistical portrait]* (2014). Statkomitet SNG: YuNFPA, 151 [in Russian].
12. Scherbakova, E. (2013). *Demograficheskaya situatsiya v stranah SNG, 2012 g. [Demographic situation in the CIS countries, 2012]*. *Demoskop Weekly*, 571-572 Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/barometer571.pdf> [in Russian].
13. *Sim'ya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyy stan i tendentsiyi rozvytku [Family and family relations in Ukraine: current state and trends]* (2009). Kyiv : TOV Osнова-Prыnt [in Ukrainian].
14. *Tsinnosti ukrayins'koyi molodi. Sotsiolohichne doslidzhennya stanovyshcha molodi Ukrainy [The values of Ukrainian youth. Sociological study of the situation of youth in Ukraine]* (2016). Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.047>

УДК 314.37

JEL CLASSIFICATION: J13 J18

Б.А. КРИМЕР

канд. экон. наук, старш. научн. сотр.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

РАЗВИТИЕ СЕМЕЙНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ: ПРИМЕРЫ ЭСТОНИИ И БЕЛАРУСИ

Рассмотрено развитие семейной политики в постсоветских странах – Беларуси и Эстонии. Проанализированы пути развития семейной политики данных стран, приоритеты развития и характер использованных инструментов, изучено влияние на рождаемость в краткосрочной перспективе, сделаны выводы относительно возможных заимствований и использования опыта в семейной политике Украины. В Эстонии и Беларуси задекларировано построение дружественного к семье государства, но преобладают различные подходы: в Беларуси ощутимый акцент делается на значительную материальную поддержку на ранних этапах родительства, в то время как семейная политика Эстонии более ориентирована на широкое содействие родителям в их самореализации и облегчении их трудностей. Подход Эстонии позволил сформировать комплекс мер, который более отвечает современным демографическим тенденциям и поведенческим ориентациям, кроме борьбы с детской бедностью также содействующий участию родителей в рынке труда, обеспечению гендерного равенства, улучшению знаний и навыков родителей, поддерживавший родителей с детьми в течении длительного времени. Изменения в интенсивности рождаемости в Эстонии, Беларуси и Украине отображают внедрение инструментов семейной политики, но вызванные изменения связываются преимущественно со смещением в «календаре рождений», которое в конечном итоге не оказывает заметного влияния на итоговую рождаемость.

Ключевые слова: семейная политика, рождаемость, развитие, Восточная Европа.

Б.О. Крімер

канд. экон. наук, старш. науч. співроб.
Институт демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

РОЗВИТОК СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ПРИКЛАДИ ЕСТОНІЇ ТА БІЛОРУСІ

Розглянуто розвиток сімейної політики в пострадянських країнах – Білорусі та Естонії. Проаналізовано пріоритети та шляхи розвитку сімейної політики в даних країнах, характер використаних інструментів, вивчено вплив заходів політики на народжуваність у короткостроковій перспективі, зроблено висновки щодо можливих запозичень і використання досвіду в сімейній політиці України. В Естонії та Білорусі задекларовано побудову дружньої до сім'ї держави, але переважають різні підходи: в Білорусі відчутний акцент робиться на значну матеріальну підтримку на ранніх етапах батьківства, в той час як сімейна політика Естонії більш орієнтована на широке сприяння батькам у їхній самореалізації та полегшенні пов'язаних з батьківством труднощів. Підхід Естонії дав змогу сформуванню комплекс заходів, який більше відповідає сучасним демографічним тенденціям і поведінковим орієнтаціям населення. Крім боротьби з дитячою бідністю сімейна політика також сприяє участі батьків у ринку праці, забезпеченню гендерної рівності, поліпшенню знань і навичок батьків, підтримує батьків з дітьми упродовж тривалого часу. Зміни в інтенсивності народжуваності в Естонії, Білорусі та Україні загалом віддзеркалюють упровадження інструментів сімейної політики, але викликані зміни пов'язуються насамперед зі зміщенням у «календарі народжень», яке не матиме помітного впливу на підсумкову народжуваність.

Ключові слова: сімейна політика, народжуваність, розвиток, Східна Європа.

B.O. Krimer

Ph.D (Economics), Senior Researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

FAMILY POLICY IN EASTERN EUROPE: DEVELOPMENT IN ESTONIA AND BELARUS

The aim of the article is to investigate the ways of development of family policy in the post-Soviet countries - Belarus and Estonia. These two countries are characterized by close demographic development, close problems, and the common historical past of the social policy system. In both countries a relatively high fertility in recent years

In Estonia and Belarus, a family-friendly state has been declared, but different approaches are prevalent. In Belarus, a tangible emphasis is placed on material support in the early stages of parenting, and Estonian family policy is focused on parents support in their self-realization. The approach of Estonia is more in line with modern demographic trends and behavioral frameworks, besides material support, also supporting working parents, ensuring gender equality, improving parents' knowledge and skills.

Changes in fertility rates reflect the introduction of family policy tools in Estonia, Belarus and Ukraine, but the changes are associated with changes in the «birth calendar», which ultimately does not have a significant effect on the cohort fertility.

Keywords: family policy, fertility, development, Eastern Europe.

Постановка проблеми. Демографическое развитие современного мира сформировало для большинства развитых стран похожие вызовы – старение населения, сокращение доли населения трудоспособного возраста, депопуляцию в ряде государств. Вызовы, в свою очередь, определили востребованность семейной политики как инструмента влияния на демографические процессы с целью «смягчения» последствий демографических изменений.

Десятилетия развития семейной политики позволили сформировать инструментарий: материальная поддержка семей с детьми, содействие работающим родителям, другие меры из разных областей социальной и экономической политики. Реализация семейной политики в странах Европы с одной стороны имеет тенденцию к конвер-

генции, которая проявляется в общем подобии инструментария политики (особенно в рамках ЕС), заимствовании ранее испробованных в других странах инструментов; с другой – в разных странах существуют различия в реализации политики – более заметные акценты на разных инструментах, специфические национальные условия. Особенный интерес в сфере развития семейной политики представляют страны Восточной и Центральной Европы, изменения в которых происходили в условиях трансформации экономики и наиболее приближенных к украинским демографическим реалиям. Изучение опыта других государств в сфере семейной политики позволяет более обосновано сформировать рекомендации для развития семейной политики Украины.

Актуальность темы. Эстония и Беларусь – два государства Восточной Европы, которые характеризуются близким демографическим развитием и исходящими из этого проблемами, а также общим историческим прошлым системы социальной политики. Кроме того, в последние два десятилетия социально-экономическое развитие государств происходит в различных условиях, что отображается и на принятии решений в сфере семейной политики. В обоих государствах существует комплекс активных мер семейной политики и задекларировано построение дружественного к семье государства. Реализация инструментов семейной политики в демографически и исторически приближенных к украинским условиям, но в заметно отличающейся современной социально-экономической среде, а также анализ результатов семейной политики, формируют актуальность изучения опыта Эстонии и Беларуси в контексте улучшения семейной политики Украины.

Стоит отметить также «пронаталистские» успехи Эстонии и Беларуси. Уровень рождаемости в Эстонии в последнее десятилетие несколько выше, чем во всех странах Восточной и Центральной Европы (суммарный показатель рождаемости в 2005 г. был равен среднему для ЕС и составил 1,52 ребенка на женщину, в 2010 этот показатель для Эстонии заметно опережал среднеевропейский – 1,72 и 1,62 ребенка на женщину, соответственно). В Беларуси в последние годы также фиксируется заметный рост рождаемости, суммарный показатель рождаемости вырос с 1,20 в 2005 до 1,72 в 2015 г.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучение реализации семейной политики и ее влияния на демографические процессы проводится уже довольно длительное время и освещено в работах таких ученых: А. Готье (A. Gothie), О. Тевенон (O. Thevenon), П. Макдоналд (P. McDonald), Г. Нееп (G. Neyer) и др. Семейная политика Эстонии отображена в публикациях Т. Эдовальда (T. Edovald), М. Кару (M. Karu), Тийт Э.-М. (Tiit E.-M.); анализ семейной политики в стране также проводился в рамках подготовки государственной программы «Программа развития детей и семей на период 2012–2020». Семейную политику Беларуси исследовали ученые Л. Шахотко (L. Shakhotko), Н. Сосновская (N. Sosnovskaja), Т. Щурко (T. Shchurko). Стоит также отметить комплексное изучение семейной политики и рождаемости в странах Восточной и Центральной Европы под руководством Т. Фрейка (T. Frejka) и С. Захарова (S. Zakharov), опубликованное в 2016 г. и демонстрирующее особенности некоторых государств в контексте развития всего региона.

Цель статьи. Проанализировать опыт реализации семейной политики Эстонии и Беларуси в последние десятилетия и определить возможные заимствования опыта для улучшения семейной политики Украины.

Изложение основного материала. Формирование семейной политики Эстонии и Беларуси длительное время происходило в рамках единой политики Советского

Союза, после развала которого развитие в данной сфере пошло разными путями, в соответствии с общим социально-экономическим развитием стран. Эстония довольно быстро смогла реформировать экономику и государственную политику по образцу развитых стран Западной Европы, а также интегрировалась в Европейский Союз; в то же время Беларусь пережила некоторую «консервацию» социально-экономической системы и сохранила обособленность в интеграционных процессах. Обе страны пережили значительный спад рождаемости в 1990-ые годы, что и выступило катализатором активизации семейной политики.

Как в Эстонии, так и в Беларуси принимались программные документы в сфере семейной политики или близких к ней направлений социальной политики. Еще в 2004 г. в Эстонии была принята концепция защиты детей, планирование мер поддержки семей также происходило в рамках бюджетной политики начиная с 2005 г. [1]. При этом отдельные инструменты семейной политики внедрялись начиная с 2001 г., сформировав уже в следующие годы довольно широкую и универсальную систему помощи семьям с детьми [2]. Современная стратегия семейной политики — «Программа развития детей и семей на период 2012–2020» принятая в 2011 г., служит комплексным документом, охватывающим множество сфер социальной политики. Стратегия ориентирована на создание благоприятных условий для семей с детьми, улучшение качества жизни, упреждение трудностей для семей с детьми на ранних этапах с целью оказания положительного влияния на рождаемость путем создания надлежащей среды для воспитания ребенка.

Семейная политика Эстонии, соответственно с современной стратегией, ориентируется на достижение следующих целей: целостность политики и базирование на знаниях, поддержка ответственного родительства и всевозможное содействие родителям и детям относительно их «качества жизни», безопасность детей и защита их прав, создание комбинированной системы пособий и услуг для обеспечения надлежащего материального положения, гендерное равенство и равные возможности для совмещения занятости и семейной жизни [3]. Акцентируется внимание на опыте ряда стран Европы и результатах исследований, согласно которым в длительной перспективе положительное влияние на рождаемость будет оказывать гендерное равенство и возможность обеспечения занятости и рождения ребенка, что требует развития системы ухода за детьми, роста женской занятости и гибких условий труда.

Основными документами, влияющими на формирование семейной политики Беларуси, были: Указ Президента Республики Беларусь от 21 января 1998 г. «Об утверждении Основных направлений государственной семейной политики Республики Беларусь», Национальная программа демографической безопасности Республики Беларусь на 2007–2010 годы, Национальная программа демографической безопасности Республики Беларусь на 2011–2015 годы. Последняя имела целью увеличение рождаемости и усиление социально-экономической поддержки семей с детьми, а также ориентировалась на поддержку детей-сирот и укрепление традиционных семейных ценностей. Именно в этот период были значительно увеличены семейные пособия, внедрена программа «семейного капитала» для семей с детьми. Актуальная на данный момент программа: «Здоровье народа и демографическая безопасность Республики Беларусь» на 2016–2020 гг., приоритеты которой сводятся к улучшению здоровья и предоставлению широкого спектра социальных услуг семьям с детьми, улучшению материальной поддержки, укреплению семейных ценностей путем развития информационной среды [4].

На современном этапе Томаш Фрейка и Сергей Захаров определяют Беларусь как страну с четко выраженной пронаталистской политикой — где основные усилия

семейной политики направлены на стимулирование рождаемости и довольно щедро финансируются, предоставляются значительные финансовые пособия и хорошо оплачиваемые декретные отпуска. К этой группе стран по типу политики также принадлежит и Украина. Эстония же определена как страна с комплексной системой семейной политики, ориентированной на создание целостной благоприятной для семьи и детей среды [5]. Стоит отметить, что в качестве «маркера» эффективности семейной политики относительно рождаемости в Беларуси предполагается увеличение значений показателей рождаемости, то в Эстонии – сокращение разницы между желаемым и реальным количеством детей.

Семейная политика Эстонии. Система материальной поддержки семей с детьми является важной составляющей семейной политики как в Эстонии, так и в Беларуси. Борьба с детской бедностью в Эстонии происходит, с одной стороны, путем улучшения системы материальной помощи, основной акцент в которой делается на универсальные пособия; с другой – акцентируется внимание на зависимости риска бедности от безработицы, что предполагает содействие занятости родителей и улучшение деятельности рынка труда в большей степени, чем материальное содействие родителям.

Единовременное пособие по беременности и родам составляет 320 евро (аналогичное выплачивается усыновителю), ежемесячное пособие на ребенка – 50 евро в месяц на первого и второго ребенка, и 100 евро – на третьего ребенка. Кроме возрастания с очередностью, пособие выплачивается довольно длительный срок – до достижения ребенком 16 лет (19 лет – при условии обучения в профессиональном учебном заведении). Каких-либо условий относительно дохода для получения пособий, в отличие от многих других стран, в Эстонии нет. При рождении тройни и более детей выплачивается пособие в размере 1000 евро на каждого ребенка. Семьям с семью детьми выплачивается ежемесячное пособие в размере 168 евро. Дополнительно выплачиваются ежемесячные пособия по уходу за ребенком в размере 19 евро. Дополнительные ежемесячные пособия предоставляются также: семьям с одним родителем – 19 евро, на ребенка, родитель которого проходит срочную или альтернативную службу – 48 евро, ребенку, находящемуся под опекой или на попечительстве в семье – 240 евро. Существует одноразовое пособие на вступление во взрослую жизнь для детей без родительской опеки в ряде случаев – 383 евро [3].

В целом, система пособий довольно гибкая (стоит отметить длительность выплат, дифференциацию по очередности и дополнительную поддержку одиноких родителей), система пытается учитывать различие в рисках бедности для разных групп людей. Следует также отметить, что периодические пособия – заметно более существенный инструмент поддержки семей с детьми, чем единовременные пособия, особенно если учесть длительность их выплаты.

Затраты на поддержку семей с детьми в Эстонии составляют 2,1 % от ВВП (2014 г.), что в целом несколько ниже среднего показателя по ЕС (2,6 %) и ОЭСР (2,4 %). Наиболее значительная поддержка семей с детьми (если оценивать долю от ВВП страны) имела место в период финансово-экономического кризиса 2009–2010 гг. (рис. 1). После кризиса произошло некоторое сокращение, в результате которого доля опустилась фактически до значений десятилетней давности, но при этом несколько изменилась структура – сократилась доля денежных выплат, доля же услуг выросла почти вдвое. Затраты на материальную поддержку семей с детьми в последние годы составляют 1,5–2 % от ВВП страны.

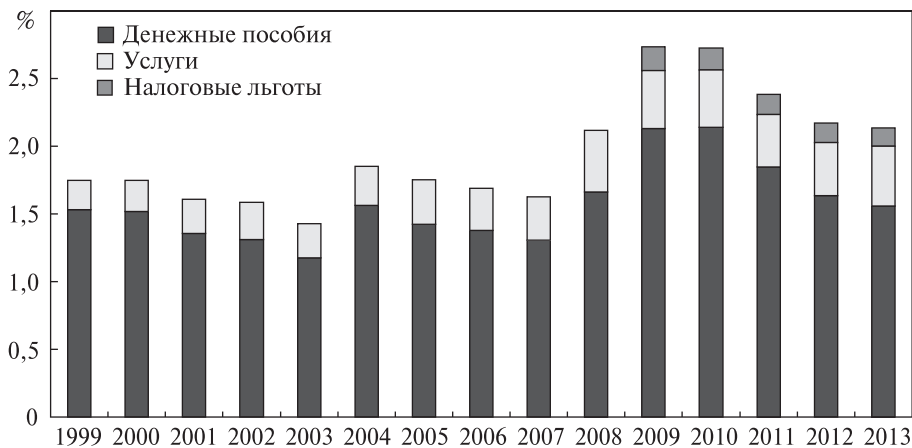

Рис. 1. Поддержка семей с детьми в Эстонии в 2000–2014 годах, в % от ВВП

Источник: составлено по материалам OECD. Режим доступа: <http://www.oecd.org/social/family/database.htm>.

Современное развитие системы материальной поддержки, кроме создания комбинированных пособий в поддержку адекватного дохода семьи, проходит путем развития системы уплаты алиментов и помощи в получении алиментов, а также улучшения жилищных условий семей с детьми. Значительное внимание предоставляется содействию участию родителей на рынке труда, как более эффективному протектору бедности, чем развитие системы пособий.

Заметно, что за последнее десятилетие значительно выросла роль услуг в структуре инструментов семейной политики (с 0,4 % от ВВП в 1999–2003 гг. до 0,9 % в 2013 г.), в частности, речь идет о социальных услугах по уходу за ребенком. Данная тенденция соответствует общеевропейскому вектору развития семейной политики, в которой важную роль занимает система поддержки родителей в различных жизненных обстоятельствах, в частности — работающих родителей. Стоит отметить, что в формировании семейной политики Эстонии прослеживается характерная для стран ЕС система приоритетов: материальное благополучие детей, гендерное равенство, сочетание занятости и семейной жизни [6].

Семейная политика Эстонии, кроме системы необходимой материальной поддержки родителей, ориентируется на смягчение различных трудностей, возникающих у семей с детьми — в первую очередь связанных с уходом за детьми и занятостью родителей. В Эстонии довольно высокий охват детей дошкольными учреждениями — 90 % для детей возраста 3–5 лет и 25 % для детей возраста 0–2 года. Развитие системы дошкольных учреждений находится в центре внимания современной стратегии семейной политики: акцентируется необходимость повышения качества услуг, развитие разных способов дневного ухода за ребенком и необходимость более широкого участия местного самоуправления в поддержке системы дошкольных учреждений.

Система родительских отпусков представлена декретным отпуском и отпуском по уходу за ребенком до трех лет. Декретный отпуск составляет 140 дней и оплачивается в размере 100 % от ранее получаемой зарплаты. Существующий отпуск по уходу за ребенком до трех лет оплачивается в период до достижения ребенком полутора лет в размере 100 % от зарплаты, период от полутора до трех лет не оплачивается. Система отпусков, в целом, восходит к советскому трудовому законодательству, чем напоми-

нает систему отпусков в Беларуси и Украине. Но существенным дополнением является то, что довольно длительная часть отпуска по уходу за ребенком оплачивается. К примеру, в среднем в странах ОЕСР оплачиваемый декретный отпуск составляет 17,7 недель, а оплачиваемый отпуск по уходу за ребенком — 37,5 недель. В Украине отпуск по уходу за ребенком не оплачивается.

Значительное внимание уделяется содействию большему участию отцов в жизни семьи путем информационной деятельности, общей поддержке гендерного равенства и поддержке достаточного количества услуг, которые помогают «облегчать» родительство. В центре внимания также вопрос родительских знаний: существуют различного рода обучающие программы, роль которых — подготовить родителей, сформировать у них необходимые умения и навыки, упредить развитие кризисных и конфликтных ситуаций. Поддерживаются всевозможные гражданские инициативы относительно семей с детьми. В сфере защиты прав ребенка определяется необходимость информирования населения о правах ребенка, развитие медиа-грамотности у детей и формирование безопасной медиа-среды.

В целом, в Эстонии преобладает поддержка в первые годы жизни ребенка, но существует некоторое распределение на весь период жизни ребенка и заметная поддержка оказывается до достижения 18 лет (рис. 2).

В 2005–2011 гг. наиболее заметно выросла поддержка детей при рождении, а также в длительном периоде от 3 до 18 и более лет. Это свидетельствует о построении системы поддержки человека в длительный период жизни до достижения им самостоятельности и смягчении рисков бедности семьи на довольно длительном отрезке жизни.

Подытожим: современная семейная политика Эстонии является комплексной системой воздействия на положение семей с детьми относительно финансового благосостояния родителей и детей, борьбы с детской бедностью, участия родителей на рынке труда, обеспечения гендерного равенства, всевозможного содействия родителям фактически до полного обретения детьми самостоятельности.

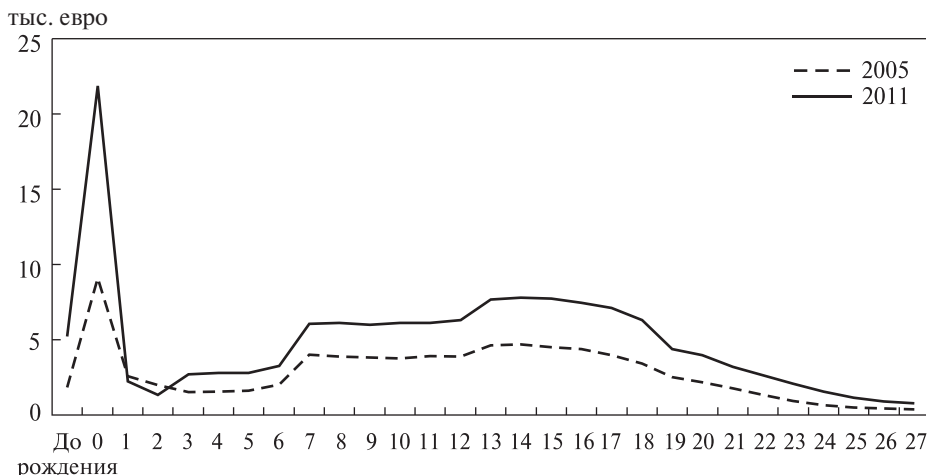

Рис. 2. Распределение затрат на поддержку семей с детьми относительно возраста человека в Эстонии в 2005–2011 годах, тыс. евро

Источник: составлено по материалам OECD. Режим доступа: <http://www.oecd.org/social/family/database.htm>.

Семейная политика Беларуси. За последнее десятилетие, в период реализации программ семейной политики, в стране существенно улучшилась демографическая ситуация, выросла рождаемость и снизилась убыль населения. Сокращение депопуляции несколько «смягчило» демографический кризис, но успехи не столь велики, чтобы речь зашла о простом типе воспроизводства населения. Рождаемость остается на низком уровне, воспроизводство населения обеспечивается только на 80 % [7].

В расходах фонда социальной защиты населения доля семейных и материнских пособий постепенно растет: с 7,5 % в 2005 г., до 8,8 % в 2010 и 10,2 % в 2012 г. Наибольшую долю в этом показателе составили выплаты по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет – 5,1 %, доля остальных заметно ниже – помощь по беременности и родам 1,9 %, помощь в связи с рождением ребенка – 1,9 %, помощь на детей в возрасте старше 3 лет – 1,1 % [8]. Общая доля расходов на выплаты государственных пособий семьям с детьми составляет в Беларуси 1 % ВВП [8].

В последние годы семейная политика Беларуси имеет довольно очевидную пронаталистскую ориентацию. Существует широкая система материальной поддержки семей с детьми, которая включает как денежные пособия, так и неденежные инструменты. На протяжении последнего десятилетия денежные пособия в стране значительно возросли и дифференцировались, заметно также внимание к жилищным проблемам семей с детьми. Система выплат дифференцирована по очередности с небольшим возрастанием при рождении второго и последующих детей, а также связана с социальными стандартами в стране. Довольно широкая поддержка осуществляется относительно многодетных семей, детей-инвалидов и других отдельных категорий детей. Существует единовременное пособие при рождении, пособие по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет, на детей старше трех лет для отдельных категорий семей (по уходу за ребенком-инвалидом, по уходу за больным ребенком, на ребенка, инфицированного вирусом иммунодефицита человека, в некоторых других ситуациях).

В дополнение к семейным пособиям пронаталистского характера для семей с низкими доходами действует программа адресной социальной помощи, которая включает пять инструментов: ежемесячное социальное пособие; единовременное социальное пособие; социальное пособие для возмещения затрат на приобретение подгузников; социальное пособие на оплату технических средств социальной реабилитации; обеспечение продуктами питания детей первых двух лет жизни [9]. Система пособий довольно широко спонсирует семьи с детьми, особенно многодетные и с дополнительными потребностями, чем существенно влияет на проявления бедности.

Единовременное пособие в связи с рождением ребенка связано с прожиточным минимумом и дифференцировано в зависимости от очередности рождения ребенка – при рождении первого ребенка выплачивается пособие в размере 10 прожиточных минимумов, при рождении второго и последующих – 14 прожиточных минимумов. Так, по состоянию на 01.02.2017 г. размер единовременного пособия при рождении первого ребенка составил 1801 рублей (примерно 958 дол. США по курсу февраля 2017 г.), при рождении второго и последующих – 2521 рублей (1348 дол. США). Размеры единовременного пособия в связи с рождением ребенка постепенно возрастали в предыдущие годы.

Ежемесячное пособие по уходу за ребенком зависит уже не от прожиточного минимума, а от показателя средней заработной платы работников в Беларуси за квартал (СЗП). При этом пособие так же дифференцировано по очередности – 35 % от СЗП на первого ребенка, 40 % от СЗП на второго и последующих детей, 45 %

от СЗП на ребенка-инвалида до трех лет. В начале февраля 2017 г. пособие на первого ребенка составило 261 рубль (138 дол. США), на второго и третьего – 299 рублей (159 дол. США), на ребенка-инвалида до трех лет – 336 рублей (195 дол. США). Существует также долговременное ежемесячное пособие семьям на детей в возрасте от 3 до 18 лет в период воспитания ребенка в возрасте до трех лет в размере 50 % прожиточного минимума, то есть 90 рублей (50 дол. США) [10].

Большинство инвестиций осуществляется в ранний период жизни ребенка: система денежной помощи родителям с детьми предполагает несколько видов пособий, большинство из которых выплачиваются в первые три года жизни ребенка. Только десятая часть выплат касается детей в возрасте старше трех лет. Акцент на первых трех годах жизни ребенка отличает систему выплат в Беларуси от распространенных в Европе систем, где инвестиции в детей равномерно распределены на период до достижения ими самостоятельности.

Невзирая на существенные выплаты, сохраняется повышенный уровень бедности домохозяйств с детьми. Общий уровень малообеспеченности домашних хозяйств в Беларуси в 2014 г. составил 4 %, но при этом среди домохозяйств без детей он составлял 2 %, среди домохозяйств с детьми до 18 лет он вчетверо выше (8,3 %), а среди домохозяйств с двумя детьми и более он почти в 6,5 раз выше (13,7 %) [7].

Одной из недавних мер семейной политики является семейный капитал для многодетных семей. С 2015 г. при рождении или усыновлении третьего или последующих детей семья получает право на единовременное предоставление безличных денежных средств в размере 10 000 дол. США. Воспользоваться средствами станет возможным по достижении совершеннолетия ребенком, в связи с которым назначался семейный капитал. Выделенные средства можно будет использовать для улучшения жилищных условий; получения образования; получения услуг в сфере социального обслуживания, здравоохранения; формирования накопительной пенсии матери в полной семье или же родителя в неполной семье [12].

Семейная политика Беларуси содержит также инструментарий решения жилищных проблем родителей: существует программа льготного кредитования малообеспеченных семей с тремя и более детьми [13]. Жилищная проблема актуальна для семей с детьми во многих странах, особенно это касается многодетных семей. Существующие оценки говорят о недостаточной эффективности программы льготного жилищного кредитования в Беларуси: в 2012 г. на учете в качестве нуждающихся стояло 813,6 тыс. граждан (семей), однако число граждан (семей), улучшивших жилищные условия за год, было всего 39,2 тыс. [14].

Существует также ряд неденежных инструментов поддержки семей с детьми, прежде всего это гарантии и льготы (трудовые, налоговые, медицинские, социальные и другие), предусмотрено и обеспечение необходимыми товарами или услугами (обеспечение бесплатным питанием, учебниками, транспортом, лекарственными средствами, есть возможность воспользоваться услугами няни при рождении троих и более детей и т. д.).

Поддержка работающих родителей в Беларуси осуществляется преимущественно на базе еще советского трудового законодательства, и подход к формированию отпусков и предоставлению гарантий в этой сфере за последние десятилетия изменились мало. Предоставляется отпуск по беременности и родам (126 календарных дней, 146 дней – женщинам, проживающим в зоне радиоактивного загрязнения), а также отпуск при усыновлении – 70 календарных дней. Работающей матери или отцу, другим родственникам, членам семьи ребенка предоставляется отпуск по уходу

за ребенком до достижения им возраста трех лет. Также предоставляется право на один свободный от работы день раз в месяц при воспитании ребенка до 18 лет, и на один дополнительный свободный от работы день в неделю при воспитании ребенка-инвалида. В целом, система отпусков – комбинация оплачиваемого отпуска по беременности и родам, довольно длительного отпуска до достижения ребенком трех лет и некоторых других небольших отпусков. В программных документах отсутствует заметное внимание к вопросам гибкой занятости, частичной занятости, другим вариантам реализации трудового потенциала родителей.

Другой важный инструмент поддержки работающих родителей – система социальных услуг присмотра за детьми. В Беларуси она существует и не плохо развита. Но при достаточно высоких показателях охвата детей дошкольными учреждениями наблюдается сокращение этих показателей, что идет несколько вразрез с тенденциями в развитых странах. Охват детей учреждениями дошкольного образования, в процентах к численности детей в возрасте 1–5 лет, составил 73,5 % за 2015 г. (из которых 80,2 % – городское население, 48,8 % – сельское население), в то время как в 2010 г. было 76,7 %. При этом существует небольшая перегрузка дошкольных учреждений, в первую очередь в городах. Численность детей, приходящихся на 100 мест в учреждениях дошкольного образования в 2015 г., составила 107 человек, в то время как в 2010 г. – 104 человека [15]. Еще в 2005 г. уровень охвата детей в возрасте 1–5 лет учреждениями дошкольного образования составлял 82,5 %. Если посмотреть на разные возрастные категории, то охват детей в возрасте до трех лет составляет всего 29,7 %. Наиболее высокие показатели охвата детей в возрасте от 3 до 5 лет – 95,2 %. При этом данные статистики свидетельствуют о явной нехватке мест в учреждениях дошкольного образования. Рост рождаемости создает очевидную потребность в расширении системы дошкольных учреждений в стране.

Если оценивать удовлетворенность населения мерами семейной политики путем опрашивания получателей пособий и льгот, то можно увидеть довольно высокий общий уровень удовлетворенности, но существенные различия относительно отдельных инструментов.

Согласно социологическим данным, в ноябре 2014 г. большинство опрошенных семей с детьми до трех лет (60 %) оценили позитивно уровень удовлетворения мерами семейной политики, при этом в сельской местности этот показатель выше, чем в городских поселениях. Стоит отметить низкую удовлетворенность рядом инструментов, позволяющих соединять занятость и воспитание ребенка: только 33 % удовлетворены имеющимися возможностями рабочего графика. При этом наименьшую степень удовлетворенности выразили опрошенные с детьми от 3 до 6 лет (31 %) [16].

Подытожим: семейная политика Беларуси оказывает существенную материальную поддержку родителям с детьми (особенно в первые годы жизни ребенка) и значительно снижает риски бедности. При этом вопросам поддержки занятости родителей не уделяется должного внимания, как и многим другим вопросам, все более актуальным в современном мире – содействия одиноким родителям, увеличении роли отца в воспитании ребенка, расширении возможности родителей в разных сферах, создания для родителей возможности материального самообеспечения. Тем самым, семейная политика Беларуси не учитывает демографических тенденций (к примеру, высокую долю внебрачных рождений) и поведенческих ориентаций в современном обществе, что все больше уменьшает ее возможности содействия родителям.

Относительно влияния семейной политики на рождаемость в Эстонии и в Беларуси отмечается позитивное влияние мер семейной политики на показатели интенсивности рождаемости [2, 3, 5]. Рост рождаемости в большинстве стран Европы наблюдался в 2001–2008 гг., но при этом в обеих странах в отдельные периоды имел место более заметный рост показателей рождаемости, чем в других странах региона (рис. 3). В Эстонии наиболее заметный рост рождаемости был в 2004–2008 гг., после кризиса 2008–2009 гг. рождаемость несколько снизилась, а с 2014 г. заметно новое возрастание. Снижение рождаемости во время кризиса (что характерно также для многих других стран Европы), подтверждает значительное влияние общей экономической конъюнктуры, более весомое, нежели национальные системы «снижения рисков бедности». В Беларуси влияние финансово-экономического кризиса не заметно – что может быть связано с некоторой обособленностью экономики Беларуси, рост рождаемости наблюдается стабильно с 2006 г., с некоторым ускорением в 2012 г.

Рост рождаемости в целом сопоставляется с внедрением ряда инструментов семейной политики, в чем можно увидеть подтверждение их положительного влияния на рождаемость в последующие после активизации годы, как это уже неоднократно отмечалось в разных странах. Создание комфортной среды для родителей с детьми содействует более полной реализации детородных ориентаций населения, что отражается в росте текущих показателей рождаемости. В Эстонии наиболее заметный рост рождаемости пришелся на период постепенного внедрения различных мер семейной политики, проводившегося с 2001 г. В 2005–2010 гг. уровень рождаемости в Эстонии был самым высоким среди стран Восточной, Центральной и Южной Европы. Изменения в показателях рождаемости в Беларуси в последние годы близки к тем, которые наблюдались в Украине после введения значительной одноразовой помощи при рождении в 2005 г., а также в СССР после введения ряда инструментов семейной политики в начале 1980-х гг., и в России после введения материнского капитала в 2006 г.

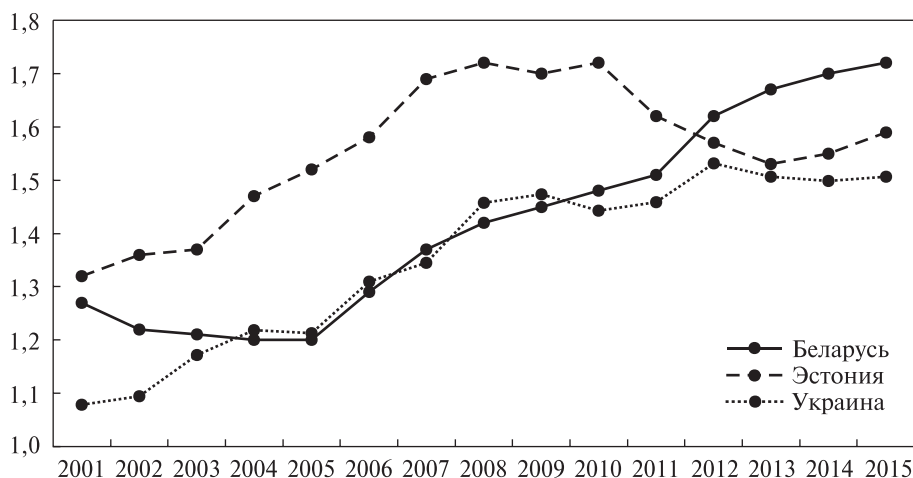

Рис. 3. Динамика суммарного показателя рождаемости в Эстонии, Беларуси и Украине в 2001–2015 гг., детей на женщину

Источник: составлено по материалам Eurostat. Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

Стоит отметить, что существующие исследования связывают упомянутые изменения в интенсивности рождаемости со смещением в «календаре рождений» под влиянием желания получить предложенную поддержку, которое в конечном итоге имеет незначительное влияние на итоговую рождаемость [17, 18]. Оценивать же окончательно рост рождаемости станет возможно только по прошествии времени, когда появится возможность окончательно подытожить рождаемость современных поколений. В то же время С. Захаров и Т. Фрейка отмечают, что в Эстонии созданы наиболее комфортные в регионе Центральной и Восточной Европы условия именно для стабилизации итоговой рождаемости [5].

Выводы. Семейная политика в современных Эстонии и Беларуси базируется на довольно разных подходах.

В Беларуси сделан акцент на значительном материальном обеспечении родителей с детьми, особенно в первые годы жизни ребенка. Таким образом, развитие семейной политики в Беларуси напоминает подход, действовавший в Украине в 2005–2013 гг., который реализован в более широкой форме. Такой подход позволяет защитить от бедности семьи с детьми на период существования поддержки, что является безусловной необходимостью. Семейная политика Беларуси в целом ориентирована на «смягчение» экономических трудностей семей с детьми, но при этом не уделяет должного внимания «постматериальным» ценностям, реализации современных поведенческих установок. Это проявляется в неудовлетворенности рабочим графиком, снижении охвата детей дошкольными учреждениями и, как следствие, недостаточную гибкость в возможностях соединить рождение ребенка и профессиональную или личностную реализацию. В программах семейной политики Беларуси отсутствует аспект поддержки гендерного равенства, который в большинстве развитых стран служит одной из основных составляющих подобных программ. Необходимость в развитии данных направлений семейной политики также подтверждается более высокой неудовлетворенностью населения именно в вопросах гибкости занятости, а не в неразрешимости материальных проблем.

В Эстонии преобладает комплексный подход, при котором акцентируется внимание на расширении возможностей родителей и облегчении всевозможных связанных с рождением ребенка трудностей, что проявляется в широком спектре задействованных инструментов: длительные оплачиваемые отпуска и широкий охват дошкольными учреждениями, содействие занятости и совершенствование знаний и навыков родителей, длительная материальная поддержка, дифференцированная относительно рисков бедности, содействие экономической самодостаточности семей с детьми. Стоит отметить связь инструментов семейной политики с научными исследованиями и изучением потребностей родителей и детей, что в конечном итоге позволяет более полно реализовываться родителям в разных сферах жизни.

В этом подходе можно усмотреть желаемый вектор развития семейной политики Украины, который будет базироваться на достижении материального благосостояния и трудовой самореализации родителей путем создания для них соответствующих возможностей и смягчения трудностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anniki Lai Towards Effective Child Protection systems / European Commission. – 9.06.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/rights_child/9th_a_lai.Pdf

2. Principles and Actions of Estonian Population Policy 2009–2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.monitoringris.org/documents/imp_nat/Main_principles_of_population_policy.pdf
3. Программа развития детей и семей на период 2012–2020 // Министерство социальных дел Эстонии [Электронный ресурс]. – 2011. – Режим доступа: https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Ministeerium_kontaktid/Valjaanded/lpa_rus.pdf
4. Государственная программа «Здоровье народа и демографическая безопасность Республики Беларусь» на 2016–2020 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polessu.by/sites/default/files/files/13-ovrm/57-programma.PDF>
5. *Tomas Frejka, Stuart Gietel-Basten*. Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990 // *Comparative Population Studies*. – 2016. – **41**, No. 1. – P. 3–56 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/10221/Frejka_2016_Fertility_CPS_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y
6. *Henning Lohmann, Frauke H. Peter, Tine Rostgaard, Katharina Spiess* Towards a framework for assessing family policies in the EU // *OECD Social, Employment and Migration Working Paper* – No. 88. – 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/towards-a-framework-for-assessing-family-policies-in-the-eu_223883627348
7. *Шахотько Л.* Сложное демографическое будущее Беларуси // *Демоскоп Weekly* – № 649–650, 1 июля – 23 августа. – 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0649/demoscope649.pdf>
8. Семья в Республике Беларусь, 2013 / Статистический сборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by/upload/iblock/909/90909178e25b36d72071773aad993055.zip>
9. Основные направления государственной семейной политики в Республике Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/ProtectionFamily/States/Belarus1.doc>
10. Семейные пособия [Электронный ресурс] / Департамент социального страхования – 2016. – Режим доступа: <http://vana.sotsiaalkindlustusamet.ee/10823/>
11. Размеры государственных пособий семьям, воспитывающим детей, в 2017 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mintrud.gov.by/system/extensions/spaw/uploads/files/Razmery-posobij-2017-01-04-mes..pdf>
12. Об использовании средств семейного капитала [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://www.mintrud.gov.by/system/extensions/spaw/uploads/files/Ob-ispolzovanii-sredstv-semejnogo-kapitala.pdf>
13. О предоставлении гражданам льготных кредитов на строительство (реконструкцию) или приобретение жилых помещений : Указ Президента Республики Беларусь от 14.04.2000 № 185 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kvadroom.info/community/viewtopic.php?t=115>
14. *Шурко Т.* Семейная политика: между идеологией и практикой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://left.by/archives/1075>
15. Образование в Республике Беларусь 2016–2017. Статистический сборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by/upload/iblock/b9a/b9a5a8b91a4f0d50255d83e5daf3faf4.zip>
16. *Сосновская Н.А.* Семейная политика Республики Беларусь: социологический анализ оценки эффективности // *Социологический альманах*. – 2016. – Вып. № 7. – С. 256.
17. *Кример Б.О.* Демографічні наслідки запровадження допомоги при народженні дитини // *Демографія та соціальна економіка*. – 2013. – № 1 (19). – С. 7–46. – doi : <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.037>.
18. *Захаров С.* Скромные демографические результаты пронаталистской политики в контексте долговременной эволюции рождаемости в России // *Демографическое обозрение*. – 2016. – № 4. – С. 6–26.

REFERENCES

1. Lai, A. (2015). Towards Effective Child Protection systems. European Commission. *ec.europa.eu*. Retrieved from http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/rights_child/9th_a_lai.Pdf [in English].
2. Principles and Actions of Estonian Population Policy 2009–2013. (n.d.). *monitoringris.org*. Retrieved from http://www.monitoringris.org/documents/imp_nat/Main_principles_of_population_policy.pdf [in English].

3. Programma razvitiya detej i semej na period 2012-2020 [Program for the development of children and families for the period 2012-2020]. (2011). Ministry of Social Affairs of Estonia. *sm.ee*. Retrieved from https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Ministeerium_kontaktid/Valjaanded/lpa_rus.pdf [in Russian].
4. Gosudarstvennaja programa «Zdorove naroda i demograficheskaja bezopasnost Respubliki Belarus» na 2016-2020 goda [The State Program «People's Health and Demographic Security of the Republic of Belarus» for 2016-2020]. (2015). Council of Ministers of the Republic of Belarus, 2015. *polessu.by*. Retrieved from <http://www.polessu.by/sites/default/files/files/13-ovrm/57-programma.PDF> [in Russian].
5. Frejka, T., & Gietel-Basten, S. (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies, Vol 41*, 1, 3-56. [in English].
6. Lohmann, H., Peter, F.H., Rostgaard, T., & Spiess, K. (2009). Towards a framework for assessing family policies in the EU. *OECD Social, Employment and Migration Working Paper, 88* [in English].
7. Shahotko, L. (2015). Slozhnoe demograficheskoe budushhee Belarusi [The difficult demographic future of Belarus]. *Demoskop Weekly - Demoskop Weekly*, 649-650 [in Russian].
8. Semja v Respublike Belarus 2013. Statisticheskij sbornik. [Family in the Republic of Belarus 2013. Statistical Digest] (2013). National Statistical Committee of the Republic of Belarus *belstat.gov.by*. Retrieved from <http://www.belstat.gov.by/upload/iblock/909/90909178e25b36d72071773aad993055.zip> [in Russian].
9. Osnovnye napravlenija gosudarstvennoj semejnoy politiki v Respublike Belarus [The main directions of the state family policy in the Republic of Belarus]. (2016). The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. *ohchr.org*. Retrieved from <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/ProtectionFamily/States/Belarus1.doc> [in Russian].
10. Semejnye posobija [Family benefits]. (2017). The Department of Social Insurance. *vana.sotsiaalkindlustusamet.ee*. Retrieved from <http://vana.sotsiaalkindlustusamet.ee/10823/> [in Russian].
11. Razmery gosudarstvennyh posobij semijam, vospityvajushhim detej v 2017 godu [The amount of state benefits for families raising children in 2017]. (2017). Ministry of Labour and Social Protection Republic of Belarus. *mintrud.gov.by*. Retrieved from <http://www.mintrud.gov.by/system/extensions/spaw/uploads/files/Razmery-posobij-2017-01-04-mes..pdf> [in Russian].
12. Ob ispolzovanii sredstv semejnogo kapitala [About use of means of the family capital]. (2017). Ministry of Labour and Social Protection Republic of Belarus. *mintrud.gov.by*. Retrieved from <http://www.mintrud.gov.by/system/extensions/spaw/uploads/files/Ob-ispolzovanii-sredstv-semejnogo-kapitala.pdf> [in Russian].
13. Ukaz Prezidenta Respubliki Belarus ot 14.04.2000 № 185 «O predostavlenii grazhdanam lgotnyh kreditov na stroitelstvo (rekonstruktsiyu) ili priobretenie zhilyih pomescheniy» [Decree of the President of the Republic of Belarus of 14.04.2000 № 185 «On giving citizens preferential loans for construction (reconstruction) or purchase of residential premises»]. (2000, 14 April). *kvadroom.info*. Retrieved from <http://kvadroom.info/community/viewtopic.php?t=115> [in Russian].
14. Shhurko, T. (2014). Cemejnaja politika: mezhdru ideologij i praktikoj [Family policy: between ideology and practice]. *left.by*. Retrieved from <http://left.by/archives/1075> [in Russian].
15. Obrazovanie v Respublike Belarus [Education in the Republic of Belarus]. (2016). National Statistical Committee of the Republic of Belarus. *belstat.gov.by*. Retrieved from <http://www.belstat.gov.by/upload/iblock/b9a/b9a5a8b91a4f0d50255d83e5daf3faf4.zip> [in Russian].
16. Sosnovskaja, N. (2016). Semejnaja politika Respubliki Belarus: sociologicheskij analiz ocenki jefektivnosti [Family policy of the Republic of Belarus: a sociological analysis of the effectiveness evaluation]. *Sociologicheskij almanah - Sociological Almanac*, 7 [in Russian].
17. Krimer, B. (2013). Demographichni rezultaty zaprovadzhennia dopomogy pri narodzhenni dytyny [Demographic Result of Introduction of Maternity Grants]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy, №1(19)*, 37-46. [in Ukrainian]. doi : <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.037>.
18. Zaharov, S. (2016). Skromnye demograficheskie rezultaty pronatalistskoj politiki v kontekste dolgovernennoj jevoljucii rozhdaemosti v Rossii [Modest Demographic Results of Pronatalist Politics in the Context of the Long-Term Evolution of Fertility in Russia]. *Demograficheskoe obozrenie - Demographic Review*, 4, 6-26 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 23.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.061>

УДК 613.7; 613.9; 314.04: 330.524(477)

JEL CLASSIFICATION: J 28

Н.О. РИНГАЧ

д-р наук з держ. упр., голов. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: n_rungach@ukr.net; n_rungach@idss.org.ua

ОЦІНКА БЕЗПОВОРОТНИХ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ, СПРИЧИНЕНИХ СМЕРТНІСТЮ В РЕЗУЛЬТАТІ ТРАНСПОРТНИХ НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ В УКРАЇНІ

Мета роботи – оцінити обсяг втрачених років потенційного життя у зв'язку з передчасною смертністю в результаті транспортних нещасних випадків (дорожньо-транспортних пригод) в Україні з подальшою конвертацією цих втрат в економічному еквіваленті. На основі даних Державної служби статистики України щодо розподілу померлих за статтю, віком і причинами смерті та макроекономічних показників за допомогою методу потенційної демографії розраховано абсолютну кількість утрачених років потенційного життя, недожитих через настання передчасної смерті від цієї причини. Показано, що обсяг втрачених років потенційного життя населення у зв'язку з передчасною смертністю в транспортних нещасних випадках досягав 2015 р. 108,74 тис. людино-років (2013 р. – 128,18 тис.). Виявлено суттєву диспропорцію втрат залежно від статі: загальна кількість втрачених років потенційного життя чоловіків у чотири рази вища, ніж жінок.

Розрахована в грошовому еквіваленті величина ВВП, недоотриманого внаслідок передчасної смертності населення України в транспортних нещасних випадках, становила в 2015 р. 5 млрд гривень або більше 230 млн дол. США.

Доведено значущість проблеми смертності у дорожньо-транспортних пригодах як загрози для здоров'я та благополуччя і перешкоди досягнення Цілей Сталого Розвитку. Обґрунтовано рекомендації щодо мінімізації реальних і потенційних втрат, спричинених транспортними нещасними випадками.

Ключові слова: демографічні втрати, транспортні нещасні випадки, дорожньо-транспортні пригоди, передчасна смертність, втрачені роки потенційного життя, людино-роки, економічний еквівалент.

Н.А. Рынгач

д-р наук гос. упр., глав. науч. сотр.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: n_rungach@ukr.net; n_rungach@idss.org.ua

© РИНГАЧ Н.О., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30): 61–77

ОЦЕНКА БЕЗВОЗВРАТНЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОТЕРЬ, ОБУСЛОВЛЕННЫХ СМЕРТНОСТЬЮ В РЕЗУЛЬТАТЕ ТРАНСПОРТНЫХ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ В УКРАИНЕ

Цель работы – оценить объем потерянных лет потенциальной жизни в связи с преждевременной смертностью в результате транспортных несчастных случаев (дорожно-транспортных происшествий) в Украине и последующей конвертацией этих потерь в экономическом эквиваленте. На основе данных Государственной службы статистики Украины относительно распределения умерших по полу, возрасту и причинам смерти и макроэкономических показателей с помощью метода потенциальной демографии рассчитано абсолютное количество потерянных лет потенциальной жизни из-за наступления преждевременной смерти от этой причины. Показано, что объем утерянных лет потенциальной жизни в связи с преждевременной смертностью в транспортных несчастных случаях достигал в 2015 г. 108,74 тыс. человеко-лет (в 2013 г. – 128,18 тыс.). Выявлена существенная диспропорция потерь в зависимости от пола: общее количество потерянных лет потенциальной жизни мужчин в четыре раза выше, чем у женщин.

Рассчитанная в денежном эквиваленте величина ВВП, недополученного вследствие преждевременной смертности населения Украины в дорожно-транспортных происшествиях, составила в 2015 г. 5 млрд гривен или более 230 млн долл. США.

Доказана значимость проблемы смертности в дорожно-транспортных происшествиях как угрозы для общественного здоровья и благополучия и преграды достижению Целей Устойчивого Развития. Обоснованы рекомендации для минимизации реальных и потенциальных потерь, обусловленных транспортными несчастными случаями.

Ключевые слова: демографические потери, транспортные несчастные случаи, дорожно-транспортные происшествия, преждевременная смертность, потерянные годы потенциальной жизни, человеко-годы, экономический эквивалент, Украина.

Ryngach N.A.

Dr. Sc. (Degree in Public Administration), Leading research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

ESTIMATION OF IRREVOCABLE DEMOGRAPHIC LOSSES CAUSED BY MORTALITY IN TRANSPORT ACCIDENTS IN UKRAINE

The purpose of this paper is to make an assessment of the Years of Potential Life Lost due to premature mortality in traffic accidents in Ukraine with the conversion of the lost years into material equivalent. Based on the State Statistics Service of Ukraine data on the distribution of deaths by gender, age and causes of death and using macroeconomic indicators the author employs the method of potential demography to calculate the absolute number of Years of Potential Life Lost due to the premature death of this particular cause.

The study shows that the scope of the Years of Potential Life Lost due to premature mortality in traffic accidents came to 108.74 thousand person-years in 2015 (compared to 128.18 thousand in 2013).

A significant disproportion of the loss breakdown is revealed depending on gender: the total number of male Years of Potential Life Lost is four times higher than that of women.

Calculated in monetary terms, the amount of GDP lost due to premature mortality in road accidents in Ukraine amounted to 5 billion hryvnia in 2015, or more than \$ 230 million.

The author proves the importance of road accidents mortality as a threat to public health and well-being, as well as an obstacle for the Sustainable Development Goals.

Well-grounded recommendations to minimize real and potential losses caused by transport accidents are presented.

Keywords: demographic losses, transport accidents, road accidents, premature mortality, Years of Potential Life Lost, person-years, economic equivalent, Ukraine.

Постановка проблеми та актуальність теми. У світі давно визнано важкість наслідків дорожньо-транспортних пригод (ДТП)¹ для благополуччя та здоров'я людей і колосальні економічні збитки для суспільства, особливо в країнах з низьким і середнім рівнем доходу. У 2015 р. понад чверть (27 %) випадків смерті від травм були пов'язані з ДТП. Всього в результаті ДТП загинули 1,3 млн осіб (три чверті з яких (76 %) – чоловіки і хлопчики) [1]. У країнах з низьким рівнем доходу смертність від травм у результаті ДТП була найвищою – 28,5 на 100 тис. населення (у світі – 18,3). Дорожній травматизм належить до десяти провідних причин смерті і в країнах з середньо-низьким і середньовисокими рівнями доходу. На пішоходів, велосипедистів та тих, хто управляє моторними двоколісними транспортними засобами, і їхніх пасажирів (т. зв. «вразливих користувачів доріг») припадає близько 46 % випадків смерті від ДТП у світі. За даними ВООЗ, щорічно на дорогах світу гине більше 270 тис. пішоходів.

Значущість безпеки дорожнього руху для розвитку зумовила те, що у вересні 2015 року в Цілі Сталого Розвитку (ЦСР) були включені конкретні завдання в цій області. Зокрема, завдання 3.6 вимагає вдвічі скоротити в усьому світі число смертей і травм у результаті ДТП до 2020 року, а завдання 11.2 покликане забезпечити доступ до безпечних, недорогих, доступних і екологічних транспортних систем для всіх завдяки підвищенню безпеки дорожнього руху, при цьому особливу увагу приділено уразливим групам. Це відповідає положенням Московської декларації (2009), в якій підкреслено, що крім величезних людських страждань жертв ДТП та їхніх родин, щорічні втрати, пов'язані зі смертю і травматизмом у результаті ДТП, у країнах з низьким і середнім рівнями доходів оцінюються в понад 65 млрд дол. США. Це становить 1–1,5 % від валового національного продукту і негативно впливає на сталий розвиток країн [2].

2011–2020 роки Московською декларацією проголошено Десятиліттям дій із забезпечення безпеки дорожнього руху, мета якого – повернути назад тенденцію до збільшення числа смертей внаслідок ДТП, зокрема, в країнах з низьким і середнім рівнем доходів. Декларація закликає до координації дій у різних секторах і в суспільстві в цілому для зменшення тяжкого тягаря ДТП (такий же підхід лежить в основі європейської політики Здоров'я–2020).

Ще одним кроком є Бразильська декларація, ухвалена Другою Всесвітньою конференцією високого рівня з дорожньої безпеки. У ній наголошено, що акцент лише на користувачах доріг як винуватцях транспортних нещасних випадків, є недоречним і недостатнім, оскільки ДТП є наслідком численних причин, пов'язаних із соціальними детермінантами і факторами ризику [3]. Смерті понад 1,25 млн осіб і травмування до 50 млн осіб на рік з урахуванням страждань людей оцінюються в 1850 млрд дол. США глобальних витрат на рік [4]. Через це визнано, що скорочення смертності і травматизму в результаті ДТП стає нагальним пріоритетом в області розвитку, а інвестиції в безпеку дорожнього руху позитивно впливають на громадське здоров'я та економіку.

У 2016 році ухвалено резолюцію Організації Об'єднаних Націй «Підвищення безпеки дорожнього руху в усьому світі», в якій підкреслено, що переважну більшість випадків смерті і травм у результаті дорожньо-транспортних пригод можна передбачити і запобігти ним. Незважаючи на деяке поліпшення становища у багатьох

¹ Використовуються як загальноживаний термін «дорожньо-транспортна пригода (ДТП)», або «подія, що сталася під час руху транспортного засобу, внаслідок якої загинули або поранені люди чи завдані матеріальні збитки», як це регламентовано Правилами обліку дорожньо-транспортних пригод (постанова КМУ від 03.08.1993 № 595); так і статистичний термін «транспортні нещасні випадки».

країнах, у тому числі в країнах, що розвиваються, такі смертність і травматизм залишаються однією з основних проблем для охорони здоров'я та розвитку. Ця проблема має широкі соціальні та економічні наслідки, які можуть негативно позначитися на прогресі в справі досягнення Цілей Сталого Розвитку (ЦСР) [5].

У Європі, особливо в найбільш багатих державах регіону, – найнижчий рівень смертності на душу населення, в Африці – найвищий. Основними причинами ДТП у світі визнано перевищення швидкості, вживання алкоголю, відсутність програм технічного огляду транспортних засобів та пристроїв, що забезпечують безпеку. У 2013 р. смертність у ДТП на 100 тис. населення становила: Російська Федерація – 18,9; Молдова – 12,5; Польща – 10,3; Словаччина – 6,6; США – 10 [4]. Україна в *Global status report on road safety 2015* не представлена, однак дані *European mortality database* свідчать про більш ніж удвічі вищий, ніж у країнах ЄС, рівень смертності (як для всього населення, так і до досягнення 65 років).

Смертність у результаті ДТП в Україні, яка переважає аналогічні рівні розвинутих країн, є актуальною соціальною проблемою та істотною перешкодою сталому розвитку в усіх його компонентах (економічному, соціальному та екологічному), що зумовлює необхідність усебічного аналізу цього явища.

Аналіз останніх досліджень. Одним із загальноновизнаних підходів до аналізу втрат, спричинених передчасною смертністю від конкретної причини, є оцінка обсягу (у роках) потенційного життя, недожитого через настання такої смерті. Розрахунок обсягу і структури втрачених років потенційного життя (ВРПЖ, *Years of Potential Life Lost (YPLL)*) дає змогу оцінити значущість передчасної смертності від цієї причини та / або ілюструє ймовірну вигоду від її скорочення. В Україні, як і в інших країнах, в останні роки запропоновано використовувати цю методику для оцінки втрат через смертність та ефективності як політики в сфері громадського здоров'я, так і діяльності системи охорони здоров'я, зокрема, такими вітчизняними вченими як Кваша О.О. (Kvasha O.O.), Моїсеєнко Р.О. (Moiseyenko R.O.), Нагорная А.М. (Nahorna A.M.), Колодяжна О.І. (Kolodyazhna O.I.) [6–8]. Оцінці саме ВРПЖ внаслідок смерті в результаті транспортних нещасних випадків присвячене нещодавнє (2015) дослідження російського вченого А.В. Рамонова (Ramonov A.V.), подібні розрахунки для порівняння з аналогічними втратами через самогубства здійснювались (2010) також М.В. Морєвим (Morev M.V.), О.А. Шабуновою (Shabunova A.A.), К.А. Гуліним (Gulin K.A.).

Методи і матеріали. Інформаційною базою дослідження стали офіційні дані Державної служби статистики України щодо розподілу померлих за статтю, віковими групами та причинами смерті за підсумками 2013 та 2015 року та макроекономічні показники за ті самі роки (зокрема, ВВП на душу населення).

Для розрахунків використано офіційно зареєстровані дані стосовно смертності, віднесені до Класу ХХ «Зовнішні причини захворюваності та смертності» згідно з Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) за позицією «Транспортні нещасні випадки (код за МКХ-10 – V01-V99). Дані отримані з форм «Розподіл померлих за статтю, віковими групами та причинами смерті» та «Розподіл померлих від зовнішніх причин смертності за статтю і віковими групами» для міських поселень і сільської місцевості, для обох статей і чоловіків та жінок окремо.

Метод потенціальної демографії застосовано для оцінки демографічних втрат. Кількість ВРПЖ розраховується як сума різниць років між пороговим значенням віку смерті і фактичним віком смерті всіх осіб, померлих протягом року в молодших за пороговий вікових інтервалах [9]. Розрахунки здійснювались для вікового інтервалу від

0 до 65 років (смерть до досягнення 65-річного віку вважається передчасною, однак Таблиця 1. Розподіл смертей у результаті транспортних нещасних випадків в Україні, 2015 р., обидві статі, за окремими віковими групами

Причини смерті та роль потерпілої особи у транспортній пригоді	Всього померлих, осіб	У т. ч. у віці, років				Частка смертей у працездатному віці серед всіх, %
		0–17	14–35	працездатному	старше за працездатний	
Всього померлих від зовнішніх причин смерті	34569	1137	8376	23817	9881	68,9
Транспортні нещасні випадки, V01-V99	4807	239	1788	3587	1083	74,6
Пішохід, потерпілий внаслідок транспортного нещасного випадку	1962	94	490	1219	678	62,1
Водій, потерпілий внаслідок транспортного нещасного випадку *	953	20	459	855	96	89,7
Пасажир, потерпілий внаслідок транспортного нещасного випадку *	611	69	346	501	74	82

* Мотоцикл, триколісний мототранспортний засіб, легковий автомобіль, вантажний автомобіль, автобус.
Джерело: дані Держстату України і розрахунки автора.

у розвинутих країнах світу використовується і порогове значення у 70 років, зокрема, Організацією економічного співробітництва і розвитку). При цьому треба усвідомлювати, що і 678 смертей внаслідок ДТП українців, старших 65 років, також можна було б уникнути, адже така смерть є неприродною і передчасною у будь-якому віці.

Було обчислено втрачені роки потенційного життя для обох статей та жінок і чоловіків окремо, для укрупнених вікових груп та за зафіксованою роллю потерпілої особи у транспортній пригоді. Наступним кроком стала їх конвертація в економічному еквіваленті з вибраною в якості вартості року людського життя часткою ВВП на душу населення у відповідному році. Також розраховано відносний показник, або кількість утрачених років потенційного життя на один смертний випадок.

Результати. Аналіз засвідчує, що більшість смертей (три чверті) у ДТП – це смерті населення в працездатному віці. Серед окремих позицій, зокрема водіїв транспортних засобів, що цілком зрозуміло, таких майже 90 %. Масштаби втрат за окремими віковими групами проілюстровано в табл. 1. ВРПЖ, зумовлені передчасною смертністю у результаті транспортних нещасних випадків, становлять досить вагому частину (понад 17 %) від всіх аналогічних втрат через смертність від зовнішніх причин.

За нашими розрахунками, всі смертні випадки, пов'язані з транспортом, спричинили втрати років потенційного життя, оцінені в 108 740 людино-років (табл. 2). Якщо ж вилучити одиничні випадки, пов'язані з залізничним, повітряним або космічним транспортом (у 2015 р. було зареєстровано лише 14 таких смертей), то цей обсяг зменшується до 108 390 людино-років.

Таблиця 2. Кількість смертей і втрачених років потенційного життя (в людино-роках) через передчасну смертність унаслідок транспортних нещасних випадків в Україні, 2015 р., обидві статі

Причини смерті та роль потерпілої особи у транспортній пригоді	Всього, випадків	Сума ВРПЖ	Частка від всіх ВРПЖ внаслідок ТНВ, %
Зовнішні причини смертності, в т. ч.:	34 569	632 660	
Всі смертні випадки, пов'язані з транспортом	4807	108 740	100
Всі випадки, пов'язані з транспортом, без пов'язаних з залізничним, повітряним або космічним транспортом, в т. ч.	4793	108 390	99,7
Пішохід, потерпілий внаслідок ТНВ	1962	34 977,5	32,3
Водій, потерпілий внаслідок ТНВ (мотоцикл, триколісний мототранспортний засіб, легковий, вантажний автомобіль, автобус)	953	25 137,5	23,2
Пасажир, потерпілий внаслідок ТНВ	611	18 702,5	17,3

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

Також обчислено втрати за окремими групами залежно від зафіксованої ролі потерпілої особи у транспортній пригоді: «пішохід – водій транспортного засобу – пасажир».

Найбільша абсолютна кількість смертей припадала на пішоходів (тобто практично кожна друга смерть у результаті транспортного нещасного випадку). Майже 76 % смертей пішоходів настало до досягнення ними віку 65 років (1503 випадки з 1962 для всього населення). Відповідно в результаті загибелі цієї групи було втрачено у 2015 році 34 977,5 людино-років, що становило третину всіх втрат (32,3 %).

Наступна за чисельністю група тих, хто загинув у ДТП – водії, потерпілі внаслідок транспортного нещасного випадку (ТНВ), незалежно від того, яким транспортним засобом вони керували (мотоцикл, триколісний мототранспортний засіб, легковий

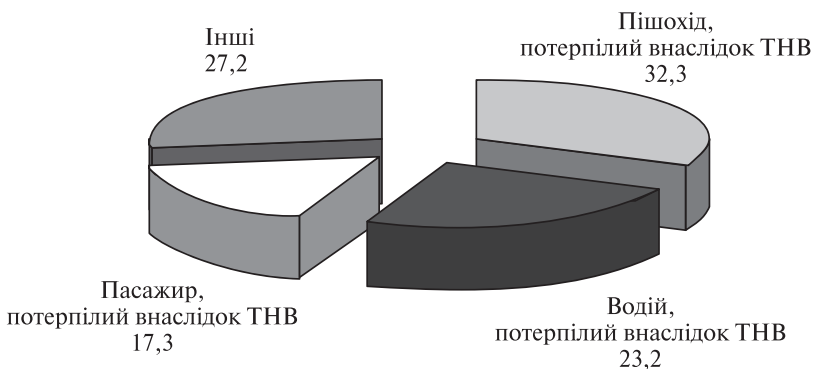

Рис. 1. Структура втрат років потенційного життя внаслідок передчасної смертності в результаті транспортного нещасного випадку (окрім пов'язаних з залізничним, повітряним або космічним транспортом), обидві статі, 2015 р., %

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

автомобіль, вантажний автомобіль, автобус). Закономірно, що абсолютна більшість їх (906 з 953) перебувала у віковому інтервалі до 65-річного віку. Печальний внесок водіїв склав 25 137,5 людино-років, або 23,2 %. Смерть 575 пасажирів додала ще 18 702,5 людино-років (17,3 %).

Розподіл абсолютної кількості втрат людино-років за вибраними позиціями ілюструє рис. 1. Необхідно враховувати, що досить значна частина смертей реєструється як «Інші та неуточнені транспортні нещасні випадки» (27,2 %), що значно утруднює аналіз та розробку превентивних заходів.

Гендерна диспропорція. Понад дві третини жертв ДТП у світі становлять чоловіки [3], і Україна не є винятком. Розрахунки підтверджують існування статевої диспропорції за кількістю смертей і втрат потенційного життя внаслідок ТНВ, що, відповідно, позначається і на відмінностях їх економічної вартості.

Так, за даними 2015 р., переважання абсолютного числа смертей чоловіків у результаті ТНВ становило 3,2 раза (*переважання внаслідок усіх зовнішніх причин – 3,7*). Втрати життів чоловіків набагато вагоміші, ніж жінок: наприклад, у віці 25–34 роки (максимум чоловічих смертей від цієї причини) кількість їх перевищує 800 випадків, для їхніх ровесниць – не досягає 150. Через передчасну смерть у результаті ТНВ чоловіками втрачено 524 482,5 людино-років (жінками – 108 177,5 людино-років), тобто обсяг ВРПЖ чоловіків через передчасну смертність у результаті ТНВ учетверо рази вищий (табл. 3).

На рахунку сильної статі – переважна більшість втрат років потенційного життя, смерті чоловіків формують 80 % всіх ВРПЖ (рис. 2).

Виразну диференціацію за статтю ілюструє і аналіз утрат через ТНВ за окремими позиціями – найсуттєвішу для водіїв транспортного засобу (у 18,6 раза!), та менш помітну – для пішоходів (лише вдвічі). Для порівнянь доцільно користуватися і

Таблиця 3. Співвідношення смертей та обсягу втрачених років потенційного життя через передчасну смертність внаслідок транспортних нещасних випадків в Україні, 2015 р., чоловіки і жінки

Причини смерті та роль потерпілої особи у ТНВ	Кількість смертей, абс. число		Пере- важання чолові- ків, <i>рази</i>	ВРПЖ через передчасну смерть, <i>людино-років</i>		Пере- важання чолові- ків, <i>рази</i>
	жінки	чоловіки		жінки	чоловіки	
Зовнішні причини (всі)	7278	27 291	3,7	108 177,5	524 482,5	4,8
Всі смертні ви- падки, пов'язані з транспортом	1145	3662	3,2	21 615	87 125	4
Пішохід, потер- пілий внаслідок ТНВ	644	1318	2	8615	26 362,5	3,1
Водій, потерпі- лий внаслідок ТНВ	47	906	19	1282,5	23 855	18,6
Пасажир, потер- пілий внаслідок ТНВ	239	372	1,6	6832,5	13427,5	2

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

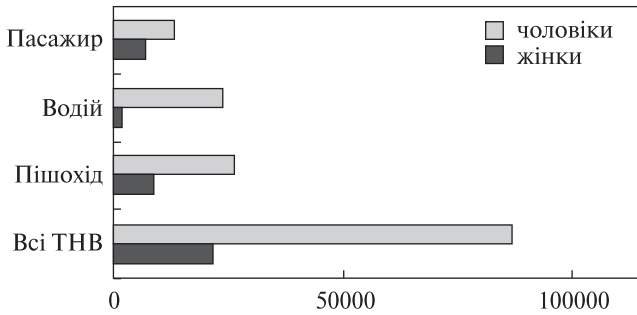

Рис. 2. Відмінності величини ВРПЖ унаслідок передчасної смертності в результаті транспортного нещасного випадку за статтю, людино-роки, 2015 р.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

відносним показником, тобто числом їх на кожного українця, який загинув внаслідок транспортного нещасного випадку, або на один випадок смерті (табл. 4). Виявляється, що найбільша кількість утрачених років на один випадок спостерігається для пасажира (адже діти у транспортному засобі знаходяться переважно у цій ролі, а саме для дітей відрізок часу, недожитого до 65 років, найбільший). Якщо в цілому відмінність за статтю показника на один смертний випадок становить лише 0,2 року, то для пасажирів вона зростає до 2,8 року.

Діти. У сучасному світі група, що потребує особливої суспільної уваги – діти до 15 років. Щороку понад 186 тисяч дітей гине в результаті ДТП, при цьому в країнах, що розвиваються, рівень смертності утричі вищий. Для привернення уваги до проблеми дитячого травматизму та смертності на дорогах світу і поліпшення дорожньої безпеки щороку проводяться тижні безпеки дорожнього руху ООН. Під час тижня у травні 2015 року уряди, міжнародні агентства, неурядові організації та приватні компанії організували низку заходів, серед яких і випуск «Дитячої декларації з дорожньої безпеки» для розробки політики [10]. В Європейському регіоні ВООЗ саме ДТП є основною причиною смерті серед дітей і молодих людей віком 5–29 років.

Таблиця 4. Число ВРПЖ на один випадок смерті внаслідок транспортного нещасного випадку за статтю, років

Причини смерті та роль потерпілої особи у транспортній пригоді	Обидві статі	Жінки	Чоловіки
Всі смертні випадки, пов'язані з транспортом, в т. ч.:	26,3	26,2	26,4
Всі випадки, пов'язані з транспортом, без пов'язаних із залізничним, повітряним або космічним транспортом	26,3	26,2	26,4
Пішохід, потерпілий внаслідок ТІВ	23,3	22,7	23,5
Водій, потерпілий внаслідок ТІВ	27,7	28,5	27,7
Пасажир, потерпілий внаслідок ТІВ	32,5	31,5	34,3

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Таблиця 5. Розподіл смертей дітей до 15 років у результаті ТНВ, 2015 р., обидві статі

Причини смерті	Всього померло, осіб	В т. ч. у віці, років					% серед всіх
		0	1–4	5–9	10–14	0–14	
Всього померлих від зовнішніх причин смерті	34 569	191	215	136	217	759	2,2
Транспортні нещасні випадки, V01-V99	4807	5	24	38	44	111	2,3
Пішохід, потерпілий внаслідок транспортного нещасного випадку, V01-V09	1962	1	14	18	21	54	2,8
Велосипедист, потерпілий внаслідок транспортного нещасного випадку, V10-V19	334	0	0	2	6	8	2,4
Мотоцикліст, потерпілий внаслідок транспортного нещасного випадку, V20-V29	464	0	1	0	1	2	0,4
Особа, що знаходилась у: триколісному мототранспортному засобі, потерпіла внаслідок транспортного нещасного випадку, V30-V39	15	0	0	0	1	1	6,7
у легковому автомобілі, потерпіла внаслідок транспортного нещасного випадку, V40-V49	1536	4	5	15	13	33	2,1
у вантажному автомобілі типу «пікап», або в автофургоні, потерпіла внаслідок транспортного нещасного випадку, V50-V59	60	0	0	1	0	1	1,7
у важкому вантажному транспортному засобі, потерпіла внаслідок транспортного нещасного випадку, V60-V69	45	0	0	0	0	0	0,0
Особа, що знаходилась в автобусі, потерпіла внаслідок транспортного нещасного випадку, V70-V79	46	0	0	0	0	0	0,0
Нещасні випадки, пов'язані з іншими видами наземного транспорту, V80-V89	183	0	3	1	0	4	2,2
Нещасні випадки, пов'язані з водним транспортом, V90-V94	9	0	0	0	0	0	<0,1
Нещасні випадки, пов'язані з повітряним та космічним транспортом, V95-V97	9	0	0	0	0	0	<0,1
Інші та неуточнені транспортні нещасні випадки, V98-V99	144	0	1	1	2	4	2,8

Джерело: за даними Держстату України.

Незважаючи на відносно невелику кількість дитячих смертей в Україні, нами окремо було проаналізовано втрати за основними позиціями відповідно до ролі дитини у процесі дорожнього руху (переважно пішоходами і пасажирями, рідше – водіями, причому більшість дітей управляли таким засобом як велосипед). Для дітей важливого значення набуває ще одна градація померлих – *«Особа, потерпіла від нещасного транспортного випадку (без додаткового уточнення), або знаходилась біля транспортного засобу (мотоцикл, триколісний мототранспортний засіб, легковий автомобіль, вантажний автомобіль, автобус)»*. Адже трапляються випадки, коли без належного догляду дитина гине на власному подвір'ї в результаті травмування транспортним засобом, за кермом якого сидить батько (або інші родичі). У 2015 р. у цій рубриці зафіксовано 12 смертей дітей до досягнення 15 років.

Як видно з табл. 5, у 2015 р. зареєстровано загибель 111 дітей у результаті ТНВ, і всі вони пов'язані з наземним транспортом, переважно автодорожнім. Частка смертей дітей 0–14 років становить лише 2,3 % всіх транспортних нещасних випадків, причому більше половини випадків припадає на маленьких пішоходів (54) та пасажирів (35). Кількість смертей зростає з віком, причому у групі 10–14 років майже кожна сьома смерть припадала на дитину, яка керувала двоколісним транспортом (7 з 44 смертних випадків), тобто діти починають бути більш активною стороною зіткнень (зрозуміло, що зареєстрована у віковій групі 0–4 роки дитина – не мотоцикліст, а скоріше пасажир або особа, що постраждала при висадці або посадці, що також включено у рубрику V20–V29).

Розраховано втрати потенційного життя дітей у результаті ТНВ, які становили у 2015 р. 6307,5 людино-років, або 5,8 % від усіх ВРПЖ унаслідок передчасної смертності від цієї причини.

Якщо для всього населення кількість втрачених років потенційного життя внаслідок передчасної смертності від ТНВ становила 108 390 людино-років², а на один випадок смерті припадало в середньому 22,3 людино-роки, то оцінка цих же показників для дітей до 15 років значно відрізняється. Дійсно, через відносно меншу кількість випадків (111) меншим є абсолютне число потенційно втрачених людино-років (6307,5), зате величина, що припадає на один випадок, значно вагоміша, і досягала 56,8 року!

Молодь. Треба усвідомлювати, що у підлітковому віці відбувається стрімкий приріст смертності від зовнішніх причин у цілому та внаслідок транспортних нещасних випадків зокрема. Підліток з відносно «пасивного» учасника дорожнього руху переходить до більш активної діяльності, при цьому пересувається не лише пішки або на велосипеді, а й за кермом. Найбільша кількість мотоциклістів, що загинули в ДТП, як правило юного віку. Відповідно більшою стає частка смертей у цьому віці – саме особи 15–17 років становлять понад половину всіх дітей, які пішли з життя в результаті ТНВ. Так, з переходом у старшу вікову групу, приналежну до інтервалу, законодавчо визначеного як «діти», тобто чотирирічний період від 15 до 18 років, абсолютна кількість смертей у транспортних нещасних випадках перевищує їхню сумарну кількість за весь проміжок від народження до 14 років (111 та 128 відповідно). Зазначимо, що у цій групі хлопці більш чисельно представлені, але диспропорція істотно відрізняється залежно від віку настання смерті. З усіх померлих внаслідок ТНВ до 18 років 145 осіб належать до сильної статі, а 94 – дівчата. Якщо у віці 0–14 років

² Без випадків, пов'язаних з залізничним, повітряним або космічним транспортом.

Таблиця 6. Кількість та структура смертей молоді (0–34 роки) унаслідок ТНВ, 2015 р., обидві статі, міські поселення та сільська місцевість

Причини смерті та роль потерпілої особи у транспортній пригоді	Всього	15–19	20–24	25–29	30–34	0–17	14–35	Частка смертей у віці 14–35 роки, %
Всього від зовнішніх причин	34 569	823	1606	2410	2834	1137	8376	24,2
Транспортні нещасні випадки (ТНВ)	4807	258	454	477	486	239	1788	37,2
Пішохід, потерпілий внаслідок ТНВ	1962	76	110	118	149	94	490	25,0
Велосипедист, потерпілий внаслідок ТНВ	334	7	5	16	13	12	47	14,1
Мотоцикліст, потерпілий внаслідок ТНВ	464	66	90	63	56	39	289	62,3
<i>Особа, потерпіла внаслідок ТНВ, що знаходилась у:</i>								
• триколісному мототранспортному засобі	15	1	3	1	0	2	5	33,3
• легковому автомобілі	1536	94	208	233	209	75	787	51,2
• вантажному автомобілі типу «пікап» / автофургоні	60	1	8	8	13	1	31	51,7
• важкому вантажному транспортному засобі	45	1	1	1	6	1	9	20,0
• автобусі	46	1	3	3	2	0	10	21,7
<i>Нещасні випадки, пов'язані з:</i>								
• іншим наземним транспортом	183	5	13	17	21	7	60	32,8
• водним транспортом	9	0	1	1	0	0	2	22,2
• повітряним та космічним транспортом	9	0	2	1	2	0	5	55,6
Інші та неуточнені ТНВ	144	6	10	15	15	8	53	36,8

Джерело: за даними Держстату України.

смертні випадки розподілені практично рівномірно (60 хлопчиків та 51 дівчинка³), то у віці 15–17 років гендерна диспропорція виразніша – число юнаків удвічі вище, ніж дівчат. Відповідно, внесок юнацьких смертей у віці 15–17 років у масив смертності до досягнення повноліття вагомійший – майже 59 %, тоді як для дівчат – майже 45 %.

У досить великому віковому інтервалі молоді⁴ (14–35 р.) частка смертей внаслідок ТНВ вища, ніж від усіх зовнішніх причин (37,2 % проти 24,2 %). До молоді належить переважна більшість мотоциклістів, потерпілих від ТНВ (62,3 %), та половина осіб, які знаходились у легковому автомобілі (табл. 6). Для молоді абсолютна кількість ВРПЖ становила 17 552,5 людино-років, на один випадок смерті припадало 38,74 року.

Більше половини (56 %) смертей до досягнення 65 років припадало у 2015 р. на інтервал 20–44 роки (рис. 3). При цьому їхній розподіл відносно рівномірний – на кожен з п'ятирічних вікових груп цього проміжку припадала десята частка від загальної кількості смертей. Натомість понад половина всіх ВРПЖ сконцентрована у молодшому і вужчому проміжку (15–39 р.).

У недавньому дослідженні у Російській Федерації [11] показано, що максимальне число років життя, втрачених у результаті ДТП (або виграних у результаті їх усунення), у чоловіків припадає на віковий інтервал від 40 до 65 років, у жінок – старше 55 років, тобто у відносно старшому, ніж в Україні, віці.

Якщо порівняти дані за 2013 та 2015 роки, то очевидно, що у 2015 р. і кількість смертей, і обсяг ВРПЖ у результаті ДТП менше, адже не враховано дані анексованої АР Крим та частини Донецької і Луганської областей (табл. 7). Однак кількість утрачених років на один смертний випадок у 2013 р. була дещо більшою (23,6 проти 22,6 року), а статева диспропорція, навпаки, менш виразною (3,7 та 4 рази відповідно).

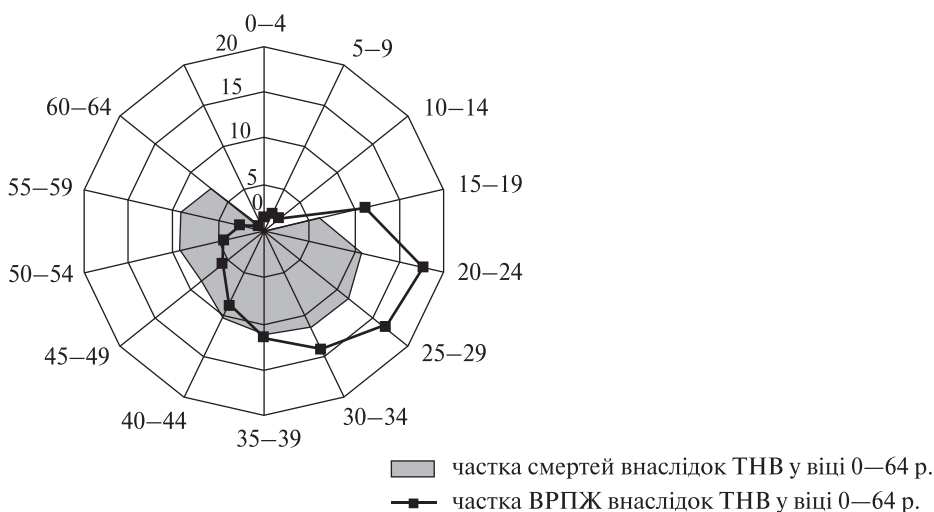

Рис. 3. Розподіл кількості смертей та ВРПЖ унаслідок ТНВ за п'ятирічними віковими групами інтервалі 0–64 р., обидві статі, 2015 р., %

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

³ Враховуючи, що у цьому віці хлопчиків більше за дівчаток, можна говорити про однакові рівні смертності.

⁴ Згідно з Законом України від 05.02.1993 № 2998-ХІІ «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

Таблиця 7. Кількість смертей та обсяг ВРПЖ через передчасну смертність унаслідок ТНВ в Україні, 2013–2015 рр., чоловіки і жінки

Причини смерті та роль потерпілої особи у транспортній пригоді	2013				2015			
	всього, випадків		ВРПЖ, людинороків		всього, випадків		ВРПЖ, людинороків	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Всі смертні випадки, пов'язані з транспортом, у т. ч.:	4107	1321	100 775	27 402,5	3662	1145	87 125	21 615
пішоход, потерпілий унаслідок ТНВ	1580	718	34 977,5	11 417,5	1318	644	26 362,5	8615
водій, потерпілий внаслідок ТНВ	1033	56	28 225	1427,5	906	47	23855	1282,5
пасажир, потерпілий унаслідок ТНВ	425	313	13 227,5	8715	372	239	13 427,5	6832,5

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

За інформацією Департаменту інформаційної підтримки та координації поліції «102» НП України, у 2015 р. було 134 193 ДТП, з них 25 365 – з постраждалими (3970 осіб загинуло, 31 467 отримали травми). Якщо порівняти з 2013 р., то звичайно, число ДТП було більшим (191 010), відповідно число травм і смертей також (37 521 та 4833 випадки), проте пропорція травма / смерть залишається практично однаковою ж (близько семи разів). Далися взнаки відсутності даних з АР Крим (у 2013 р. 10,4 тис.), Донецької та Луганської областей (2013 р. – 24,7 тис.; 2015 р. – лише 3,75 тис., зафіксованих на контрольованих урядом територіях Донбасу). У 2013 р. щодоби 13 людей гинуло, 103 травмувались в ДТП (2015 р. – 11 та 86 відповідно). Важливо не лише оцінювати втрати, а й аналізувати, через які причини сталися події з смертельними наслідками. За даними Управління безпеки дорожнього руху, найбільше смертних наслідків (за числом загиблих) – у ДТП, скоєних з вини водіїв, наступна позиція – аварії з вини пішоходів (рис. 4).

Дії для зменшення втрат через ДТП. Глобальний план для Десятиліття дій з забезпечення дорожньої безпеки на 2011–2020 рр. рекомендує, зокрема, дотримуватись максимальної швидкості 30 км на годину на дорогах з високою концентрацією пішоходів, чітко виконувати закони з заборони керування транспортним засобом в нетверезому вигляді. Знизити ризик загинути на дорогах можуть також ремені безпеки і повітряні подушки в машинах, велосипедні та мотоциклетні шоломи і спеціальні автомобільні сидіння для маленьких дітей.

Не завжди транспортні системи враховують потреби пішоходів, хоча зберегти їхнє життя можна завдяки кращому освітленню доріг, усуненню перешкод і використанню світлого одягу і матеріалів, що відбивають світло (катофотів). Зберегти більше життів можна також завдяки законам з обмежень вживання алкоголю і швидкості, та дієвому контролю за їх дотриманням; а також завдяки наявності тротуарів,

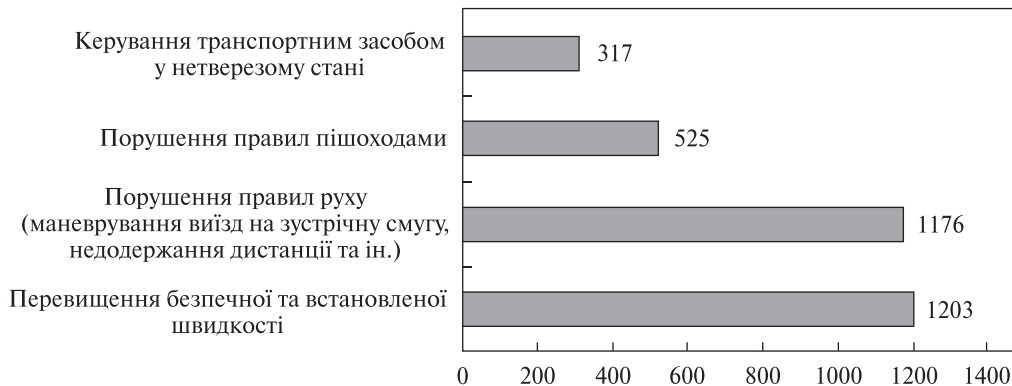

Рис. 4. Розподіл загиблих за основними причинами скоєння ДТП, абс. ч., 2015 р.

Джерело: дані Департаменту інформаційної підтримки та координації поліції «102» Національної Поліції України (<http://www.sai.gov.ua/ua/ua/static/21.htm>).

переходів, острівців безпеки, «лежачих поліцейських» і високих платформ на зупинках громадського транспорту. Мінімізує втрати інформаційно-просвітницька робота (з наймолодшого віку), державна підтримка відповідних кампаній у ЗМІ тощо. Важливо, що дотримання безпеки пішоходів стимулює піше пересування. Це позитивно впливає не тільки на здоров'я, зменшуючи вплив такого чинника багатьох неінфекційних хвороб як гіподинамія, але й сприяє меншому забрудненню навколишнього середовища.

Якщо водіння у нетверезому стані через вживання алкоголю є визнаним і досить добре вивченим фактором ризику дорожньо-транспортних пригод, то проблема негативного впливу вживання наркотиків на безпеку дорожнього руху є відносно новою. Психотропні препарати⁵ впливають на функціонування головного мозку і можуть призвести до порушення керування транспортним засобом (наприклад, шляхом затримки часу реакції й обробки інформації, зниження перцептивно-рухової координації та продуктивності, а також зниження уваги і спроможності відстеження дорожнього руху і контролю власного та інших транспортних засобів). Зростає занепокоєння щодо безпеки дорожнього руху через проблему наркотиків. У 2013 р. незаконне вживання психоактивних речовин, за оцінками, спричинило в світі більше 39,6 тис. смертей внаслідок ДТП. Хоча число смертей через водіння в нетверезому стані (через вживання алкоголю) було в тому ж році більшим (понад 188 тис.), ризик смерті від водіння під дією наркотиків залишається на високому рівні [12]. Це актуалізує завдання щодо дій зі зниження кількості аварій, індукованих вживанням цих речовин.

Прикладом співпраці різних секторів став міжвідомчий проект з безпеки дорожнього руху, реалізований у двох областях Російської Федерації в 2010–2014 г. за підтримки *Bloomberg Philanthropies Global Road Safety Programme*. Він передбачав соціальний маркетинг і посилення контролю для безпечної поведінки. Були проведені

⁵ Серед психотропних препаратів, що підвищують ризик дорожньо-транспортного травматизму, виділяють заборонені (незаконні) наркотики, вироблені та спожиті для немедичних цілей (кокаїн, героїн, метамфетамін, марихуана); рецептурні препарати (антидепресанти, бензодіазепіни, опіюїдні анальгетики), які можна купити на законних підставах чи за призначенням лікаря у разі гострого або хронічного захворювання; та нові психоактивні речовини (синтетичні канабіноїди), які синтезують і споживають у немедичних цілях для отримання ефекту відомих незаконних наркотиків.

кампанії з використання ременів безпеки «Не розривай лінію життя!», з попередження перевищення швидкості «Життя – важливіше від швидкості!», та з використання дитячих крісел та інших пристроїв «Пристебни або втра тиш!». Це призвело до підвищення рівня використання ременів безпеки і дитячих крісел у середньому на 33 % і 55 % відповідно (зниження рівня перевищення швидкості було істотно меншим, близько 10 %). Проект підтвердив, що соціальний маркетинг у поєднанні з ухваленням відповідних законів і дієвого їх застосування є ефективним способом підвищення як рівня обізнаності, так і змін поведінки груп ризику [13].

Висновки. 1. Усі смертні випадки, пов'язані з транспортом, спричинили у 2015 р. втрату 108 740 людино-років потенційного життя (з вилученням одиничних випадків, пов'язаних із залізничним, повітряним або космічним транспортом – 108 390 людино-років). Третину всіх утрат (32,3 %, або 34 977,5 людино-років) спричинили смерті пішоходів (при цьому на них припала практично кожна друга смерть у результаті транспортного нещасного випадку). Майже четвертої частини (23,2 %, або 25 137,5 людино-років) досягали втрати за позицією «водії, потерпілі внаслідок транспортного нещасного випадку» (незалежно від того, яким транспортним засобом вони керували), передчасні смерті пасажирів додали ще 18 702,5 людино-років (17,3 %).

2. На кожного українця, який передчасно загинув внаслідок ТНВ, припадало в середньому 26,3 втраченого року життя. Найбільша кількість втрачених років на один випадок спостерігається для пасажира (32,5 року).

3. Втрати потенційного життя дітей у результаті ТНВ, які становили у 2015 р. 6307,5 людино-років, склали 5,8 % від усіх ВРПЖ унаслідок передчасної смертності від цієї причини. Попри відносно менші кількості смертей та абсолютне число потенційно втрачених людино-років, величина, що припадає на один випадок, значно вагоміша, ніж для всього населення, і досягає 56,8 року. 37,2 % всіх смертей внаслідок ТНВ – це смерті молодих людей віком 14–35 років, причому до них належить переважна більшість мотоциклістів, потерпілих унаслідок ТНВ – 62,3 %, та понад половина осіб, які знаходились у легковому автомобілі. Для молоді віком від 15–35 років абсолютна кількість ВРПЖ становила 17 552,3 людино-років, на один смертний випадок припадало 38,74 року.

4. В Україні спостерігається істотна гендерна диспропорція демографічних та економічних втрат через передчасну смерть у результаті транспортних нещасних випадків. Переважання абсолютного числа смертей чоловіків до 65 років у результаті транспортного нещасного випадку становило 3,2 раза, а загальний обсяг ВРПЖ чоловіків через передчасну смертність у ТНВ учетверо вищий, ніж жінок (чоловіки – 87 125 людино-років, жінки – 21 470 людино-років). Виразна статева диспропорція втрат у результаті ТНВ спостерігається і за окремими позиціями – найсуттєвіша для водіїв транспортного засобу (у 18,6 раза!), та менш помітна – для пішоходів (удвічі).

5. Збитки через передчасну смерть громадян України в результаті смерті, пов'язаної з ДТП, лише у 2015 р. можна оцінити у суму, еквівалентну понад 5 млрд гривень або більше 230 млн дол. США (в т. ч. для жінок у 998,83 млн гривень або 45,72 млн дол. США, для чоловіків – 3938,94 млн гривень або 184,3 млн дол. США відповідно).

6. Досягнення Україною завдання щодо скорочення на чверть кількості смертей і травм унаслідок ДТП до 2030 року в рамках Цілей Сталого Розвитку зможе суттєво зменшити обсяг реальних і потенційних втрат, спричинених транспортними нещасними випадками.

ЛІТЕРАТУРА

1. The top 10 causes of death. Fact sheet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs310/en/Updated January 2017>
2. Moscow Declaration First Global Ministerial Conference on Road Safety : Time for Action [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.who.int/roadsafety/ministerial_conference/declaration_en.pdf
3. Brasilia Declaration on Road Safety (2nd Global High Level Conference on Road Safety, 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_traffic/Final_Brasilia_declaration_EN.pdf?ua=1
4. Global status report on road safety 2015. – Geneva : WHO, 2015. – 340 p.
5. Improving global road safety. UN General Assembly resolution A/70/L.44. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.un.org/ga/search/viewm_doc.asp?symbol=A/70/L.44
6. Колодяжна О.І. Визначення втрачених років здорового життя від професійних захворювань за методом DALY / Колодяжна О.І., Нагорна А.М. // Укр. журнал з проблем медицини праці. – 2013. – № 2 (35). – С. 11–15.
7. Рынгач Н.А. Оценка потерянных лет потенциальной жизни вследствие младенческой смертности / Рынгач Н.А., Моисеенко Р.А. // Восточноевропейский журнал общественного здоровья. – 2013. – Спецвып. на рус. яз. – С. 81–84.
8. Рынгач Н.А. Экономический эквивалент потерь вследствие преждевременной смертности в Украине / Н.А. Рынгач // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2 (27). – С. 39–49. – doi : <https://doi.org/10.1540/dse2016.02.039>
9. Principles of Epidemiology (Second edition) Self-Study Course 3030-G CDC / R. Dicker, N. Gathany, P. Anderson, B. Segal, S. Smith, Ph. Thompson / US Department of Health & Human Services, 12/92 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pubhealth.spb.ru/EpidD/>
10. Детская декларация по безопасности дорожного движения. – ВОЗ / Save Kids Lives / Третья глобальная неделя безопасности дорожного движения ООН. 2015 г. – 1 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.savekidslives2015.org/uploads/declaration/20141201_child_declaration_rus_final.pdf
11. Рамонов А.В. Интегральные показатели демографических потерь от смертности и травматизма в результате дорожно-транспортных происшествий в России // Демографическое обозрение. – 2015. – Вып. № 4, т. 2. – С. 136–150.
12. Drug use and road safety: a policy brief. – Geneva: WHO, 2016. – 15 p.
13. Intersectoral action to improve road safety in two regions of the Russian Federation / V. Kondratiev, V. Shikin, V. Grishin, S. Orlov, V. Klyavin, E. Yurasova, D. Sethi, M. Peden, S. Gupta, L. Migliorini // Public Health Panorama. – 2015. – Vol. 1, Iss. 2. – P. 192–197.

REFERENCES

1. The top 10 causes of death. Fact sheet. (n.d.). *who.int*. Retrieved from <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs310/en/Updated January 2017> [in English].
2. Moscow Declaration First Global Ministerial Conference on Road Safety: Time for Action (n.d.). *who.int*. Retrieved from http://www.who.int/roadsafety/ministerial_conference/declaration_en.pdf [in English].
3. Brasilia Declaration on Road Safety (2nd Global High Level Conference on Road Safety, 2015) (2015). *who.int*. Retrieved from http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_traffic/Final_Brasilia_declaration_EN.pdf?ua=1 [in English].
4. *Global status report on road safety 2015*. (2015). Geneva : WHO [in English].
5. Improving global road safety. UN General Assembly resolution A/70/L.44. *un.org*. Retrieved from www.un.org/ga/search/viewm_doc.asp?symbol=A/70/L.44 [in English].
6. Kolodyazhna, O.I. & Nahorna, A.M. (2013). Vyznachennya vtrachenykh rokov zdorovoho zhyttya vid profesiynykh zakhvoryuvan' za metodom DALY [Definition of lost years of healthy life from occupational diseases by DALY]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi - Ukrainian Journal of the problems Labour Medicine*, 2 (35), 11-15 [in Ukrainian].

7. Ryngach, N.A. & Moiseenko, R.A. (2013). Ocenka poterjannyh let potencial'noj zhizni vsledstvie mladencheskoy smertnosti [Assessment of potential life years lost due to infant mortality]. *Vostochnoevropejskij zhurnal obshhestvennogo zdorov'ja - East European Journal of Public Health*, 81-84 [in Russian].
8. Ryngach, N.A. (2016). Ekonomicheskiy ekvivalent poter vsledstviye prezhdevremennoy smertnosti v Ukraine [Economic equivalent of losses due to of premature mortality in Ukraine] *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2 (27), 39-49. - doi: <https://doi.org/10.1540dse2016.02.039> [in Russian].
9. Dicker, R., Gathany, N., & Anderson, P. (n.d.). Principles of Epidemiology (Second edition) Self-Study Course 3030-G CDC. US Department of Health & Human Services, 12/92. *pubhealth.spb.ru*. Retrieved from <http://pubhealth.spb.ru/EpidD/> [in English].
10. Detskaya deklaratsiya po bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya [Child Declaration for Road Safety]. Save KidsLives. (2015). *savekidslives2015.org*. Retrieved from http://www.savekidslives2015.org/uploads/declaration/20141201_child_declaration_rus_final.pdf [in Russian].
11. Ramonov, A. (2015). Integralnye pokazateli demograficheskikh poter ot smertnosti i travmatizma v rezultate dorozhno-transportnyh proisshestviy v Rossii [Integral indicators of demographic losses from deaths and injuries due to road accidents in Russia]. *Demograficheskoe obozrenie - Demographic Review*, 4(2), 136-150 [in Russian].
12. *Drug use and road safety: a policy brief*. (2016). Geneva : WHO [in English].
13. Kondratiev, V., Shikin, V., & Grishin, V. (2015). Intersectoral action to improve road safety in two regions of the Russian Federation. *Public Health Panorama*, 1, 2, 192-197 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.078>

УДК 314.745.22:314.745.23

JEL CLASSIFICATION: J11, J18

О.А. МАЛИНОВСЬКА

д-р наук держ. упр., голов. наук. співроб.
Національний інститут стратегічних досліджень
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 7-а
E-mail: malynovska@voliacable.com

О.О. КОЛОМІЄЦЬ

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Національний інститут стратегічних досліджень
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 7-а
E-mail: kolomietsniss@gmail.com

МІГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена виявленню та аналізу демографічних наслідків російської агресії проти України. У публікації мова йде про те, що головними наслідками війни для міграційної політики стали: вирішення проблем з облаштуванням всередині країни близько 1,6 млн (4 % населення) внутрішньо переміщених осіб та збільшення потоку мігрантів до РФ. Показано, що головні демографічні загрози стабільному соціально-економічному розвитку, з якими стикнулася РФ (нерівномірність заселення території країни, криза інституту сім'ї, коротка середня очікувана тривалість життя, деформація статеві-вікової структури населення), стали передумовою для розробки та впровадження спеціальних заходів політики, спрямованих на поповнення корінного населення країни за рахунок біженців з України. Аналіз результатів цієї політики показав, що розрахунки керівництва країни-агресора щодо обсягів міграції з України в РФ, числа громадян, які виявили бажання назавжди змінити країну проживання, та керованості географії розселення українських мігрантів не виправдалися. Найактуальнішим завданням міграційної політики України на сьогодні залишається розроблення політичних заходів, спрямованих на стимулювання і полегшення повернення на батьківщину українських біженців до РФ.

Ключові слова: міграція, гібридна війна, демографічні загрози, мігранти, внутрішньо переміщені особи, міграційна політика.

Е.А. Малиновская

д-р наук гос. управл., глав. науч. сотруд.
Национальный институт стратегических исследований
01030, г. Киев, ул. Пирогова, 7а
E-mail: malynovska@voliacable.com

© МАЛИНОВСЬКА О.А., КОЛОМІЄЦЬ О.О., 2017

А.А. Коломиец

канд. экон. наук, ведущ. науч. сотруд.

Национальный институт стратегических исследований

01030, г. Киев, ул. Пирогова, 7а

E-mail: kolomietsniss@gmail.com

МИГРАЦИОННЫЙ АСПЕКТ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ РОССИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ

Статья посвящена выявлению и анализу демографических последствий российской агрессии против Украины. В публикации указывается, что главными последствиями войны для миграционной политики стали: решение проблем с обустройством внутри страны около 1,6 млн (4 % населения) внутренне перемещенных лиц и увеличение потока мигрантов в РФ. Показано, что главные демографические угрозы стабильному социально-экономическому развитию, с которыми столкнулась РФ (неравномерность заселения территории страны, кризис института семьи, короткая средняя ожидаемая продолжительность жизни, деформация половозрастной структуры населения), стали предпосылкой для разработки и реализации специальных мер политики, направленных на пополнение коренного населения страны за счет беженцев из Украины. Анализ результатов этой политики показал, что прогнозные расчеты руководства страны-агрессора в отношении объемов миграции из Украины в РФ, числа граждан, изъявивших желание навсегда изменить страну проживания, и управляемости географии расселения украинских мигрантов не оправдались. Актуальной задачей миграционной политики Украины на сегодняшний день остается разработка политических мер, направленных на стимулирование и облегчение возвращения на родину украинских беженцев в РФ.

Ключевые слова: миграция, гибридная война, демографические угрозы, мигранты, внутренне перемещенные лица, миграционная политика.

О.А. Malynovska

Dr. Sc. (Public Administration),

National Institute for Strategic Studies

01030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7a

E-mail: malynovska@voliacable.com

О.О. Kolomiets

PhD (Economics),

National Institute for Strategic Studies

01030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7a

E-mail: kolomietsniss@gmail.com

MIGRATORY ASPECT OF THE RUSSIA'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE

The aim of the article is to identify and analyze the demographic consequences of the Russian aggression against Ukraine. The publication points out the main consequences of the war for the Ukrainian state: caring for the social security of about 1.6 million (about 4 % of the total population) of internally displaced persons and an increase in the migration flow to the Russian Federation. For the last two decades the Russian Federation faced serious demographic threats to its stable social and economic development. The main ones are: uneven settlement across the country, crisis of the family institution, short average life expectancy, deformations of the population age and sex structure. That became a prerequisite for the development and implementation of special policies which stimulate refugees from Ukraine to change their citizenship. An analysis of the results of these policies showed that the prior plans of the aggressor country on mass migration from Ukraine to the Russian Federation, the quantity of new Russian citizens from Ukrainian refugees and the manageability of the geography of their resettlement were not justified. The urgent task of the migration policy of Ukraine is to develop policy measures aimed at stimulating and facilitating the return of Ukrainian refugees from Russia.

Keywords: migration, hybrid war, demographic threats, migrants, internally displaced persons, migration policy.

Постановка проблеми. Напрацюванню стратегії протидії наслідкам гібридної війни передують визначення проблем, які мають бути вирішеними на державному рівні. Спричинені гібридною війною загрози в демографічній сфері можна поділити на дві групи. По-перше, це загрози, які створює для населення, життя та здоров'я людей будь-яке воєнне протистояння, по-друге, – такі, які можуть бути результатом цілеспрямованих дій ворога із дестабілізації ситуації. Якщо усунення останніх має бути предметом діяльності спеціальних державних органів, то відповідь на перші – першорядне завдання соціально-демографічної політики держави в умовах війни.

Демографічні загрози належать до прямих загроз гібридної війни. Це людські втрати, каліцтва, відкладені народження, а також втрати населення, пов'язані як з втратою території, так і з виїздом за кордон.

Актуальність теми. Як інструмент гібридної війни може використовуватись міграція, що має призвести до послаблення супротивника, його знекровлення або ж витрачання сил і ресурсів на прийом та облаштування мігрантів, вирішення соціально-економічних, етнокультурних та інших проблем, пов'язаних з їх прибуттям. Зокрема, внаслідок російсько-українського конфлікту масові вимушені міграції населення, обумовлені воєнними діями, стали однією з найболючіших для України проблем сьогодення.

Передовсім мова йде про внутрішніх переміщених осіб (ВПО), які змушені були залишити свої домівки на окупованій частині Донбасу та в анексованому Криму. Близько 1,6 мільйонів українців, або 4 % населення країни, шукали нового дому в інших регіонах країни.

Найбільше ВПО зареєстровано в Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій областях та Києві. Серед них 864 тис. пенсіонерів; 63 тис. осіб з інвалідністю та майже 241 тис. дітей [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Демографічні наслідки гібридної агресії Росії проти України є прямою загрозою національній безпеці. Саме тому їм приділяється багато уваги в останніх роботах українських науковців, правозахисників [2,3]. Не обійшли увагою це питання й російські дослідники, які в своїх роботах розцінюють українців як найбільш бажану категорію мігрантів для поповнення чисельності населення Росії та пом'якшення її демографічних проблем. Так, В. Сакаєв (V. Sakaev) [4] та С. Рязанцев (S. Ryzantsev) [5] підкреслюють, що на користь українців вільне володіння державною мовою РФ, культурна та релігійна близькість до корінного населення, високий рівень освіти. Ситуації з умовами облаштування українських мігрантів, пов'язані з ними кінцеві результати міграції з України в Росію в 2014–2016 рр., викликають особливий інтерес російських правозахисників та представників міжнародних ЗМІ в РФ. Так, С. Ганнушкіна (S. Hannushkina) [6] повідомляла про непоодинокі випадки заниження фактичного рівня державної соціальної підтримки українських біженців в РФ, Т. Громов (T. Gromov) [7] свідчить, що умови перебування, створені для українців в регіонах РФ, не стали для більшості достатніми стимулами до прийняття рішення про остаточну зміну місця проживання.

Метою статті є виявлення демографічних наслідків (в першу чергу у сфері міграції) гібридної агресії РФ проти України та аналіз результативності заходів демографічної політики РФ, спрямованих на збільшення чисельності постійного населення за рахунок українських мігрантів.

Наукова новизна полягає у поглибленні й розвитку теоретико-методичних засад дослідження демографічних загроз національній безпеці України та розробленні основних напрямів мінімізації цих загроз у міграційній сфері.

Виклад основного матеріалу. На момент початку воєнного конфлікту в 2014 р. демографічна ситуація в РФ мала ознаки певної стабілізації після затяжної найбільш тяжкої в новітній історії країни демографічної кризи. В 1999 р. від'ємний природний приріст був зафіксований в 74 з 85 суб'єктів РФ (для порівняння: в 1990 р. — у 9). З середини 1990-х до середини 2000-х років середньорічна різниця між кількістю народжених і померлих становила 850 тис. осіб. Однак згодом ситуація почала вирівнюватись і поступове підвищення народжуваності супроводжувалось помітним скороченням показників смертності та, відповідно, збільшенням середньої очікуваної тривалості життя при народженні. У 2013–2015 рр. в Росії вперше з часів розпаду Радянського Союзу був зафіксований додатний природний приріст населення. Але, за офіційним прогнозом Федеральної служби державної статистики РФ, вже з 2018 р. в країні спостерігатиметься від'ємний природний приріст населення, а в 2031 р. його масштаби будуть сягати півмільйона осіб на рік [8].

Усунення демографічних ризиків, що можуть стати перепоною для стабільного соціально-економічного зростання країни і загрозою для геополітичних інтересів найбільшої за територією держави, є головною метою демографічної та міграційної політики Російської Федерації. Означимо основні з них.

1. *Нерівномірність заселення території країни:* загальна щільність населення в європейській частині РФ становить 27 осіб на 1 км², а в найбільш економічно привабливій, західній її частині, сягає 62 особи на 1 км². При цьому на 75 % території, де проживає 22 % від усього населення, цей показник в середньому дорівнює 2,5 особи на 1 км².

2. *Криза інституту сім'ї та пов'язане з цим (крім іншого) падіння народжуваності.* За приблизними оцінками демографів, у РФ нараховується понад 3 млн офіційно не оформлених шлюбних союзів, в яких рівень народжуваності суттєво поступається середньому. Поряд із цим високою є частка офіційних шлюбів, що розпадаються. У 2012 р. в 2/3 федеральних округів на 1000 шлюбів припадало понад 500 розлучень [8].

3. *Коротка середня очікувана тривалість життя при народженні з великою різницею у значенні цього показника для чоловіків і жінок.* Так, за підсумками 2014 р. середня очікувана тривалість життя чоловіків в РФ (65,29 років) була найнижчою серед країн європейської частини СНД і деяких країн Центральної Азії (за винятком Казахстану, Туркменістану, Узбекистану). Аналогічний показник у жінок був більшим на понад 11 років (76,47 років), однак так само залишався одним із найнижчих серед країн СНД [9].

4. *Деформація статеві-вікової структури населення та пов'язане з цим збільшення демоекономічного навантаження на працююче населення.* В деяких областях (наприклад Тульській, Тверській, Тамбовській, Курській) частка осіб трудоактивного віку у загальній структурі населення впала до 60–61 %. У 2013 р. демоекономічне навантаження на населення віком 20–64 років становило 512 на 1 тис. осіб. За прогнозами, до 2030 р. цей показник зросте до 700–750 на 1 тис. осіб [10].

За таких умов закономірно, що основна мета міграційної політики Росії, як це зазначається в Концепції державної міграційної політики на період до 2025 року (затверджена указом Президента РФ у червні 2012 р.), полягає у стабілізації та збільшенні чисельності постійного населення країни [11]. Демографи підрахували, що для збереження нинішньої чисельності населення РФ потрібно прийняти до середини століття майже 20 млн іммігрантів, які б прибули для постійного проживання.

Разом із тим, ставлення російського суспільства до імміграції в основному негативне, причому воно поділяється і підтримується політиками та владою. В імміграції

вбачають загрозу традиційним цінностям та культурі, прибульців звинувачують в асоціальній поведінці, злочинності, з боку корінного населення доволі поширеними є прояви ксенофобії, злочини на ґрунті ненависті.

Суперечність між потребою в прибульцях та небажанням допускати їх в країну політики, які приймають рішення у сфері регулювання міграції, намагаються розв'язати шляхом селекції тих, кому дозволено перебувати і залишатися на території РФ. Найбільш бажаними для Росії є мігранти, які належним чином знають російську мову, близькі за менталітетом та культурою до населення країни. До того ж, Росія зацікавлена у прибульцях з високим освітнім рівнем, кваліфікованій робочій силі. Хоча більшість мігрантів до Росії походять із країн Центральної Азії та Закавказзя, зазначеним критеріям вони не завжди відповідають, особливо це стосується осіб молодших вікових груп, які зростали в умовах глибокої кризи 1990-х рр., деіндустріалізації країн походження, занепаду їхніх освітніх систем, еміграції російськомовного населення, обмеження використання російської мови. До цього треба додати також посилення позицій ісламу, інколи доволі радикального, з носіями якого в Росії асоціюється загроза тероризму.

Натомість значно менші ризики і більші переваги пов'язані з прибуттям населення, яке завдяки культурним та мовним характеристикам найпростіше інтегрувати в російське суспільство. Носії найближчої до росіян ментальності проживають в Білорусі, Молдові, Казахстані. Проте найчисельніші вони в Україні.

Частково саме з бажанням уповні використати трудовий потенціал України були пов'язані зусилля, докладені Росією до залучення України до Євразійського економічного союзу. Відповідно до договору про нього (розділи 96–98), на євразійському просторі одночасно із вільним рухом товарів, послуг та капіталів, мав сформуватися вільний ринок праці, громадяни країн-членів набували таких самих прав у працевлаштуванні, як і громадяни країни призначення. Оскільки міграційні потоки спрямовані передовсім до Росії, це означало, що трудові мігранти з країн ЄАЕС звільняються від необхідності складати спеціальні іспити, оплачувати отримання патенту на роботу.

Одним із важливих інструментів поповнення населення Росії є політика підтримки добровільного переселення так званих «співвітчизників», тобто колишніх громадян СРСР та РФ чи їхніх нащадків, які є носіями російської мови і культури. Висуваючи завдання забезпечити міграційний приплив до країни на рівні 300 тис. осіб на рік, президент В. Путін наголошував, що у першу чергу цього необхідно досягти за рахунок залучення на постійне проживання до Російської Федерації саме цієї категорії іноземців [12].

Значна частина російськомовного населення Донбасу підпадає під поняття «співвітчизників» як його розуміють у Росії. Крім мовно-культурної спорідненості мігранти з цього регіону відзначаються високим рівнем освіти та професійної компетенції, що вигідно відрізняє їх від вихідців з Центральної Азії, які становлять більшість трудових мігрантів до Росії.

Ще у 2006 р. указом Президента РФ «Про заходи з надання сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, які проживають за кордоном» було затверджено Державну програму, розраховану на 2006–2012 рр. У 2012 р. Програма стала безстроковою і фінансується з державного бюджету. Вона передбачає оплату переїзду репатріантів до Росії, виплату підйомних та матеріальної допомоги упродовж шести місяців після переїзду, забезпечення так званого «компенсаційного пакету», тобто послуг дитячих дошкільних установ, закладів освіти, соціального обслуговування, охорони здоров'я та служби зайнятості. Учасникам

Програми обіцяно також сприяння у працевлаштуванні та забезпеченні житлом, отриманні посвідки на проживання, громадянства Росії. Їх прирівняно до громадян Росії у питанні сплати податку на доходи фізичних осіб (розмір якого складає 13 % замість 30 % для іноземців).

Планувалося, що впродовж 2007 р. допомогу в переселенні буде надано 50 тис. осіб, у 2008 р. – 100 тис., а у 2009 р. – 150 тис. Проте насправді загальна кількість виданих Федеральною міграційною службою за п'ять років реалізації Програми посвідчень переселенців становила 79,9 тис. (на 166,6 тис. осіб). Найбільше заяв надійшло з Узбекистану, Казахстану, Молдови, Вірменії. Частка заяв з України становила 7,2 % [13].

Той факт, що залучити Україну до ЄАЕС не вдалося, а умови Програми не приваблювали вихідців з України до переселення в РФ, вірогідно міг бути одним із чинників застосування Росією інших засобів тиску на нашу державу, зокрема агресії. Спроби виправити демографічну ситуацію за рахунок українського населення та робочої сили можуть розглядатися як одна зі складових гібридної війни проти України.

Для досягнення цілей демографічної політики застосовувалися спеціальні управлінські механізми, спрямовані на керівництво напрямками розселення громадян України, які потрапили на територію РФ, рятуючись від війни. При цьому логіка «спланованого розселення» не допускала ані утворення компактних регіонів проживання новоприбулих, ані суттєвого ущільнення української діаспори в регіонах РФ, де вона історично сформувалася, ані можливості для українців конкурувати на найбільш привабливих ринках праці з місцевим населенням. Мінімізувалися також ризики дестабілізації суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації великою кількістю прибулих у прикордонних з нашою країною областях РФ. Так, Постановою Уряду РФ від 22 липня 2014 р. № 691 «Про затвердження розподілу за суб'єктами Російської Федерації громадян України та осіб без громадянства, які постійно проживають на території України, що прибули на територію РФ в екстремому масовому порядку» було передбачено квотний принцип розподілу мігрантів між областями різних федеральних округів. Відповідно до цієї Постанови регіонами, де жодним чином не було передбачено розміщення громадян України (0 % від усієї кількості прибулих) стали економічно привабливі Москва і Санкт-Петербург, Московська та Ленінградська області, анексована частина території України – Крим та Севастополь, Чеченська Республіка та історично близька українцям Ростовська область. Крім того, мінімальні квоти (0,01 % від усієї кількості прибулих) на розселення українських мігрантів отримали прикордонні Белгородська, Брянська, Воронежська, Курська області [14].

Ці обмеження укупі з іншими організаційно-правовими умовами перебування українців на території РФ змусили частину наших співвітчизників звернутися до її уряду по допомогу в облаштуванні в межах Програми сприяння добровільному переселенню співвітчизників. Якщо 2013 р. у рамках Програми добровільного переселення в Росію переселилися 34,7 тис. співвітчизників, то в 2014 р. – 106 тис. (39,2 % громадяни України), в 2015 р. – 183 тис. (60,4 % з України) [15]. Причому в 2015 р. понад 90 % громадян України оформили свідоцтва про участь у Програмі вже перебуваючи на території РФ.

Програму було оперативнo адаптовано з метою заохочення українців, які шукали притулку в Росії, до участі в ній. Зокрема, якщо раніше подавати клопотання про переселення в рамках Програми можна було лише перебуваючи за кордоном, то відповідно до прийнятих у 2014 р. змін право стати її учасниками набули співвітчиз-

ники, які оформили тимчасовий притулок в РФ. Згідно зі спеціальною постановою уряду, яка встановила особливий тимчасовий порядок для співвітчизників з України, для них було скорочено перелік необхідних документів, свідоцтво про вступ до Програми вони можуть отримати впродовж 15 днів, тоді як за загальним порядком – упродовж 60 днів.

У травні 2016 р. були внесені зміни у федеральний закон про правове становище іноземців в Російській Федерації, згідно з яким для осіб, які отримали тимчасовий притулок в РФ і стали учасниками програми з переселення, встановлено спрощений порядок набуття посвідки на проживання в Росії. Вони не повинні спочатку отримувати дозвіл на тимчасове проживання та проживати в країні за цим дозволом не менше року.

Треба зазначити також, що в 2016 р. зміни були внесені у законодавство про громадянство Російської Федерації. Отримати громадянство у спрощеному порядку можуть, серед інших груп, і учасники Програми переселення, та іноземці, які є носіями російської мови. Причому в законі сказано, що така умова, як відмова від попереднього громадянства, може й не виконуватися, якщо зробити це неможливо через незалежні від особи причини, тобто в разі, коли вона є біженцем.

Заохочує до переселення українців і російська пропагандистська машина. Незважаючи на те, що в мережі доволі багато дописів про труднощі, з якими стикаються біженці, про невиконання обіцянок властей, мас-медіа широко публікують успішні історії переселенців, запевняють у тому, що українські фахівці потрібні економіці Росії, а населення готове надати їм допомогу, завищують кількісні показники прибуття громадян України, що значно відрізняються від офіційних. І у біженців, і у місцевого населення формується думка про те, що перебування вихідців з Донбасу в Росії триватиме і в багатьох випадках перетвориться на постійне.

Однак плани керівництва РФ щодо керування потоком українських мігрантів відповідно до соціально-демографічних та економічних потреб Росії не виправдалися. Навіть офіційні цифри російської статистики не підтверджують амбітних заяв про те, що Росія прийняла (і облаштувала на своїй території!) понад 1 млн біженців з України в 2014–2016 рр. [16]. Так, за даними Федеральної міграційної служби Росії, станом на червень 2015 р. тимчасовий прихисток у РФ отримали 339 494 особи з числа вимушених мігрантів – громадян України [5]. За оцінкою російських правозахисників, ця цифра є навіть меншою – 311 тис. станом на початок жовтня 2016 р. [6]. Статистика за 2014–2015 рр. свідчить, що більшість мігрантів розглядали своє перебування в РФ як вимушений крок і не виявляли бажання осісти в країні на тривалий термін або отримати громадянство. З офіційних джерел відомо, що більшість біженців перебувала в прикордонних районах Центрального і Південного федеральних округів, і тільки кожен п'ятий із них доклав зусиль для отримання офіційного статусу (від подання заяви на участь у Програмі переселення співвітчизників до оформлення виду на проживання або громадянства) [4]. Не виправдалися і плани керівництва РФ щодо «керуваного розселення» українських мігрантів. Значна їх частина легалізувала своє перебування на економічно привабливих територіях (закритих для біженців згідно з постановою уряду РФ) шляхом офіційного отримання патентів і дозволів на роботу. Так, в 2014 р. було видано безпрецедентно велику для останніх років кількість таких документів для громадян України – 406 тис., в 2015 р., після суттєвого ускладнення владою процедури отримання цих документів і підвищення всіх обов'язкових платежів, пов'язаних з їх оформленням, число громадян України, офіційно присутніх на російському ринку праці, залишалось досить помітним –

152 тис. [5]. Як відомо, трудова міграція до РФ має переважно тимчасовий характер і вимушені мігранти, які поповнили в період соціально-економічної нестабільності потоки трудових мігрантів, все ще не є безповоротними «демографічними втратами» для України. Останнім часом також почастишали повідомлення, в тому числі і від авторитетних західних ЗМІ, про те, що до України масово повертаються особи, які перебували під «соціальною опікою» російської держави, маючи право на тимчасовий притулок [7], головна причина – відсутність можливостей для працевлаштування, придатних для проживання соціально-економічних умов та суттєві труднощі в адаптації на територіях їх тимчасового перебування.

Не зважаючи на всі прорахунки демографічної політики, у тому числі в питаннях залучення українців до лав постійного населення РФ, керівництво останньої представляє її як успішну і таку, що відповідає довготривалим цілям соціально-економічного розвитку держави. Так, у своєму зверненні до Федеральних зборів у 2014 р. В. Путін висловив задоволення позитивною динамікою розвитку демографічних процесів у РФ, зокрема прогнозованою загальною чисельністю населення країни – 146 млн осіб (що на 10 млн більше, ніж передбачав прогноз ООН на кінець 2013 р.), відзначивши, що до цього числа зараховано мешканців Криму та Севастополя [17]. Станом на 1 січня 2016 р. разом з кримчанами населення Росії становило 146 544 710 осіб [8].

Висновки. Таким чином, є підстави для висновку про те, що однією з передумов російської гібридної війни проти України була перманентна демографічна криза в РФ, унаслідок чого боротьба за демографічні ресурси стала однією з рушійних сил агресії. У період найбільш активної фази воєнного протистояння значна кількість жителів східних регіонів України шукала притулку на території РФ, що було обумовлено не лише територіальною близькістю, наявністю численних особистих зв'язків, а й низкою цілеспрямованих заходів, що підтримувалися інформаційно-пропагандистськими інструментами.

В умовах послаблення гостроти конфлікту частина українських біженців повернулася додому, проте доволі значна кількість українців визначається на користь продовження проживання в Росії. Внаслідок збереження складної ситуації на сході України, погіршення якості життя в самопроголошених Донецькій та Луганській республіках, а також демографічної та міграційної політики російської сторони міграція до Росії громадян України, які опинилися на окупованих територіях, продовжуватиметься. Навіть у разі повного припинення воєнних дій міграційний потік поповнюватиметься за рахунок членів сімей тих, хто виїхав раніше, молоді, яка виїжджатиме на навчання, кваліфікованих працівників, які не можуть професійно реалізуватися у зруйнованій економіці регіону. Таким чином, Україна нестиме відчутні демографічні втрати, тоді як Росія отримуватиме додаткові людські ресурси, необхідні для гальмування обезлюднення стратегічно важливих для неї територій.

Подальші дослідження у цьому напрямі варто зосередити на розробленні заходів політики повернення біженців, які шукали притулку в Росії, та посилення впливу на них з боку України. Незважаючи на обмеженість можливостей такого впливу, відмовлятися від спроб повернути наших співгромадян на батьківщину не можна. І не лише тому, що, як це неодноразово декларувалося, ці особи є громадянами України, однаково цінними для держави, а й у зв'язку з тим, що склад і чисельність біженців в Росії не є стабільними. Люди не лише виїжджають до Росії, а й повертаються в Україну, як на тимчасово невідконтрольну державі територію, так і в інші регіони країни. Щонайменше необхідно забезпечувати їх правдивою інформацією про ситу-

ацію в Україні, а також про проблеми, які спіткали переселенців в Росії. Спеціальні заходи мають бути розроблені у напрямі спрощення процедур повернення біженців, відновлення їхніх документів, забезпечення доступу до соціальних послуг, до послуг освіти тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальний звіт за 2016 р. Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Zviti.html>
2. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.
3. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
4. Сакаев В.Т. Фактор украинских беженцев в Российской федерации: политико-демографических подход / В.Т. Сакаев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 12 (62). – С. 168–170.
5. Рязанцев С. Украинская миграция в приоритетах развития России / С. Рязанцев, В. Скоробогатова // Международные процессы. – 2016. – 14, № 1. – С. 38–51.
6. Ганнушкіна С. Інтерв'ю «Громадське радіо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/ru/programs/kyiv-donbas/vlast-v-rossii-rubit-suk-na-kotorom-sidit-rossiyskaya-pravozashchitnica>
7. Громов Т. Deutsche Welle. Вход и выход: беженцы из Украины покидают РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20160112/1003394011.html>
8. Федеральна служба державної статистики: Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography/#
9. Демоскоп Weekly : Сайт наукового електронного видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_e0.php
10. Андреев Е. Ближайшие демографические перспективы России / Е. Андреев, А. Вишневский // Демоскоп Weekly. – 2014. – № 601–602 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0601/tema04.php>
11. Концепция государственной миграционной политики Российской Федерации на период до 2025 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_131046/
12. Путин В. Строительство справедливости. Социальная политика для России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nextrus.ru/interes/389-putin-stroitelstvo-spravedlivosti-socialnaya-politika.html?start=5>
13. Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению соотечественников, проживающих за рубежом, на территориях вселения субъектов Российской Федерации в IV квартале 2012 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/4_kv_2012.pdf
14. Об утверждении распределения по субъектам Российской Федерации граждан Украины и лиц без гражданства, постоянно проживавших на территории Украины и прибывших на территорию Российской Федерации в экстренном массовом порядке: Постановление Правительства РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://government.ru/media/files/41d4f3a61bb7c28f744d.pdf>
15. Итоговый доклад о миграционной ситуации, результатах и основных направлениях деятельности Федеральной миграционной службы за 2015 год [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://гувм.мвд.рф/upload/site1/document_file/_doklad.pdf
16. Гатілова Г. Виступ на засіданні ООН з питань міграції [процитовано за ІАР «ТАСС»] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3635291>
17. Путин В.В. Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному собранию, 4 декабря 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>

18. Права внутрішньо переміщених осіб. Українська Гельсінкська спілка з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremishchenyih-osib/>
19. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, квітень 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_report_march_2017_ukr_new.pdf

REFERENCES

1. Sotsialnyi zvit za 2016 r. [Social report 2016]. (2016). Ministry of Social Policy of Ukraine *m.sp.gov.ua*. Retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Zviti.html> [in Ukrainian].
2. Horbulin, V.P. (Ed.). (2015). *Donbas i Krym: tsina povnennia [Donbas and Crimea: return at what price?]*. K. : NISD [in Ukrainian].
3. Horbulin, V.P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front [The World hybrid war: Ukrainian forefront]*. K. : NISD [in Ukrainian].
4. Sakaev, V.T. (2015). Faktor ukraïnskikh bezhentsev v Rossiyskoy federatsii: politiko-demograficheskikh podhod [The factor of Ukrainian refugees in the Russian Federation: a demographic policy approach] *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. - Historical, philosophical, political and legal sciences, culturology and art history. Theory and Practice Questions, 12(62)*, 168-170 [in Russian].
5. Ryazantsev, S., & Skorobogatova, V. (2016). Ukraïnskaya migratsiya v prioritetah razvitiya Rossii [Ukrainian migration in the priorities of Russia's development] *Mezhdunarodnyie protsessy. - International Processes, 14, 1*, 38-51 [in Russian].
6. Interviu Svitlany Hannushkinoi dlia Hromadskoho radio [Svitlana Hannushkina for Hromadske Radio]. *hromadskeradio.org*. Retrieved from: <https://hromadskeradio.org/ru/programs/kyiv-donbas/vlast-v-rossii-rubit-suk-na-kotorom-sidit-rossiyskaya-pravozashchitnica> [in Ukrainian].
7. Gromov, T. Deutsche Welle. Vhod i vyihod: bezhentsy iz Ukrainy pokidayut RF [Deutsche Welle. Arrival and departure: refugees from Ukraine leave the Russian Federation]. *rian.com.ua*. Retrieved from: <http://rian.com.ua/analytics/20160112/1003394011.html> [in Russian].
8. Sait Federalnoi sluzhby derzhavnoi statystyky [Site of Federal State Statistics Service]. *gks.ru*. Retrieved from: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demograh/# [in Russian].
9. Sait naukovoho elektronnoho vydannia «Demoskop Weekly» [Site of scientific digital edition «Demoskop Weekly»]. *demoscope.ru*. Retrieved from: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_e0.php [in Russian].
10. Andreev, E., & Vishnevskiy, A. (2014). Blizhayshie demograficheskie perspektivy Rossii [The immediate demographic prospects of Russia]. *Demoskop Weekly - Demoskop Weekly*, 601-602. [in Russian].
11. Kontseptsiya gosudarstvennoy migratsionnoy politiki Rossiyskoy Federatsii na period do 2025 goda [Concept for the Russian Federation's State Policy on Migration up to 2025]. *consultant.ru*. Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_131046/ [in Russian].
12. Putin, V. (2012). Stroitelstvo spravedlivosti. Sotsialnaya politika dlia Rossii [Building justice: A social policy for Russia]. *nextrus.ru*. Retrieved from: <http://nextrus.ru/interes/389-putin-stroitelstvo-spravedlivosti-socialnaya-politika.html?start=5> [in Russian].
13. Monitoring realizatsii Gosudarstvennoy programmy po okazaniyu sodeystviya dobrovolnomu peresele-niyu sootchestvennikov, prozhivayuschih scha rubezhom, na territoriyah vseleniya sub'ektov Rossiyskoy Federatsii v IV kvartale 2012 g. [Monitoring of implementation of State Programme to Assist Voluntary Resettlement of Compatriots Living Abroad to the Russian Federation, fourth quarter of 2012]. (2012). *fms.gov.ru*. Retrieved from: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/4_kv_2012.pdf [in Russian].
14. Postanovlenie Pravitelstva RF «Ob utverzhdenii raspredeleniya po sub'ektam Rossiyskoy Federatsii grazhdan Ukrainy i lits bez grazhdanstva, postoyanno prozhivavshih na territorii Ukrainy i pribivshih na territoriyu Rossiyskoy Federatsii v ekstremnom massovom poryadke» [Resolution of the Government of the Russian Federation «On the approval of the distribution of citizens of Ukraine and stateless persons who permanently resided on the territory of Ukraine and arrived on the territory of the Russian Federation on an emergency mass order in the subjects of the Russian Federation»]. (2014). *government.ru*. Retrieved from: <http://government.ru/media/files/41d4f3a61bb7c28f744d.pdf> [in Russian].

15. Itogoviyi doklad o migratsionnoy situatsii, rezultatah i osnovnyih napravleniyah deyatelnosti Federalnoy migratsionnoy sluzhby za 2015 god [Final Report on the Migration Situation, Results and main Directions of Activities of the Federal Migration Service for 2015]. (2015). *гyвм.мвд.рф*. Retrieved from https://гyвм.мвд.рф/upload/site1/document_file/_doklad.pdf [in Russian].
16. Z vystupu H. Hatilova na zasidanni OON z pytan mihratsii, protsytovano za IAR «TASS» [Hatilov H. on UN Summit on Migration]. (2016). *tass.ru*. Retrieved from: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3635291> [in Russian].
17. Putin, V.V. Poslanie Prezidenta RF V.V. Putina Federalnomu sobraniyu, 4 dekabrya 2014 g. [Address of President of RF V. Putin to the Federal Assembly]. (2014). *kremlin.ru*. Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173> [in Russian].
18. Prava vnutrishno peremishchenykh osib. Ukrainska Helsihska spilka z prav liudyny [Rights of Internally Displaced Persons. Ukrainian Helsinki Human Rights Union]. (2017). *helsinki.org.ua*. Retrieved from: <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenykh-osib/> [in Ukrainian].
19. Zvit natsionalnoi systemy monitorynhu sytuatsii z vnutrishno peremishchenymy osobamy. Kvitn 2017 r. [Report of National Monitoring System on the Situation with Internally Displaced Persons]. (2017). *iom.org.ua*. Retrieved from: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_report_march_2017_ukr_new.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 31.05.2017.

<https://doi.org/10.15407/dse2017.02.089>

УДК 314.174 (477)

JEL CLASSIFICATION: R23, J61

O.V. POZNIAK

PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

TRANSFORMATION OF POPULATION MIGRATION IN UKRAINE AFTER COLLAPSE OF THE SOVIET UNION

The article deals with transformations of migration processes that have been occurring in Ukraine after the collapse of the USSR. A periodization of the migration processes development in Ukraine since independence is presented. During the first years after Ukraine gained independence, migration processes were related mainly to returning of migrants including returning of victims of Soviet political repressions and the Soviet population redistribution policy. Accordingly Ukraine experienced a large migration growth of the population. Development of external labor migration flows took place in the middle of the 1990s. The reasons of labor migration development are illustrated. A distribution of Ukrainian migrants by country of their destination is specified. The leadership of the Russian Federation in terms of number of Ukrainian migrants in the 1990s is explained.

Dramatic events that took place in Ukraine in 2014–2016 made an impact on all aspects of social development in the country. Among others, Ukrainian migration situation has been changing permanently. The intensity of labor migration from Ukraine has been increasing. Reorientation of Ukrainians from Russia to the EU member states is noted. The reasons for these processes are presented in the paper. Resettlement of internally displaced persons in Ukraine is analyzed. The author proposes recommendations for improving the state migration policy of Ukraine in the current situation.

Keywords: migration, labor migration, internally displaced persons (IDPs), periodization of migration processes development

О.В. Позняк

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Розглянуто трансформації міграційних процесів, що відбуваються в Україні після розпаду СРСР. Представлено періодизацію розвитку міграційних процесів в Україні з моменту здобуття незалежності. У перші роки після здобуття Україною незалежності міграційні процеси були пов'язані переважно

© POZNIAK O.V., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30): 89-101

з поверненням мігрантів, у т. ч. жертв політичних репресій та радянської політики перерозподілу населення. Відповідно, в Україні спостерігався значний міграційний приріст населення. Становлення потоків зовнішньої трудової міграції відбулося в середині 1990-х років. Викладено причини розвитку трудової міграції, показано розподіл українських мігрантів за країнами призначення. Пояснено лідерство Російської Федерації за кількістю українських мігрантів в 1990-х роках.

Драматичні події, що відбулися в Україні в 2014–2016 роках, вплинули на всі аспекти соціального розвитку країни. Міграційна ситуація в Україні постійно змінюється, а інтенсивність трудової міграції з України збільшується, причому помітна переорієнтація українців з Росії на країни-члени ЄС. Висвітлено причини цих процесів. Проаналізовано переселення внутрішньо переміщених осіб в Україні. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення державної міграційної політики України в ситуації, що склалася.

Ключові слова: міграція, трудова міграція, внутрішньо переміщені особи, періодизація розвитку міграційних процесів.

А.В. Позняк

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: olex_poznyak@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦИЯ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ ПОСЛЕ РАСПАДА СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Рассмотрена трансформация миграционных процессов, происходящих в Украине после распада СССР. Представлена периодизация развития миграционных процессов в Украине с момента обретения независимости. В первые годы после обретения Украиной независимости миграционные процессы были связаны главным образом с возвращением мигрантов, в т. ч. жертв политических репрессий и советской политики перераспределения населения. Соответственно, в Украине наблюдался значительный миграционный прирост населения. Становление потоков внешней трудовой миграции произошло в середине 1990-х годов. Изложены причины развития трудовой миграции. Показано распределение украинских мигрантов по странам назначения, объясняется лидерство Российской Федерации по количеству украинских мигрантов в 1990-х годах.

Драматические события, произошедшие в Украине в 2014–2016 годах, повлияли на все аспекты социального развития страны. Миграционная ситуация в Украине постоянно меняется. Интенсивность трудовой миграции из Украины увеличивается, при этом заметна переориентация украинцев с России на страны-члены ЕС. Указаны причины этих процессов. Проанализировано переселение внутренне перемещенных лиц в Украине. Предложены рекомендации по совершенствованию государственной миграционной политики Украины в сложившейся ситуации.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, внутренне перемещенные лица, периодизация развития миграционных процессов.

Introduction. During the entire history of Ukraine, the migration processes have been important factors of demographic and socio-economic development. In terms of migration, Ukraine has been a donor country, a recipient country and a transit country too. In the recent years, the role of migration in regional development has increased as a result of the mass movement of internally displaced persons.

Recent research and publications. A lot of attention is paid to the problems of migration in the Ukrainian academic literature. A significant experience of migration researches has been accumulated in works by O. Ivankova-Stetsyuk, E. Libanova, O. Malynov'ska, I. Maydanik, O. Ovchynnikova, I. Pribytkova, U. Sadova, M. Romanyuk, O. Shul'ga. At the same time, the majority of works are devoted to the current tendencies of migration or analysis of the results of individual surveys. An integrated approach to assessment of transformations, which

includes periodization, has been applied only in analysis of stationary migration (migration related to the alteration of the official place of residence) [1] or analysis of migration policy [2]. Also, these periodizations were made before the events of 2014. The **purpose** of this article is to carry out the periodization of the migration history of Ukraine from the Soviet Union collapse to the present time, to reveal the transformation of the migration situation during this period, to assess the future transformations of the migration situation.

Results of research. The main trends in migration of the population of Ukraine during its independence are:

- a large decline in the intensity of the stationary migration, which is related to the official change of residence and are registered by the state statistics;
- reduction of the intensity of migration relations with former USSR republics;
- expansion of contacts with the «old» foreign countries: development of a stable emigration flow to Europe, America and Israel (first, representatives of some ethnic groups – Jews, Germans, Greeks, Hungarians, Czechs etc, later Ukrainians and Russians), rotation of educational migrants from developing countries (people graduating from Ukrainian colleges return to their native countries and are replaced by other people);
- a considerable migration growth in late 1980s and early 1990s, which was replaced by a long period (starting from 1994) of surplus of emigrants over immigrants (by over 100 thousand people a year);
- appearance and development of the new forms of migratory movements for the post-soviet period: labor migration, refugees, transit of illegal migrants, return and settlement of the deported nations; external labor migration was the main form of population migration in Ukraine since mid 1990s until 2014; formation of flow of internally displaced persons (IDPs) and forced migrants from Ukraine since 2014.

During the late XX – early XXI century migration processes in Ukraine have undergone transformations. As a whole, four periods of migration history could be defined in Ukraine since independence; these stages partially overlap:

1. A period of the intensive population exchange between Ukraine and other former Soviet countries: 1991 to mid 1990s.
2. A period of creation and development of labor migrations from Ukraine associated with a decline in migrations related to a change of residence: mid 1990s to early XXI century.
3. A period of stabilization of labor migrations: early XXI century to events of 2014 spring.
4. A period of an increase in external labor migrations and appearance of IDP flows and forced migration abroad: since spring 2014.

In Ukraine significant migration inflow was observed in the early 1990s (the highest increase – about 300 thousand persons – was recorded in 1992). During 1994–2004 Ukraine has been a country of emigration (Fig. 1). The size of migratory losses was 1.2 million persons. Transition to positive net migration occurred in 2005 when the number of immigrants started to grow, while the number of emigrants declined. A small positive migration balance persisted throughout 2006–2011, ranging from 13.5 to 17.1 thousand persons. In 2012, the volume of incoming migration sharply grew, leading to a nearly fourfold increase of the migration balance (to 61.8 thousand persons). However, this was due to regulations which eased the registration of foreigners who came to Ukraine in previous years after the adoption of the Law of Ukraine «On Legal Status of Foreigners and Persons without Citizenship» [3], rather than to a real increase in the number of incoming migrants. Generally speaking, the available statistics reflect the official registration data rather than actual entry data.

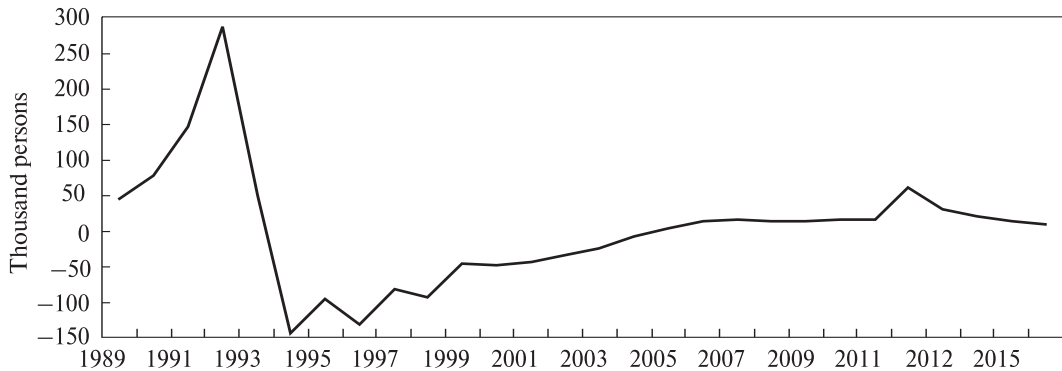

Fig. 1. Dynamics of net migrations of the population of Ukraine in 1989–2016 (according to the current statistics)

Note. Data for the 2014–2016 do not include the temporarily occupied territory of Crimea and Sevastopol.

Source: State Statistics Service of Ukraine.

Migration affects the structural characteristics of the population. The total population number of Ukraine has decreased only by 1.0 % as the result of migrations during the period between censuses (1989–2001). The number of men aged 25–29 has decreased by 6.8 %, while the number of women of the same age – by 4.9 %, of men and women aged 30–34 – by 3.7 and 2.1 % respectively. At the same time, migration processes have contributed to the growth of persons in the age under 20 and over 70, i.e. namely of contingents with very low economic activity. Migration losses of the population of Ukraine have been related almost exclusively to the most economically active contingents. Under absence of migrations during 1989–2001, the population census of 2001 would register a share of persons of the most economically productive age (25–44 years) being 0.5 % higher than the actually registered one, while the demographic dependency rate would be 2.5 % smaller.

Migratory processes have become the main factor of transformations of the ethnic structure of the population. With the disintegration of the USSR and declaration of the independence of Ukraine, the returning of ethnic Ukrainians and representatives of the deported nations (Crimean Tatars, Germans, Greeks, Armenians and Bulgarians) has started from the former Soviet republics. At the same time, a lot of Russians, Belarussians, representatives of other ethnic groups of the «new foreign countries», have returned to the countries of origin. The scales of emigration from Ukraine have largely increased with the removal of the «iron curtain»; while initially mostly Jews, Germans and Greeks have departed, nowadays emigration of representatives of practically all ethnic groups has increased. The economic crisis in the states of Trans-Caucasus had more deteriorated consequences, than in Ukraine, while military conflicts in Caucasus also stimulated inflows of migrants from this region to Ukraine.

Both the natural movement and assimilating processes considerably concede to migrations by the force of impact on dynamics of ethnic structure of the population. This is proven by the data from the censuses of 1989 and 2001. Firstly, the number of Crimean Tatars has grown 5.3 times in Ukraine as the result of the population exchange with the states of the former USSR during 1989–2001, while the number of Armenians – by 84 %, of Chechens – by 56 %, of Abkhazians – by 47 %, of Georgians – by 45 %, of Azerbaijanis – by 22 %; the number of Greeks and Germans, despite their intensive outflow to the historical native

land, has remained almost unchanged. At the same time, the number of representatives of the majority of ethnic groups of the countries of the former USSR has decreased 1.5–2 times. Owing to activation of migrations from the Third World countries, the number of persons of Indian and Pakistani origin has increased 8.5 times, of Vietnamese people – 8.2 times, of Arabian people – 5.3, of Chinese – 3.3, of Afghans – 2.8 times. The number of Kurds has grown 8.8 times as the result of their arrival from the Middle East and from the former Soviet republics. The processes of entering of the world economic environment by our state, expansion of the international organizations network, creation of joint ventures and branches of foreign companies have caused the repeated increase in the number of representatives of the title ethnic groups of the countries of the developed market economy (of Americans – 64.5 times, of Dutch – 3.2 times, of English and Japanese - almost double, of Frenchmen – 1.5 times).

According to the Ministry of Education and Science of Ukraine, more than 53.5 thousand foreign students studied in Ukraine's higher education institutions as of the beginning of the 2015–2016 academic year. The biggest groups of foreign students are from Turkmenistan and Azerbaijan. On the other hand, according to UNESCO, almost 40.0 thousand Ukrainian students studied abroad in 2013 [4] and in 2015 their number increased to almost 60.0 thousand [5].

In 2014, 42 holders of the kandydat nauk degree (an equivalent of PhD) and seven holders of the doktor nauk degree left Ukraine. The latter number was decreasing until 2013 and increased since the beginning of conflict on Donbas.

Ukraine remains one of the biggest donors of labor force in Europe. The first national survey on labor migration was conducted by the State Statistics Committee of Ukraine (now – State Statistics Service of Ukraine), together with specialists of Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (PIDSS of NASU) in the middle of 2008. According to the data, 1.5 million Ukrainian citizens were working abroad during the period from 2005 to the first half of 2008. That is 5.1 % of Ukraine's population of working age (men 16–59 years old, women 16–54 years old) [6]. The second national survey on labor migration was conducted by the State Statistics Service together with PIDSS of NASU in April – June 2012 on the request of International Labor Organization. According to its results, the number of Ukrainian citizens aged 15–70 years, who were working or looking for a job abroad, was about 1.2 million or 3.4 % of population of relevant age during the period from 1 January 2010 to 17 June 2012 [7]. Both surveys could not include the households, where all family members had migrated and have been living abroad for many years. Also it does not include the persons, who went abroad for work before 2005 (the survey was conducted in 2008) or 2010 (the survey was conducted in 2012) and have not come back to Ukraine. This means that the actual number of Ukrainians working abroad is higher.

Labor migration is more common among men, according to a national survey conducted in 2012; they make up two-thirds of the total number of labor migrants. Most labor migrants are aged 25–49. Those are people who already have some experience and skills and maintain a high level of efficiency at the same time. Attention is drawn to the fact that men engage in labor migration at the age of 25, while women – at 30 years. Obviously, this is caused by the risk of becoming a victim of human trafficking. However, if migration activity among men at the age of 50+ years old is quickly reducing, there is quite a high level of participation in labor migration among women in pre-retirement and early retirement age. The reason for this is the employment of male workers mainly in physical labor, while women are involved in the work that does not require significant physical efforts. Moreover, after reaching the

retirement age, Ukrainian women have an opportunity to receive a pension in Ukraine and work abroad at the same time, which causes the current changes in the intensity of labor migration of women of older age.

The village residents make up 54.3 % of labor migrants. The level of the rural population involved in the labor migration at the age 15–70 is 2.9 times higher than the level of the urban population: 6.3 % vs. 2.2 %. Higher intensity of external labor migration is observed in the western regions of Ukraine. According to the second national survey conducted in 2012, the residents of seven western Ukrainian regions make up more than 2/3 of the labor migrants. At the same time their share in the total number of economically active population is less than 20 %.

The major recipient countries of Ukrainian labor forces are Russian Federation (43.2 %), Poland (14.3 %), Italy (13.2 %) and Czech Republic (12.9 %). Flows of labor migration are also directed to Spain (4.5 %), Germany (2.4 %), Hungary (1.9 %), Portugal and Belarus (by 1.8 %). By comparing the results of national surveys of 2008 and 2012 an obvious decrease in the proportion of workers in the Russian Federation with increasing intensity of labor migration to EU countries, including the countries of the Visegrad Group, can be determined. In comparison to the survey of 2008, Russia's share has decreased by almost 5 %, while the share of EU countries in 2012 (especially Poland) has increased (Fig. 2).

The gradual reorientation of labor migrants from Russia to the EU is an objective process. Factors that contribute to this process are lower economic benefit of migration to Russia compared to migration to the EU, the formation of Ukrainian migration networks and NGOs in the European Union (which makes migration to these countries less risky), and the campaigns for legalization of migrants that were conducted in the EU. There are two main reasons that explain the trend of decrease of Russian share and increase of the EU share in the structure of Ukrainian labor migration. The first one is deterioration of Ukrainian-Russian relations. The second one is devaluation of the Russian ruble comparing to the euro and the currencies of the new EU member states.

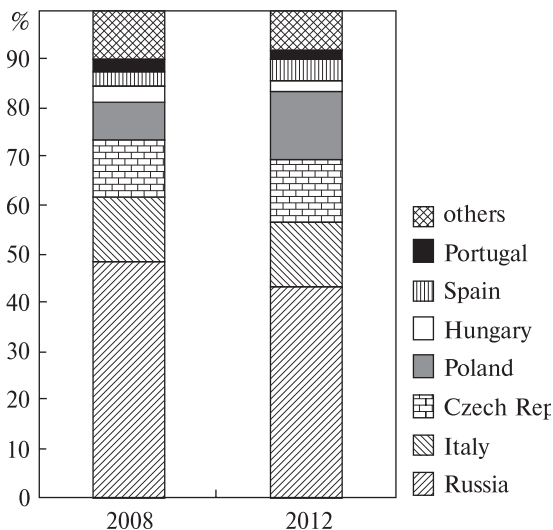

Fig. 2. Distribution of labor migrants by country of destination (last trip), 2008 and 2012

Source: national survey on labor migration in 2008 and 2012.

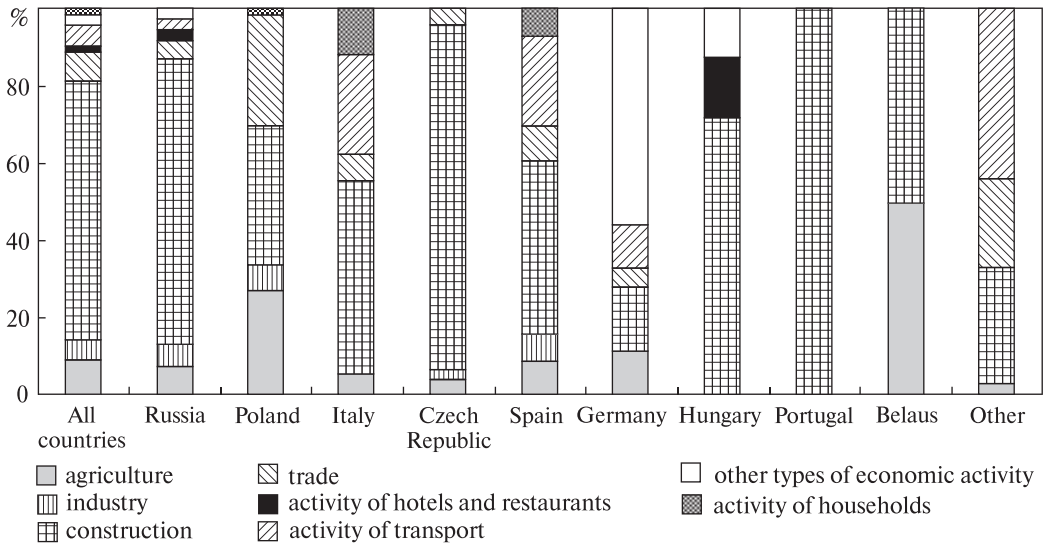

Fig. 3. Male labor emigrants by types of economic activity and countries of migration, 2012

Source: national survey on labor migration in 2012.

Breakdown of migrants by activity type varies substantially depending on gender and the country of stay. In particular, Ukrainian male labor emigrants were mainly engaged in construction. That economic activity type dominates among the men working in Portugal, Czech Republic, the Russian Federation and Hungary (Fig. 3).

For male Ukrainians working in Belarus, construction is one of the two basic activity areas along with agriculture; a high share of persons employed in agriculture is also recorded among those migrating to Poland. Among the Ukrainian men working in Poland, there is a high percentage of those employed in trade; in Hungary, there are high numbers in hotels and restaurants; in Italy and Spain – in household activities; there is high employment of male emigrants in transport.

The employment structure of female Ukrainian emigrants varies considerably depending on the country of stay. Key activities include working as household servants (especially common in Germany and Italy as well as in Spain and Portugal), agriculture (especially in Belarus as well as in Poland and Hungary), trade (mainly in the Russian Federation and Belarus), hotels and restaurants (in Czech Republic and Portugal), and construction (in the Russian Federation, Czech Republic and Hungary). A considerable percentage of those employed in industry is found among emigrant women working in Spain (Fig. 4).

As a result of the annexation of Crimea and Donbas territories, a new type of migration has appeared in Ukraine – internally displaced persons, who caused redistribution of the population among the regions. The total number of citizens of Ukraine, who left Crimea and the area of the anti-terrorist operation (ATO) and moved to other regions as of 16.05.2017 has reached 1175.6 thousand people, according to available information of inter-agency coordination body (ICB) on social security services for citizens of Ukraine displaced from temporary occupied territory and area of the anti-terrorist operation [8]. In addition, several hundred thousand of IDPs stay unregistered. Among the registered persons, 22.9 thousand people come from Crimea, while 1152.7 thousand people (almost 98 % of total number) –

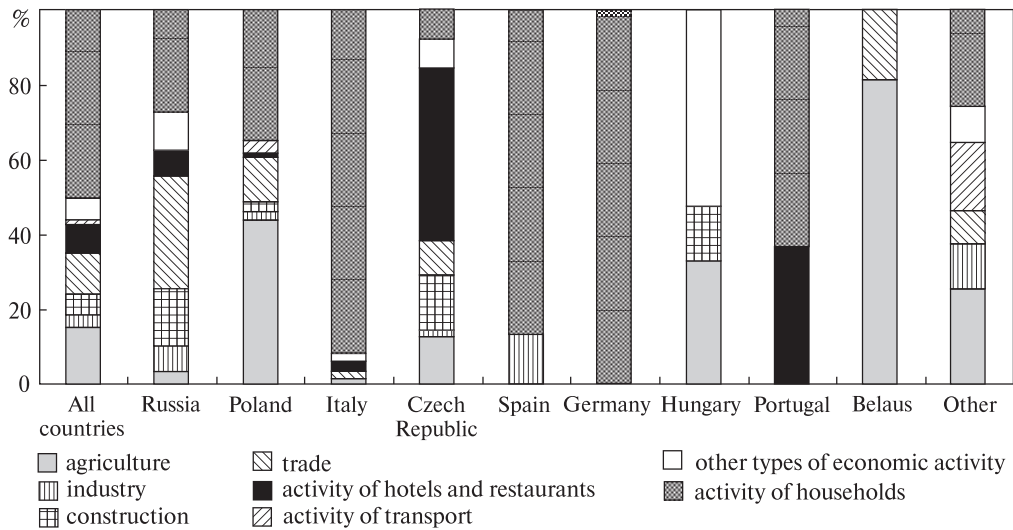

Fig. 4. Female labor emigrants by types of economic activity and countries of migration, 2012

Source: national survey on labor migration in 2012.

from the ATO zone. The number of IDPs from the peninsula has stabilised a few months after the annexation of Crimea. But the number of migrants from the Donbas during 2014-2015 was steadily increasing and this process stopped only in 2016. The representatives of vulnerable groups dominate among IDPs. Almost half of them are disabled and the elderly persons, and the proportion of working age women is much higher than the proportion of working age men (22.4 % versus 12.7 % as of 15.04.2016).

Besides ICB, there's also the Ministry of Social Policy of Ukraine that keeps account of IDPs. The ICB determines the number of people who asked for help in resettlement and placement, the Ministry of Social Policy keeps account of people, who applied for payment of their pensions or social assistance at the new place of residence. In reality, the statistics of the Ministry of Social Policy of Ukraine includes not only migrants, but also those people who actually live in the occupied territory and occasionally arrive to the areas controlled by central government to receive a pension or social assistance (so-called pension tourism). That means ICB has more accurate statistics that represent the migration of IDPs. The most number of immigrants (according to ICB) are located in areas of the Luhansk region that are controlled by central government (293.1 thousand), areas of the Donetsk region that are controlled by central government (227.7 thousand), Kharkiv region (196.7 thousand), Dnipropetrovsk region (78.2 thousand), Zaporizhzhia region (70.0 thousand), Kyiv region (60.0 thousand). In general, the share of IDPs in the total population of the regions placing consistently decreases with increasing distance from the zone of ATO.

Some people from the regions of intervention ask for asylum in foreign countries. According to information of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, in August 2015 the number of Ukrainian citizens, who sent a request for refugee status in seven neighboring countries (primarily in Russia, Belarus and Poland), was 388.8 thousand people. There were also 732.0 thousand people [9] who stay in these countries on other grounds. Russian officials report a much higher number of people moving to this country, but that data is not confirmed.

Additionally, the annexation of Crimea by Russia and the emergence of armed conflict in Eastern Ukraine have radically changed the dynamics and nature of labor migration from Ukraine. The national surveys on external labor migration in Ukraine were not conducted after 2012. That's why we can judge about the latest changes in migration process only from the data of sociological surveys, conducted by various institutions and expert assessments. They show some increase in the intensity of external labor migration compared with 2012 [10; 11]. The share of young people and high educational level among immigrants are increasing, reorientation of Ukrainian labor migrants from Russia to the EU continues to grow [12].

The expected visa-free regime for residents of Ukraine in the Schengen states is unlikely to affect the course of external labor migrations. According to international experts, the visa-free regime wouldn't ensure Ukrainian citizens with opportunities of non-restricted access to the EU. Those persons, who wish to enter the European Union, would still need to provide some documents for justifying the purpose of their visit, their financial security, etc. In contrast to the previous practice, these documents would be reviewed not by consulate employees, but by border guards [13]. Importantly, introduction of the free labor force movements between the EU and Ukraine is not currently under discussion. Based on the study of effects of the free trade area between Ukraine and the EU, implementation of the agreement cannot ensure the free movements of Ukrainian citizens in the EU Member States in full. However, this agreement can facilitate better conditions for those persons, who are already working in the EU, as well as for their families.

Another important feature of the recent labor migrations is associated with an increase in transition of labor migrants to permanent migrations (as such cases were rare in the 1990s). In particular, the long-term migrants, who have become accustomed in Southern Europe, increasingly bring their families to the recipient countries. It must be fully understood that some labor immigrants will not return to Ukraine at all.

While external labor migrations to the neighboring countries (Poland, Czech Republic, Hungary, and Russia) are usually associated with circular movements, i.e. short-term periodical trips with return to Ukraine, those laborers, who work in Italy, Spain, Portugal and Germany, are usually the long-term migrants. The increased length of stay in the recipient country is associated with a transition from temporary to permanent labor migrations, while a possibility of family reunification could lead to a departure of migrant's children from Ukraine. In the present conditions, these trends are intensified due to a deterioration of economic and political situation in Ukraine.

The natives of Donbas, who have received or would receive the legal grounds to stay in the EU, are unlikely to return to Ukraine. Also, some people, who have gone to Russia, would stay there. Foremost, those residents of Donetsk and Luhansk oblasts, who were born in Russia, would likely stay there, as well as their children.

Due to changes in the Ukraine's situation in the spring of 2014, it is logical to expect a recovery in labor migrations among those persons, who stopped their trips before, as well as an increase in their transition from temporary to permanent labor migrations. In addition, new contingents of people are becoming involved in external labor migrations, as evidenced by the results of the mentioned survey «Public opinion on social and economic orientations of the economically active population of Ukraine». As a result of consolidation of Ukrainian labor migrants in new places of residence in other countries, a share of people, who send money remittances or bring their earnings to Ukraine, would increase. In other words, an increase in the intensity of external labor migrations is expected in the short run, as well as further reorientation of migrations from Russia to the EU states (though migration to Russia would not stop completely), increased numbers of skilled specialists and youth among migrant

workers, increased numbers of migrants with non-regulated status and increased trend of a transition from temporary to permanent migrations.

The long-term trends of migrations depend on the situation in Ukraine. If parameters of Ukraine's socio-economic development would stabilize at the level of 2014–2016 in the long-term run (i.e. no improvement would be observed), a transition from temporary to permanent external labor migrations would be strengthened. Moreover, some of the short-term migrants would abandon the idea of return to Ukraine, not only the long-term migrants. A transition of temporary labor migrations into its permanent form will contribute to the labor shortage in Ukraine. Overall, the short-term migration scales will not change significantly: despite a transition of some migrants to long-term and permanent migrants, the contingents of short-term migrants would be replenished by those persons, who switched to the external labor migrations for the first time.

The described processes would take place even more intensively in case of deterioration of the Ukraine's situation. In this case, a majority of those persons, who preferred the short-term trips at the beginning of the XXI century, would try to stay in the recipient countries. Moreover, emigration of highly skilled professionals from Ukraine would sharply increase. The new contingents would become involved in the short-term labor migrations much more intensively; still the short-term migrations would yield to the long-term migrations in a few years.

In case of improvement, the scales of the long-term migrations would stabilize, while involvement of new people to migrations would be limited by family members of the most successful long-term migrants. Moreover, in case of implementation of the relevant policy, a gradual return of the long-term migrants could be expected. The scales of the short-term migrations would gradually decline, as some migrants would start to focus on the domestic labor market. At the same time, the flow of immigrants from the Afro-Asian region would increase.

Conclusions. So, after the collapse of the USSR, the migration situation in Ukraine was transformed from population exchange with the other former Soviet countries and emigration of some ethnic groups to the domination of external labor migration of Ukrainians. After 2014 there is a revival of external labor migration in Ukraine, which is increasingly directed to the west. Most mobile are young and well educated people, especially men.

Demographic forecasts show that further reduction of the age groups that form the labor force is inevitable. The Government should develop and adopt a state program, which would deal with the return and reintegration of long-term migrants and also to develop this idea on regional level. It seems that the policy of returning migrants to Ukraine can only be fully implemented after the resolution of the armed conflict. The key element of such programs would be to promote potential business owners as the most promising way of directing money, earned by migrants, into Ukrainian economy. The programs should provide migrants with information and advice on starting and maintaining their businesses or employment, as well recognition of skills, which the migrants acquired abroad and psychological assistance for people in need. Tax and customs exemptions should be set for labor migrants, who have worked outside of Ukraine for at least two years and are planning to return to Ukraine. The opportunities for launching and maintaining a small business may be the mechanism that can encourage part of labor migrants to return home.

Considering economic sectors, where the majority of Ukrainian labor migrants are employed, there is a small chance that they will come back to Ukraine with modern innovations and technologies or will have business management skills. However, migrants returning from the EU are sharing the European values and standards of behavior, typical

for societies of developed market economy. Additionally, these are the people who were self-sufficient or independent even before migration. This means that in terms of improving the business climate in Ukraine, the migrants, who have returned, and their family members will demonstrate a bigger willingness to be engaged in entrepreneurial activity. Within the framework of the study “Formation of the plan for actions, aimed at empowering local authorities to improve migration, social and educational policies for the benefit of children, women and local communities in Ukraine” requested by IOM in 2010, children of labor workers, who have reached the age of 18 and who have the right to financial entrepreneurship, showed that even in unfavorable conditions in Ukraine, children of labor migrants are willing to engage in business sphere; more than half of them see the prospects for starting and maintaining business together with their parents, who are now abroad. Most of the migrants’ children save money on the more or less regular basis, nearly a third of them have (along with parents) money needed to start a business [14].

It is important to intensify the efforts to enact bilateral agreements with the recipient countries for Ukrainian migrants about social security, recognition of educational documents (nostrification) and documents proving professional qualifications, driving licenses, etc. Moreover, there should be a discussion about accounting for the labor of seniors abroad and inclusion of this labor into their pensions in Ukraine. It is also important to start negotiations with the governments of recipient countries to extend the European voluntary return programs (Assisted Voluntary Return). Another essential area of international cooperation is the development and implementation of programs of circular migration: it is beneficial not only for Ukraine, but also for the recipient countries. It means that Ukraine has real opportunities to negotiate with the EU on the involvement of relevant countries in financing these programs.

In order to strengthen the ties between Ukrainian labor migrants and homeland, to increase the level of returns of labor migrants, Ukraine should expand opportunities of distance education for children of labor migrants, who, together with their parents, are currently living outside of the state. Additionally, Ukrainian secondary schools abroad could be created with the involvement of local funds and recruitment of the teaching staff among labor migrants.

In order to minimize the loss of intellectual potential and to prevent the outflow of youth, the Ukrainian state should, firstly, extend the system of grants for talented youth (including based on involvement of the European donors). Secondly, the Government should introduce procedures of arranging contracts with graduates of certain professions, whose education has been sponsored by the state to regulate temporary and permanent emigration of these specialists.

In addition, the procedure of recognition of foreign diploma, academic degree or qualification (nostrification) needs a substantial change. Currently, this procedure is time consuming and expensive (nostrification includes the authentication of documents and verification on compliance with the diploma’s educational degree of qualification level in Ukraine) and it’s recognized by the youth as one of the obstacles to coming back to Ukraine.

The EU countries should continue their practice of legitimizing Ukrainian migrants, maintaining programs of circular migration and promoting tolerance to Ukrainian migrants among the local population.

The strategy of the state policy on IDPs should be based on a differential approach to different categories of immigrants. Implementation of this approach requires constant

monitoring of sentiments of IDPs and their intentions towards future plans about relocation. It is necessary to introduce a systematic survey of IDPs on these issues.

Integration of IDPs, who do not wish to return, should include assistance in arrangement of a new residence and promotion of tolerance between migrants and local inhabitants. Families, who plan to stay, should be ensured with housing, means of providing financial support for the purchase or repair of their own homes; repairing centers for collective accommodation and transfers of ownership in housing; construction of housing with further transfer of ownership. It also makes sense to use social criteria for providing housing (families with many children, single parent families, etc.).

At the same time it's important to conduct an information campaign among the population of Ukraine on unprejudiced and tolerant attitude to IDPs from the Eastern part of Ukraine. There were several reports about conflicts between IDPs and the local population during 2014 in the media. Some situations can be observed even today. However, there are no reasonable grounds to speak about the massive conflicts – it's more likely that some resonant cases gained publicity. The impact of such events on public opinion should be minimized. In addition, the government agencies and international organizations should work with local authorities (especially with employees involved in the arrangement of pensions and social assistance) toward raising awareness of the needs of IDPs and to avoid prejudice against migrants.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. – К.: НАДУ, 2004. – 236 с.
2. Україна: Міграційний профіль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kr.dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf
3. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. Закон України від 22.09.2011р. № 3773-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (знято з сайту 21 жовтня 2016 р.)
4. База даних UNESCO. Сайт UNESCO [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.uis.unesco.org> (accessed 2016-10-21)
5. Сайт CEDOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cedos.org.ua/data/CEDOS_UKRstud_abroad.xlsx
6. Ukrainian External Labor Migration – Kyiv, 2009.
7. Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labor Migration in Ukraine, International Labor Organization, Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe (DWT/CO-Budapest) Budapest: ILO, 2013.
8. Сайт Державної служби України з надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dsns.gov.ua/ua/Mizhvidomchuy-koordinaciyuniy-shtab.html> (знято з сайту 16 травня 2017 р.).
9. Сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Регіональне представництво у Білорусі, Молдові та Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map> (знято з сайту 21 жовтня 2016 р.).
10. Малиновська О.А. Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2 (24). – С. 31–40. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.031>.
11. Позняк О. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – №2 (27). – С. 169–182. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169>
12. Ukrainian Migration in Time of Crisis: Forced and Labour Mobility / Dušan Drbohlay, Marta Jaroszewich (ed.). – Prague, 2016.

13. Consequences of Schengen Visa Liberalisation for the Citizens of Ukraine and the Republic of Moldova. Weinar A., Korneev O., Makaryan S., Mananashvili S. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/RR%202012%2001%20-%20visa%20final.pdf> (знято з сайту 21 жовтня 2016 р.).
14. Pozniak O. Investigation of Entrepreneurship Potential of Ukrainian Labor Migrants // *Zeszyty Naukowe*. – 2013. – № 4 (42). – P. 45–54.

REFERENCES

1. Malynov'ska, O. (2004). *Mihranty, mihratsiya ta Ukrayinska derzhava: analiz upravlinnya zovnishnimy mihratsiyamy* [Migrants, Migration and Ukrainian government: analysis of the management of external migration]. NADU [in Ukrainian].
2. Ukraina: Migrantsiinyi profil. [Ukraine. Migration profile.] (2014). *kr.dmsu.gov.ua*. Retrieved from http://kr.dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy vid 22.09.2011 r. № 3773-VI «Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva». [Law of Ukraine of 22.09.2011 No3773-VI «On Legal Status of Foreigners and Persons without Citizenship' Law of Ukraine»]. (2011, 22.09.). *zakon4.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> [in Ukrainian].
4. UNESCO (2016). *data.uis.unesco.org*. Retrieved from <http://data.uis.unesco.org> [in English].
5. CEDOS (2016). *cedos.org.ua*. Retrieved from http://cedos.org.ua/data/CEDOS_UKRstud_abroad.xlsx [in English].
6. Libanova, E. (Eds.). (2009). *Ukrainian External Labor Migration*. Kyiv.
7. Libanova, E. (Eds.). (2013). *Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labor Migration in Ukraine, International Labor Organization, Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe (DWT/CO-Budapest)*. Budapest: ILO.
8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sajt [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.dsns.gov.ua/ua/Mizhvidomchiy-koordinaciyinyi-shtab.html> [in Ukrainian].
9. Upravlinnia Verkhovnoho komisara OON u spravakh bizhentsiv. Rehionalne predstavnytstvo u Bilorusi, Moldovi ta Ukraini. [The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. Regional representative for Belarus, Moldova and Ukraine]. *unhcr.org.ua*. Retrieved from <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map> [in English].
10. Malynov'ska, O. (2015). Ukrainsko-Polskyi mihratsiinyi korydor: osoblyvosti ta znachennia [Ukrainian-Polish migration corridor: features and importance]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2 (24), 31-40. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.031> [in Ukrainian].
11. Pozniak, O. (2016). Otsynuyannya naslidkiv zovnishnoyi trudovoyi mihratsiyi v Ukraini [Evaluation of Consequences of External Labor Migration in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2 (27), 169-182. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169> [in Ukrainian].
12. Drbohlav, D. & Jaroszewich, M. (Eds.). (2016). *Ukrainian Migration in Time of Crisis: Forced and Labour Mobility*. Prague.
13. Weinar, A., Korneev, O., Makaryan S. & Mananashvili, S. (2012). Consequences of Schengen Visa Liberalisation for the Citizens of Ukraine and the Republic of Moldova. *migrationpolicycentre.eu*. Retrieved from <http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/RR%202012%2001%20-%20visa%20final.pdf> [in English].
14. Pozniak, O. (2013). Investigation of Entrepreneurship Potential of Ukrainian Labor Migrants. *Zeszyty Naukowe*, 4(42), 45-54 [in English].

Article received on 22.05.2017.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.102>

УДК 364.043.4

JEL CLASSIFICATION: J 38

О.В. МАКАРОВА

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, старш. науч. співроб.

заст. дир. з наукової роботи

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ ЗНИЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ

Розкрито сутність поняття «соціальна вразливість» у його сучасному трактуванні та показаний його зв'язок із поняттям «соціальний ризик». Охарактеризовано індивідуальні чинники соціальної вразливості, такі як вік, стать, рівень освіти, місце проживання, а також чинники суспільного характеру: соціальна згуртованість, якість державного управління, ефективність суспільних інститутів. Окреслено деякі чинники глобального характеру. Визначено форми прояву соціальної вразливості: бідність, соціальне відторгнення, дискримінація. Виявлено групи підвищеної соціальної вразливості в Україні та оцінено їх становище на фоні загальних соціально-економічних тенденцій. Надані результати оцінювання залежності рівня заробітної плати від статі та віку, а також дані, що підтверджують підвищену вразливість багатодітних сімей, осіб похилого віку, сільських мешканців. Здійснено аналіз економічної активності населення України, який показав наявність численних груп із не виправдано низькою активністю. Сформульовано стратегічні пріоритети соціальної політики, заснованої на принципах балансу інтересів та балансу розподілу відповідальності. Запропоновано застосування проактивних заходів зниження соціальної вразливості. Узагальнено міжнародний досвід реалізації активної соціальної політики. Особливий акцент зроблено на необхідності застосування політики соціального та економічного залучення по відношенню до людей, які живуть на соціальну допомогу, а також заходів із попередження потрапляння у стан бідності.

Ключові слова: соціальна вразливість, ризики, соціальна підтримка, економічна активність, соціальна політика, ефективність соціального захисту.

Е.В. Макарова

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, старш. науч. сотр.

зам. директора по науковій роботі

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

© МАКАРОВА О.В., 2017

ПРИОРИТЕТЫ ПОЛИТИКИ СНИЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ УЯЗВИМОСТИ

Раскрыта суть понятия «социальная уязвимость» в его современной трактовке, показана его связь с понятием «социальный риск». Дана характеристика индивидуальных факторов социальной уязвимости, таких как пол, возраст, уровень образования, место жительства, а также факторов общественного характера — социальная сплоченность, качество государственного управления, эффективность функционирования общественных институтов. Обозначены некоторые факторы глобального характера. Определены формы проявления социальной уязвимости: бедность, социальное исключение, дискриминация. Выявлены группы повышенной социальной уязвимости и осуществлена оценка их состояния на фоне общих социально-экономических тенденций. Представлены результаты оценки зависимости уровня заработной платы от пола и возраста, а также данные, подтверждающие уязвимость многодетных семей, людей пожилого возраста, сельских жителей. Осуществлен анализ экономической активности населения Украины, который показал наличие многочисленных групп с неоправданно низкой активностью. Сформулированы стратегические приоритеты социальной политики, основанной на принципах баланса интересов и баланса распределения ответственности. Предложены проактивные меры снижения социальной уязвимости. Обобщен международный опыт реализации активной социальной политики. Особенный акцент сделан на необходимости применения политики социального и экономического включения по отношению к людям, живущим на социальные пособия, а также мер по профилактике попадания в состояние бедности.

Ключевые слова: социальная уязвимость, риски, экономическая активность, социальная поддержка, социальная политика, эффективность социальной защиты.

O.V. Makarova

Member of the NAS of Ukraine, Dr. Sc. (Economy)

Deputy Director for Science

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Ukraine, 01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

PRIORITIES FOR SOCIAL VULNERABILITY REDUCTION POLICY

In the article, the essence of the term of «social vulnerability» is grounded in its modern understanding, while its relation to «social risks» is articulated. Characteristics of individual factors of social vulnerability are provided, including sex, age, education level, place of residence, and such factors of public character as social cohesion, quality of public administration, and efficiency of public institutions. Some global factors are outlined. The forms of social vulnerability are defined: poverty, social exclusion, discrimination. The groups of increased social vulnerability are revealed, while their position is evaluated against the background of general social-economic trends. The results of estimates of correlations between wages, sex and age are presented, as well as data supporting vulnerabilities of families with many children, elderly people, rural residents. Analysis of economic activity of the population of Ukraine is conducted to demonstrate that some numerous groups with unjustified low activity are present. Strategic priorities of social policy based on the principles of balancing the interests and responsibility are formed. Proactive measures of social vulnerability mitigation are proposed. The international experience of active social policy is summarized. A particular emphasis is made on the need to implement policies of social and economic inclusion towards people who depend on social benefits, as well as measures on poverty prevention.

Keywords: Social vulnerability, risks, social support, economic activity, social policy, effectiveness of social protection.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Сьогодні системи соціальної підтримки багатьох європейських країн (за винятком найбільш розвинених) відчують значне напруження, обумовлене демографічними чинниками, уповільненням економічного зростання, значними масштабами безробіття. У той же час скорочуються бюджетні можливості, що призводить до необхідності запроваджувати заходи жорсткої економії коштів на соціальну підтримку. У порядку денному дій урядів більшості

країн ЄС розглядаються питання підвищення ефективності соціальних видатків та ефективності надання соціальних послуг.

Але ситуація в Україні, навіть на фоні несприятливих європейських тенденцій, виглядає занадто драматично. За сучасних кризових умов населення України гостро відчуває нестабільність – у сім'ях, особистій безпеці, у соціальному оточенні, а також у глобальній політиці. Певне покращання ситуації після кризового 2008 року, у 2014 р. було підірвано новою хвилею суспільно-політичної та економічної кризи, яка швидко зруйнувала попередні досягнення. Соціальна нерівність у країні значно поглибилась, погіршився стан соціального оточення. У такій ситуації найбільше постраждали соціально вразливі групи населення: сім'ї з дітьми, люди, які живуть у злиднях, особи похилого віку, люди, які мають низьку конкурентоспроможність на ринку праці. Сьогодні майже 60 % українців опинилися за межею прожиткового мінімуму (розрахованого за поточними цінами), зросла злочинність, поглибилось відчуття незахищеності.

Водночас в Україні зростає чисельність категорії людей, які живуть виключно за рахунок соціальної допомоги і не намагаються шукати вихід зі стану бідності. З одного боку поширення цього явища пов'язане із неспроможністю таких людей до самостійного виходу з ситуації, з іншого боку – чинне законодавство, що регламентує правила виплат малозабезпеченим сім'ям, не стимулює активності отримувачів допомоги.

Метою статті є визначення ключових напрямів формування активної соціальної політики, спрямованої на підвищення спроможності соціально вразливих груп та зниження ризиків вразливості у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вразливість не є чітко визначеним поняттям. Цим терміном послуговуються фахівці різних сфер знань (соціологи, демографи, психологи, економісти, екологи, медики тощо), трактуючи його відповідно до особливостей власної діяльності. Вразливість може стосуватися окремих людей, груп людей, спільнот, організацій, суспільства, екологічних систем. І виражається вона у нездатності протистояти певним стресовим ситуаціям. Тою чи іншою мірою соціально вразливими є всі люди перед природними катаклізмами або техногенними катастрофами. Вразливість значних груп населення підвищується у періоди економічного спаду або політичної нестабільності. Проте для розробки політики як правило виокремлюють групи, які піддаються більшим ризикам вразливості, ніж всі інші.

Дослідження соціальної вразливості часто пов'язані із дослідженнями соціальних ризиків. Багато робіт зарубіжних учених присвячено дослідженням соціально-екологічних чинників вразливості. Наприклад, вразливість досліджується спільно зі стійкістю соціально-екологічних систем, оскільки вразливість відображає міру здатності системи протистояти (залишатися цілісною) різноманітним стресовим явищам (Нил Аджер (W.N. Adger) [1]). У ряді публікацій розглянуто взаємозв'язок між поняттями ризик, вразливість та управління ризиками у контексті їх використання у політиці соціального захисту Дж. Алванг (J. Alwang), П.Б. Зигель (P. B. Siegel) [2].

Питанням бідності, соціальної вразливості і підвищення ефективності соціальної підтримки присвячено доволі значну кількість публікацій вітчизняних учених, які розглядають особливості соціальної вразливості у періоди економічних криз, виокремлюють групи підвищеної соціальної вразливості, пропонують напрями політики щодо зменшення соціальної вразливості, наприклад, Л.Г. Стожок

(L.G. Stozhok), Є.Є. Савін (E.E. Savin), О.Ф. Новікова (O.F. Novikova), М.М. Руженський (M.M. Ruzhenskyi), С.І. Бандур (S.I. Bandur) [3–10].

Виклад основного матеріалу. Найбільш гострими проявами уразливості є дискримінація та бідність. За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології, у 2015 р. в Україні 9 % респондентів відчували упереджене ставлення до себе протягом останнього року. «Трьома найбільш розповсюдженими видами дискримінації, на думку респондентів, є дискримінація за віком (11 %), сексуальною орієнтацією (10 %) та інвалідністю (7 %). Найменше проявляється дискримінація за ознакою статі (3 %)» [11]. Найбільше від дискримінації потерпає бідне населення. Вони найчастіше виділяють дискримінацію за віком – 21 %, на другому місці – дискримінація за інвалідністю – 15 %. Серед респондентів цієї групи 17 % відчували дискримінацію протягом останнього року.

Найбільш масштабні форми уразливості переважно пов'язані із бідністю, тобто відсутністю необхідних ресурсів для забезпечення задовільного способу життя, що є прийнятним у конкретному суспільстві та у певний період часу. Проте стан відносно коротких періодів зниження доходів, коли людина (або сім'я) може їх компенсувати за рахунок власних заощаджень або майна не може вважатися станом бідності. Також не може вважатися бідністю, якщо такий спосіб життя люди обирають добровільно (наприклад із філософських мотивів). Тобто стан бідності характеризується досить тривалою відсутністю ресурсів, і людина не в змозі компенсувати їх за рахунок власних можливостей.

Основними чинниками бідності на індивідуальному рівні, як правило, є низька освіта та втрата працездатності. Дослідження залежності між розміром заробітної плати, рівнем освіти та статтю доводять, що ризику бідності більше піддаються (через низький рівень заробітної плати) жінки з низьким рівнем освіти (рис. 1).

Найбільш вразливою щодо бідності групою населення України є багатодітні сім'ї. За самооцінкою своїх доходів [12], понад 14 % загальної кількості багатодітних сімей (які мають три та більше дитини) у 2015 р. повідомили, що їм не вистачало навіть на достатнє харчування. Багатодітні сім'ї складають переважну частину отримувачів державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. За даними Державної служби статистики, у загальній кількості осіб, врахованих для призначення допомоги, 60 % складають діти. Але суттєвим чинником соціальної вразливості є також вік людини.

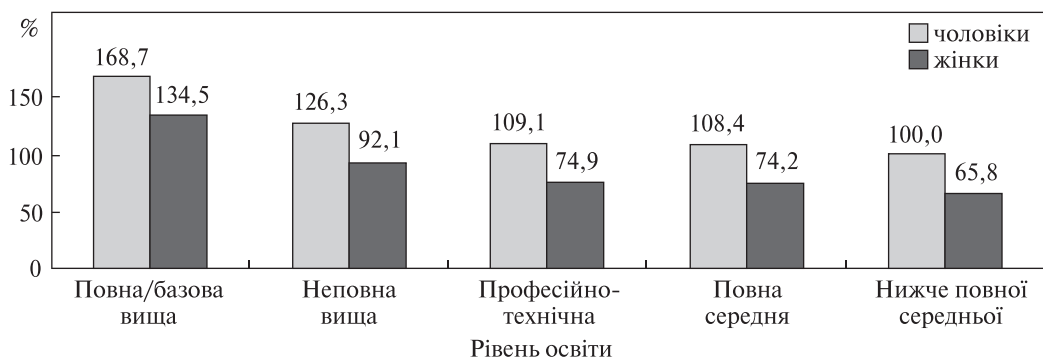

Рис. 1. Рівень заробітної плати залежно від статі та рівня освіти (за 100 % прийнято заробітну плату чоловіків, які мають освіту нижче за повну середню)

Джерело: розраховано фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження підприємств з питань заробітної плати (ОЗПП).

Крім загальних об'єктивних проблем старіння, пов'язаних із погіршенням стану здоров'я та фізичної активності, вразливість цього контингенту залежить від стану їх соціальної захищеності. Аналіз стану громадян похилого віку вказує на те, що у період економічного спаду вони виявилися ледве не найбільш вразливою групою населення (напевно після багатодітних сімей). За даними Пенсійного Фонду, станом на 1 січня 2017 р. середня пенсія в Україні становила 1828 грн. Навіть враховуючи усі субсидії та пільги, розміри доходів пенсіонерів не здатні забезпечити навіть мінімальних стандартів життя.

Соціальна уразливість також може бути пов'язана із місцем проживання. Найбільш уразливими щодо забезпечення можливості підтримувати певні стандарти життя, як правило, є мешканці сіл та малих міст. Зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості отримання соціальних послуг, обмежується свобода вибору, знижується якість. Найбільша різниця між містом і селом у сфері економічних депривацій спостерігалася у можливості обладнати житло водогонном, ванною або душовою кімнатою, а також туалетом зі зливом всередині житла (частки сільських домогосподарств, які потерпали від таких позбавлень, були в 7,1–5,4 рази більшими, ніж серед міських). Більше половини сільських домогосподарств потерпали від відсутності закладів, які надають побутові послуги (серед міських – 6 %), 40 % – від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги (3 %), 26 % – від відсутності поблизу житла медичної установи (6 %), 23 % – від відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою [13]. Кризовий стан багатьох малих міст також обумовлює соціальну вразливість їхніх мешканців. Стагнація виробництва, депресивний ринок праці, зношена інфраструктура обумовлюють низькі доходи та вкрай незадовільну якість життя більшості населення таких міст.

Специфічною соціально вразливою групою населення України є внутрішньо переміщені особи із зони проведення антитерористичної операції (АТО). Окрім загальних проблем, притаманних місцям їх теперішнього перебування, специфікою їхнього стану є раптові матеріальні втрати, психологічні травми, відчуття нестабільності.

Опинившись у стані бідності, людина, як правило, потребує допомоги. У більшості цивілізованих країн світу існують спеціальні види допомоги бідному населенню. Найчастіше держава встановлює офіційну межу бідності, тобто розмір середньодушового доходу, який дає підставу для отримання допомоги. Ситуація з бідністю в Україні є доволі складною: значні масштаби її поширення поєднуються із гострим дефіцитом фінансового ресурсу для надання допомоги. Така ситуація змусила уряд практично «заморозити» величину основного соціального стандарту – прожиткового мінімуму (рис. 2), який є орієнтиром для встановлення розміру адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям та деяких інших видів соціальної допомоги.

Таким чином, реальні розміри допомоги значно знизилися, що не могло не вплинути на матеріальне становище вразливих верств. Чергова серія збільшення тарифів на житлово-комунальні послуги (ЖКП) також спричинила значне зростання потреби у житлових субсидіях. За даними Державної служби статистики України, близько 7,7 млн домогосподарств України (або 44 % їх загальної кількості) у 2016 р. отримало субсидії. Частка домогосподарств, які отримували субсидії у лютому 2017 р., становила 42,3 %, але у деяких регіонах цей показник перевищував 60 %, наприклад у Сумській і Полтавській областях (62,6 % та 61,4 % відповідно). Це безперечно є свідченням неспроможності значної кількості українських сімей до самостійного забезпечення основних життєвих потреб.

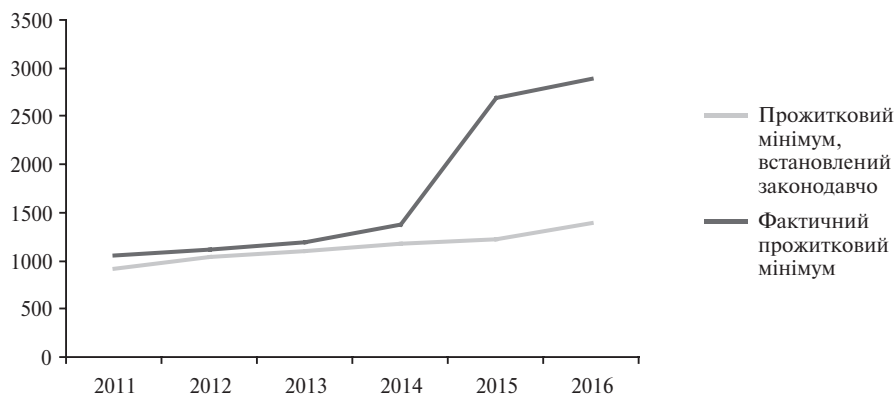

Рис. 2. Співвідношення розміру прожиткового мінімуму¹ фактичного та встановленого законодавчо

Джерело: побудовано за даними Міністерства соціальної політики України.

Проблемою є не лише значні масштаби бідності, але й довга тривалість перебування у такому стані, що загрожує соціальним відторгненням, обмежує можливості нормального відтворення працездатності, погіршує здоров'я внаслідок неможливості підтримувати здоровий спосіб життя. Утворення анклавів застійної бідності супроводжується деструктивною зміною психології людини, демотивацією до трудової діяльності, формує явище спадкової бідності.

Чинниками, які підвищують соціальну вразливість в українському суспільстві є низька соціальна згуртованість, погане державне управління, слабкість і неефективність суспільних інститутів. Найгіршим показником, що характеризує слабкість суспільних інститутів, є індекс сприйняття корупції. Корупція в Україні насправді перетворилась у національне лихо. Адже за визнанням Конвенції Ради Європи, поширення цього явища «загрожує верховенству закону, демократії, правам людини, підриває принципи належного державного управління, рівності та соціальної справедливості; протидіє конкуренції; гальмує економічний розвиток; загрожує стабільності демократичних інститутів та моральним підвалинам суспільства» [14]. Тобто це явище підвищує уразливість усього українського суспільства.

Крім чинників внутрішнього характеру необхідно зважати на дію глобальних чинників. Найбільшою мірою соціальна вразливість притаманна бідним країнам. Скорочення явища вразливості як правило, відбувається там, де спостерігається стає економічне зростання та покращання якості життя. Поглиблення нерівності між багатими та бідними країнами, яке відбувається у сучасному світі, провокує потрапляння значної чисельності їх населення у стан соціальної вразливості. Україна зараз також потерпає через залежність від зовнішніх інтересів і перебуває у невідгідній економічній позиції. Цей фактор необхідно враховувати як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держави.

Політика щодо управління ризиками вразливості (зменшення вразливості / захисту вразливих верств) може базуватися на проактивних або реактивних стратегіях. Ці стратегії можуть бути використані на рівні окремої особи (або домогосподарства), на рівні громади або на загальнонаціональному рівні. Реактивні стратегії передбачають здійснення певних дій під впливом зовнішніх обставин. Більш популярним у термінах політики соціального захисту у даному випадку є термін «пасивна політика».

¹ Фактичний розмір прожиткового мінімуму розраховується Міністерством соціальної політики України у цінах поточного періоду.

Проактивна (або активна) політика спрямована на попередження соціальних негараздів, наприклад потрапляння у стан бідності або соціального виключення.

Якщо йде мова про загальнонаціональний рівень, то, згідно з теоріями суспільного договору, людина має отримувати від суспільства (держави) певні блага взамін на виконання зобов'язань щодо дотримання законів, сплати податків тощо. Найбільш відомим документом глобального значення, де йдеться про обов'язки людини, є Загальна декларація прав людини, у ст. 29 якої зазначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи» [15].

Зазвичай державна політика прагне до дотримання балансу між інтересами окремої людини та суспільства в цілому. Для виконання своїх зобов'язань людина повинна мати певні можливості, які, як правило, забезпечуються сучасними державами: право на безпеку, працю. У конституціях деяких країн праця визнається не лише правом, але й обов'язком (Італія, Іспанія, Греція). Наприклад, у конституції Італії 1947 р. у першій статті Італія визначається як «демократична республіка, яка заснована на праці». Кожний громадянин відповідно до своїх можливостей або за своїм вибором зобов'язаний здійснювати діяльність або виконувати функції, що сприяють матеріальному або духовному прогресу суспільства. Проте, обов'язок працювати — це моральне зобов'язання, оскільки за його невиконання не настає будь-яка юридична відповідальність. Отже, пріоритетним напрямом соціальної політики має стати **забезпечення повної зайнятості**, оскільки її соціальна цінність виходить далеко за межі матеріальної винагороди. Всеохопний доступ до гідної праці є ключовим елементом формування життєстійкості та прогресу у масштабах суспільства.

Державна політика та мережа соціальної підтримки на рівні громад здатні суттєво впливати на життєздатність людей та їхню спроможність протидіяти кризовим явищам в економіці. Люди, незалежно від місця проживання і статків, повинні мати доступ до основних соціальних послуг — освітніх, медичних, комунальних. Всеохопне надання цих послуг має забезпечити збереження та розвиток соціальних компетенцій та зменшити економічну уразливість.

Підвищення ефективності системи соціального захисту має базуватися на активізації працездатних осіб, сприяттє соціальної адаптації вразливих сімей і підвищенні їх спроможності до виходу зі стану бідності. Засоби, що застосовуються для попередження або виходу зі стану бідності — це програми підвищення освіти, набуття певної кваліфікації. Такі програми мають стимулювати бідних до більш активної життєвої позиції, створити умови для їх самостійного виходу зі скрутного становища. Проте за умов слабко розвинуеного ринку праці із дефіцитом робочих місць такі заходи не змінюють ситуації, оскільки навіть отримавши професію людина не може знайти робоче місце. Парадоксальним є той факт, що попри економічний спад статистика ринку праці України не фіксує зростання рівня безробіття. Вже тривалий час він є майже незмінним і не надто високим (за 9 місяців 2016 р. — 9,2 %, за 2015 р. — 9,1 %, за 2014 р. — 9,3 %). Разом з тим викликає побоювання низький рівень економічної активності населення, який останніми роками (2013–2015 рр.) ще скоротився — з 64,9 % до 62,4 %. Отже, майже 30 % населення працездатного віку не є економічно активними. У ще достатньо активній віковій групі (50–59 років), неактивними є 25 % чоловіків та 39 % жінок. Високою також є економічна неактивність сільської молоді 25–29 років — майже 25 % [16]. Серед осіб, врахованих для призначення допомоги малозабезпеченим сім'ям, майже 37 % є працездатними особами. Очевидно це є ті групи, що потенційно мають здатність до праці, але є соціально вразливими щодо отримання підходящої роботи.

Для того, щоб будувати політику активізації щодо соціально вразливих верств необхідно визначити, які існують бар'єри для їхньої зайнятості. Їх умовно можна поділити на дві групи:

- 1) слабкі та розбалансовані ринки праці з низьким рівнем оплати праці;
- 2) відсутність мотивації або здібностей у непрацюючих працездатних.

Відповідно, мають бути реалізовані такі дві групи напрямів політики:

- 1) створення робочих місць, підвищення стандартів оплати праці; підтримка малого та середнього бізнесу;
- 2) створення мотиваційних механізмів підвищення економічної активності; запровадження програм навчання та набуття необхідної кваліфікації для соціально вразливих груп.

Освіта є одним з основних, і, напевно, найбільш ефективним засобом управління ризиками бідності. Як правило, діти з бідних сімей не отримують необхідного рівня освіти, який забезпечував би їх конкурентоспроможність на ринку праці, і це значно обмежує їхні можливості щодо виходу зі стану бідності. Саме тому політика всеохопної базової освіти належного рівня є запорукою добрих стартових можливостей для дітей із бідних сімей. Для активізації непрацюючих працездатних отримувачів соціальної допомоги мають бути запроваджені спеціальні освітні програми.

Іншим чинником демотивації економічної поведінки є умови та правила виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Зараз складається така ситуація, що різниця між розміром цих виплат та розміром заробітку, на який може претендувати отримувач допомоги у разі працевлаштування, є зовсім несуттєвою, і як правило, при виборі між працею та пасивним отриманням допомоги працездатні непрацюючі отримувачі допомоги обирають останнє. Вадою системи соціальної підтримки є також відсутність комплексного підходу до роботи з отримувачами допомоги. Тобто допомога призначається за наявності формальних ознак, які дають на неї право, і майже ніколи не виконується робота з активізації таких контингентів щодо пошуку виходу зі скрутного становища власними силами. Це також проковує до консервації контингентів отримувачів і обумовлює їх тривале перебування у програмі допомоги. Проте, у світі існує доволі успішний досвід застосування механізмів активізації отримувачів соціальної допомоги, який доцільно було б адаптувати для України. Однією з перших на систему обумовленої соціальної допомоги перейшла Франція ще у 1980-х рр., запровадивши підписання контракту активної адаптації для отримувачів адресної соціальної допомоги. Починаючи з 1990-х рр. перехід до системи обумовленої соціальної допомоги прослідковується в більшості європейських країн. Хоча стратегії країн є різними, як правило, вони поєднують вимогу обов'язкової участі у програмах зайнятості та застосування санкцій, спрямованих на зміну поведінки отримувачів допомоги. Серед країн, які утворились після розпаду Радянського Союзу, є цікавим досвід Казахстану, де з 2013 р. триває робота щодо запровадження соціальних контрактів, які можуть передбачати підтримку у підвищенні кваліфікації та перенавчанні, працевлаштування у інфраструктурні проекти, сприянні розвитку підприємництва тощо.

Висновки. Виходячи із специфіки проявів та передумов формування соціальної вразливості в Україні можна зробити висновок про доцільність запровадження добре продуманої політики активізації, яка сприятиме зростанню зайнятості, більш ефективному функціонуванню ринку праці, збільшенню надходжень до бюджету, і, як наслідок, – скороченню масштабів та глибини бідності. Така політика має набагато більше переваг, ніж пасивна політика грошової підтримки бідних сімей. Вона здатна значно зменшити соціальну вразливість принаймні тих груп населення, які

мають спроможність до праці. Для запровадження механізмів активізації необхідно здійснити такі дії: внести зміни до чинного законодавства, що регламентує умови виплати соціальної допомоги, які передбачатимуть обов'язкову участь у програмах активізації для працездатних отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям. Такі програми мають передбачати як власне працевлаштування, так і участь у громадських роботах, неоплачуваній соціальній діяльності, мотиваційні тренінги тощо. Водночас потрібно розширювати можливості місцевих ринків праці до забезпечення зайнятості цим контингентом населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Adger W.N.* Vulnerability // *Global Environmental Change*. – 2006. – № 16. – P. 268–281 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.geos.ed.ac.uk/~nabo/meetings/glthec/materials/simpson/GEC_sdarticle2.pdf
2. *Alwang J., Siegel P.B. et al.* Vulnerability: a view from different disciplines / Social Protection Unit, Human Development Network, The World Bank; Social Protection Discussion Paper, Washington, D.C., 2001. – Series No. 0115.
3. *Стожок Л.Г.* Соціальна вразливість та її особливості в період кризи // *Формування ринкової економіки* : зб. наук. пр.; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; редкол.: О.О. Беляєв (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2010. – Спец. вип. Соціально-трудові відносини: теорія та практика : у 3 т. – Т. 2. – С. 353–361.
4. *Савін Є.Є.* Державна політика щодо захисту найбільш вразливих верств населення: перспективи розвитку // *Актуальні проблеми державного управління*. – 2013. – № 1 (43). – С. 392.
5. *Новікова О.Ф.* Соціально-економічна захищеність особи в Україні: проблеми виміру та шляхи розвитку / Зб. матеріалів, підготовл. до міжнар. наук.-практ. конф. «Соціально-економічна захищеність населення України» (Київ, 31 травня – 1 червня 2001 р.); Редкол.: Осауленко О.Г. та ін.; Передмова О. Завальної. – Київ, 2001. – С. 112–194.
6. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / [А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – Київ : КНЕУ, 2012. – 501 с.
7. *Реут А.Г.* Система соціальних послуг для вразливих верств населення: новітні тенденції та інновації // *Демографія та соціальна економіка*. – 2008. – № 1 (9). – С. 190 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dse.org.ua/archive/1_2008.pdf
8. *Черенько Л.М.* Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища // *Демографія та соціальна економіка*. – 2015. – № 1 (23). – С. 11–21. – doi : <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.011>
9. *Руженський М.М.* Працевлаштування як форма соціального захисту населення // *Ринок праці та зайнятість населення*. – 2013. – № 2. – С. 8–11.
10. *Бандур С.І.* Розвиток робочих місць – стратегічний напрям модернізації економіки України // *Ринок праці та зайнятість населення*. – 2012. – № 2. – С. 3–7.
11. Чи існує проблема дискримінації в Україні? / Київський міжнародний інститут соціології; Прес-реліз, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=618&page=9>
12. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів / Державна служба статистики України, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>
13. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за матеріалами вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2015 року) / Державна служба статистики України, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>
14. Конвенція про цивільно-правову відповідальність за корупцію / Рада Європи; Серії європейських угод № 174. – Страсбург, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/168007f58d>
15. Загальна декларація прав людини / Верховна рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015
16. Економічна активність населення України / Державна служба статистики України, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>

REFERENCES

1. Adger, W.N. (2006). Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16, 268–281. *geos.ed.ac.uk*. Retrieved from http://www.geos.ed.ac.uk/~nabo/meetings/glthec/materials/simpson/GEC_sdarticle2.pdf [in English].
2. Alwang, J., Siegel, P.B., et al. (2001). Vulnerability: a view from different disciplines. *Social Protection Discussion Paper Series No. 0115*. Washington, D.C., Social Protection Unit, Human Development Network, The World Bank [in English].
3. Stozhok, L.H. (2010). Sotsial'na vrazlyvist' ta ii osoblyvosti v period kryzy [Social vulnerability and its features in crisis]. *Formuvannia rynkovoi ekonomiky : zb. nauk. pr.*, 2, 353–361. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
4. Savin, Ye.Ye. (2013). Derzhavna polityka schodo zakhystu najbil'sh vrazlyvykh verstv naseleennia: perspektyvy rozvytku [State policy to protect the most vulnerable in Perspective]. *Aktual'ni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1 (43), 392–398 [in Ukrainian].
5. Novikova, O.F. (2001). Sotsial'no-ekonomichna zakhyschenist' osoby v Ukraini: problemy vymiru ta shliakhy rozvytku [Socio-economic security of people in Ukraine: problems and ways of measuring]. *Sotsial'no-ekonomichna zakhyschenist' naseleennia Ukrainy*. Osaulenko O.H (Ed.), Kyiv [in Ukrainian].
6. *Sotsial'na vidpovidal'nist': teoriia i praktyka rozvytku: Monohrafiia [Social Responsibility: Theory and Practice Development: Monograph]*. (2012). A.M. Kolot (Ed.). Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
7. Reut, A.H. (2008). Systema sotsial'nykh posluh dlia vrazlyvykh verstv naseleennia: novitni tendentsii ta innovatsii [The system of social services for vulnerable people: the modern trends and innovations]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (9), - C. 190. *dse.org.ua*. Retrieved from http://dse.org.ua/arhcive/1_2008.pdf [in Ukrainian].
8. Cherenko, L.M. (2015). Novi formy bidnosti v Ukraini: osnovni proiavy ta otsinka masshtabiv iavyscha [New Forms of Poverty in Ukraine: Key Manifestations and Evaluation of Scale of the Phenomenon]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (23), 11–21. *dse.org.ua*. Retrieved from <http://dse.org.ua/arhcive/23/1.pdf> - doi : <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.011>. [in Ukrainian].
9. Ruzhens'kyj, M.M. (2013). Pratselashtuvannia iak forma sotsial'noho zakhystu naseleennia [Employment as a Form of Social Protection]. *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleennia*, 2, 8–11 [in Ukrainian].
10. Bandur, S.I. (2012). Rozvytok robochykh mist' - stratehichnyj napriam modernizatsii ekonomiky Ukrainy [Development Jobs - Strategic Direction of Economic Modernization Ukraine] *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleennia*, 2, 3–7 [in Ukrainian].
11. Chy isnuie problema dyskryminatsii v Ukraini? [Are There Issues of Discrimination in Ukraine?]. (2016). Kyivs'kyj mizhnarodnyj instytut sotsiologii - Kiev International Institute of Sociology. Press releases. *kiis.com.ua*. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=618&page=9> [in Ukrainian].
12. Samoosinka domohospodarstvy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv [Self households of their income Ukraine]. (2016). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
13. Samoosinka domohospodarstvy dostupnosti okremykh tovariv ta posluh (za materialamy vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv u zhovtni 2015 roku) [Self households availability of certain goods and services (based on a random survey of households in October 2015)]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
14. Konventsiiia pro tsyvil'no-pravovu vidpovidal'nist' za koruptsiuu [Convention on Civil Liability for Corruption] (1999). Rada Yevropy [Council of Europe]. Serii ievropejs'kykh uhod No 174, Strasburh. Retrieved from <https://rm.coe.int/168007f58d> [in Ukrainian].
15. Zahal'na deklaratsiia prav liudyny [The Universal Declaration of Human Rights] (1948). United Nation. Declaration. *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].
16. Ekonomichna aktyvnist' naseleennia Ukrainy [Economically Active of Population in Ukraine] (2016). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.04.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.112>

УДК 316.42: 159.9.072.52

JEL CLASSIFICATION: I31 I39

С.В. НИЧИПОРЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: nsv@ukr.net

СУБ'ЄКТИВНІ ОЦІНКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Ураховуючи мультидисциплінарний характер досліджень людського розвитку, у статті розглянуті питання застосування суб'єктивної оцінки для його поглибленого вивчення. На основі аналізу останніх досягнень наукової думки обґрунтовано поняття оцінювання загалом, узагальнено визначення категорії «суб'єктивна оцінка», виявлено підходи до вивчення суб'єктивної оцінки. Запропоновано перелік додаткових індикаторів за всіма блоками Індексу регіонального людського розвитку. За допомогою кореляційного аналізу показників суб'єктивної оцінки громадян України зі значеннями показників Індексу регіонального людського розвитку визначено найбільш близькі за змістом показники суб'єктивної оцінки, прийнятні для дослідження взаємозв'язку оцінки населенням тих чи інших аспектів життєдіяльності з показниками людського розвитку. Виявлено залежність між суб'єктивними і об'єктивними оцінками населення та деякі особливості взаємозв'язку економіки з іншими сферами людського життя. Доведено, що показники суб'єктивної оцінки не можуть бути включені до розрахунку з метою визначення типів регіонів, однак можуть слугувати критерієм для дослідження людського розвитку з урахуванням суб'єктивного бачення.

Ключові слова: людський розвиток, суб'єктивна оцінка, самооцінка, оцінювання, індекс людського розвитку.

С.В. Ничипоренко

канд. екон. наук, старш. науч. сотр., старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: nsv@ukr.net

СУБЪЕКТИВНЫЕ ОЦЕНКИ В ИССЛЕДОВАНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

С учетом мультидисциплинарного характера исследований человеческого развития в статье рассмотрены вопросы применения субъективной оценки для его углубленного изучения. На основе анализа последних достижений научной мысли обосновано понятие оценки в целом, обобщено определение такой категории как субъективная оценка, выявлены подходы к изучению субъективной оценки. Предложен перечень дополнительных индикаторов по всем блокам Индекса регионального человеческого развития. С помощью корреляционного анализа показателей субъективной оценки граждан Украины и значений показателей Индекса регионального человеческого развития определены наиболее близкие по смыслу показатели субъективной оценки, приемлемые для исследования взаимосвязи оценки населением тех или иных аспектов жизнедеятельности с показателями человеческого развития. Выявлена зависимость между субъективными и объективными оценками населения и некоторые особенности взаимосвязи экономики с другими сферами человеческой жизни. Доказано, что показатели субъективной оценки не могут быть включены в расчет с целью определения типов регионов, однако могут служить критерием для исследования человеческого развития с учетом субъективного видения.

Ключевые слова: развитие общества, субъективная оценка, самооценка, оценка, индекс человеческого развития.

S. V. Nychyporenko

PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ukraine, Kiev, 01032, Blvd. Taras Shevchenko 60
E-mail: nsv@ukr.net

SUBJECTIVE ASSESSMENTS IN THE HUMAN DEVELOPMENT STUDY

The article discusses the application of subjective evaluation for its in-depth study given the multidisciplinary character of human development research. The concept of evaluation based on the analysis of the latest achievements of scientific thought as a whole, general definition of such a category as a subjective assessment, and approaches to the study of subjective evaluation are substantiated. A list of additional indicators for all blocks of the Regional Human Development Index is proposed. Maximally close in terms meaning of the indicators of subjective assessment are used of in the correlation analysis of indicators of subjective assessment of citizens of Ukraine with the values of indices of the Regional Human Development Index. They are acceptable for the study of the relationship between the population's assessment of certain aspects of life and human development indicators are determined. The dependence between subjective and objective estimates of the population and some peculiarities of the relationship of the economy with other spheres of human life has been revealed established. It is proved that the indicators of subjective evaluation can not be included in the calculation with the purpose of determining the types of regions, but they can serve as a criterion for the study of human development taking into account the subjective vision.

Keywords: human development, subjective evaluation, self-assessment, assessment, Human Development Index.

Постановка проблеми. Вивчення такого складного явища як людський розвиток вимагає мультидисциплінарного підходу. Оскільки розвиток має відповідати інтересам і уявленням населення, створювати сприятливі умови для того, щоб люди формували свій потенціал відповідно до своїх потреб та інтересів, потрібно у його дослідженні також використовувати методи соціології та соціальної психології. Статистичні показники, що використовуються для розрахунку індексу людського розвитку, не можуть повною мірою продемонструвати весь спектр його параметрів. Окрім об'єктивних показників є суб'єктивні фактори, що мають вплив на оцінювання. Суб'єктивна оцінка – це особиста оцінка, окрема думка суб'єкта (особи) відносно якості будь-

чого. Здатність суб'єктивно сприймати інформацію можна вважати тим двигуном, що сприяє особистісному зростанню і розвитку людини, адже вона намагатиметься виправити те, що здається неправильним, незалежно від реального стану речей.

Особа так чи інакше співвідносить певні результати та висновки зі своїм соціальним досвідом, рівнем освіти, психологічними та моральними нормами тощо. Навіть учені, обговорюючи одні й ті самі проблеми, схильні виділяти різні аспекти, ставити на передній план ті чи інші причини. Тобто у процесі вивчення дослідник вимушено ставить себе в рамки не об'єктивного, а суб'єктивного. Тому застосування суб'єктивного аспекту у дослідженні проблематики людського розвитку є беззаперечно необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення людського розвитку залишаються актуальними, в цьому напрямку плідно працюють такі українські вчені як Г. Герасименко (G. Gerasymenko), О. Грішнова (O. Grishnova), Т. Калашнікова (T. Kalashnikova), О. Макарова (O. Makarova), Е. Лібанова (E. Libanova), О. Новікова (O. Novikova), С. Пирожков (S. Pyrozhkov), О. Хмелевська (O. Khmelevska), В. Шишкін (V. Shyshkin) та інші. Ними розроблено методологічні підходи до типологізації людського розвитку [1, 2], проведено оцінювання людського розвитку на регіональному рівні та в розрізі місцевості проживання [3, 4], запропоновано застосування кластерного підходу до стимулювання людського розвитку на субрегіональному рівні [5], визначено основні напрями політики сталого людського розвитку та ризику її реалізації для України [6, 7].

Людський розвиток викликає зацікавленість сучасних дослідників у всіх кутках світу, великий внесок у його дослідження зробили Ш. Мукерджи (Sh. Mukherjee), М. Ковачевич (M. Kovacevic), Б. Абдреева (B. Abdreyeva), А. Боніні (A. Bonini), С. Кальдерон (C. Calderon), К. Казабат (Ch. Cazabat), Ю-Чжі Хсу (Yu-Chieh Hsu), К. Ленгфельдер (Ch. Lengfelder), П. Луонго (P. Luongo), Ш. Найар (Sh. Nayyar) та багато інших [18, 19].

У 2012 р. в Україні було затверджено оновлену Методику вимірювання регіонального людського розвитку, де враховано сучасну проблематику та актуалізовано показники [8]. У новій Методиці суб'єктивний аспект практично відсутній, однак треба зазначити, що самооцінка та задоволеність населення певними послугами є важливою та невід'ємною частиною вивчення людського розвитку. Також в Україні не виконували оцінювання людського розвитку із застосуванням суб'єктивних факторів, тому **метою даної статті** є аналіз можливостей використання суб'єктивної оцінки населення для оцінювання людського розвитку, розроблення пропозицій щодо її застосування для глибшого розуміння людського розвитку та порівняння з об'єктивними даними.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивне – це глибоко психологічне поняття. Будь-яка людина в процесі життєдіяльності постійно оцінює предмети, явища, ситуації, політичні події, вчинки та дії інших людей (оцінки зовнішнього світу); оцінює свої можливості, стан, вчинки і результати своїх дій (самооцінка); передбачає і враховує, як її можуть оцінювати інші люди (рефлексивні оцінки); формулюючи оцінки, впливає на оточуючих (керівні оцінки), водночас постійно відчуваючи на собі вплив оцінок інших людей. Навіть побіжне перерахування деяких різновидів оцінок переконливо демонструє не лише розміри цієї величезною оціночної мережі, але й те, що оцінки необхідні людині для організації майже будь-якого акту взаємодії з предметним світом, із іншими людьми, з суспільством. Так, наприклад, процес усвідомленої саморегуляції є за своєю сутністю процесом постійного оцінювання

умов, своїх можливостей, поточних і кінцевих результатів, цінності самих цілей, своїх індивідуальних особливостей, які є значущими в контексті діяльності.

«Оцінка» в розмовній мові та як загальнонауковий термін має безліч значень і смислових відтінків. Крім того, виконує подвійну функцію, позначаючи як процес оцінювання, так і результат цього процесу (оцінка-результат). Як науковий термін «оцінка» має багато визначень.

Педагог і педагогічний психолог Ш. Амонашвілі розуміє оцінювання «...як процес співвіднесення ходу або результату діяльності з наміченим в завданні еталоном ...», маючи при цьому на увазі суто раціональні оцінки. Соціальний психолог В.С. Магун пропонує позначити терміном оцінка «...психічне відображення цінностей різного порядку». В основі виділених двох класів оцінок (емоційних і раціональних) він вбачає емоційні переживання задоволення або страждання. Л.П. Добраєв розуміє «...оцінювання як вимір властивостей предмета і його значущості», допускаючи й емоційні, і когнітивні способи оцінювання [9].

Будь-яке оцінювання – це психічний процес відображення об'єкт–об'єктних, суб'єкт–об'єктних і суб'єкт–суб'єктних відносин переваги, що реалізується в ході довільного порівняння предмета оцінки та оціночної підстави, що представляє собою впорядковану за принципом переваги сукупність уявлень про відповідний клас однорідних об'єктів або різнорідних предметів для задоволення однієї потреби. Підсумком фазової динаміки такого процесу є оцінка-результат, яка залежно від рівня і способу відображення відносин може бути позитивною чи негативною (тобто різною за знаком), розрізняється за інтенсивністю емоційного переживання, його вербальною версією, оціночним судженням або закономірною зміною взаємодії з середовищем, усвідомленими як оцінка лише вдруге.

Оцінку в дослідженні можна охарактеризувати як облік мотивів, засобів і цілей дії, її умов, – це ставлення до соціальних явищ, людської діяльності, поведінки, значимості, відповідності певним нормам і принципам моралі, результатом його може бути схвалення чи засудження, згода або критика, що визначається соціальною позицією, світоглядом, рівнем культури, інтелектуальним та моральним розвитком людини.

Питання про виявлення залежності між суб'єктивними та об'єктивними оцінками населення дозволяє виявити деякі особливості взаємозв'язку економіки з іншими сферами людського життя: соціальними відносинами, рівнем охорони здоров'я, освітою, політичною обстановкою, а також здатності економічних суб'єктів керуватися об'єктивною інформацією у процесі оцінювання власного благополуччя.

На практиці суб'єктивні методи припускають оцінку самими індивідами ступеня своєї задоволеності життям. Суб'єктивна оцінка неминуче залежить від неформальних стандартів якості життя, однак таку методику можна реалізувати лише за допомогою великої кількості масових опитувань, що потребує значних витрат на проведення досліджень. Суб'єктивна оцінка може бути двох видів: задоволеність або незадоволеність. Втім, можна сказати, що нормальним збудником самопочуття є для людини її сприятливе чи несприятливе становище в суспільстві – її успіх або неуспіх.

У процедурах об'єктивної оцінки якості життя підсумковий показник виводиться на основі статистичної обробки набору окремих показників, що тією чи іншою мірою віддзеркалюють людський розвиток. Проведення досліджень із застосуванням об'єктивних показників припускає менші витрати, однак і не оцінюють особливості через високий ступінь усереднення даних. Суб'єктивну оцінку можна також виміряти за допомогою соціологічних опитувань. Найбільш вагомими показниками, що

характеризують суб'єктивну оцінку, є задоволеність особи своїм життям, самооцінка здоров'я тощо.

Проблематику самооцінки широко вивчають сучасна наука та практика: розроблені визначення даного поняття, підходи до її теоретичного вивчення, є певні відомості про види й рівні розвитку самооцінки, створені діагностичні методики, спрямовані на її дослідження. Загалом, самооцінка — це оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей, вона є важливим регулятором її поведінки. Від самооцінки залежать взаємини людини з навколишнім середовищем, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Самооцінка впливає на ефективність діяльності й подальший розвиток особистості.

Поняття «самооцінка» охоплює комплекс фізичних, поведінкових, психологічних і соціальних проявів особистості, пов'язаних із оцінкою особистості самої себе в цих характеристиках. Вивчення цього поняття традиційно починається з аналізу самосвідомості особистості.

У сучасній психологічній науці існує низка теоретичних підходів, пов'язаних із проблемою самооцінки, з природою її формування та розвитку. Сучасна наука в контексті фундаментальних положень теорії Л.С. Виготського розглядає самооцінку як компонент самосвідомості особистості в концепції діяльності та спілкування. Низка авторів розуміють самооцінку як складний і багатогранний компонент самосвідомості (складний процес опосередкованого пізнання себе, розгорнутий у часі, пов'язаний із рухом від одиничних, ситуативних образів через інтеграцію подібних ситуативних образів в цілісне утворення — поняття власного), що є прямим вираженням оцінки інших осіб, які беруть участь у розвитку особистості [11].

Іноземні психологи розглядають самооцінку як емоційний компонент Я-концепції (змістовної структури самосвідомості), що пов'язаний зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, і визначають її як ступінь відображення в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить до сфери його Я.

Можна виділити декілька підходів до вивчення суб'єктивної оцінки: 1) особистісний підхід, що розглядає суб'єктивну оцінку як найважливіший компонент самосвідомості особистості; 2) структурно-цілісний підхід, що передбачає розгляд її як одного з компонентів цілісної структури особистості й одночасно як складне системне за своєю природою утворення. Вона є цілісною і в той же час багатоаспектною, має багаторівневу будову та ієрархічну структуру, включена у безліч міжсистемних зв'язків з іншими психічними утвореннями, в різні види діяльності; 3) діяльнісний підхід — підхід, що передбачає розгляд суб'єктивної оцінки як чинника, що впливає на якість результатів діяльності особистості (у тому числі професійної); 4) динамічний підхід використовується для розгляду суб'єктивної оцінки в процесі вікової зміни індивіда у взаємозв'язку зі становленням особистості; 5) функціональний підхід передбачає розгляд самооцінки як однієї з основних функцій особистості. Виходячи із вищесказаного доходимо висновку, що суб'єктивна оцінка може бути використана для більшого розуміння людського розвитку, особливо її структурно-цілісний підхід.

Нами було визначено найбільш близькі за змістом показники суб'єктивної оцінки громадян України, прийнятні для дослідження взаємозв'язку оцінки населенням тих чи інших аспектів життєдіяльності з показниками людського розвитку. У процесі роботи було проаналізовано значну кількість соціологічних опитувань, що могли надати відповідну інформацію. Найкраще корелює з нашими показниками інформація з Обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД) та дані досліджень Інституту соціології НАН України (табл. 1).

Таблиця 1. Кореляція показників суб'єктивної оцінки громадян України в динаміці

Джере-ло	Показник	2005	2006	2008	2010	2012	Коефі-цієнт коре-ляції
Блок 1	<i>Відтворення населення (індекс)</i>	0,6999474	0,7232929	0,7400006	0,7855143	0,8195675	
ОУЖД	частка осіб, які оцінили своє здоров'я як погане	12,3	13,2	11,1	9,9	9,4	-0,891
ІС	частка осіб, які оцінили стан свого здоров'я як поганий та дуже поганий	24,9	26,3	20,4	21,6	24,1	-0,405
Блок 2	<i>Соціальне середовище (індекс)</i>	0,4576334	0,4715752	0,4590203	0,4687605	0,4903188	
ІС	відсутність юридичної допомоги для захисту прав та інтересів	51,3	47,3	48,4	49,4	54,4	0,600
ІС	відсутність дотримання діючих у країні законів	68,7	69,9	68,3	68,8	71,8	0,959
ІС	інтегральний індекс соціального самопочуття	36,8	38,3	39,4	38,6	37,4	-0,238
ІС	індекс тривожності	46,0	46,1	45,4	45,5	46,6	0,757
ІС	висока частота випадків хуліганства та пограбувань поблизу Вашого будинку (у Вашому мікрорайоні)	15,0	11,7	12,0	8,3	8,1	-0,760
Блок 3	<i>Комфортне життя (індекс)</i>	0,5427384	0,5516124	0,5605764	0,5704504	0,6099101	
ІС	відсутність добротного житла	40,9	36,1	34,1	35,1	38,8	0,029
ІС	відсутність необхідної медичної допомоги	58,8	54,2	48,4	52,1	57,4	0,128
ІС	інтегральний індекс соціального самопочуття	36,8	38,3	39,4	38,6	37,4	-0,077
ІС	індекс тривожності	46	46,1	45,4	45,5	46,6	0,519
ІС	незадоволеність благоустроєм та санітарним станом будинку	48,3	50,6	45	39,5	41,3	-0,710
ІС	незадоволеність благоустроєм та санітарним станом подвір'я	48,1	47,3	43,2	37,6	36,4	-0,877
ІС	незадоволеність благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, дозвілля	61,6	62	60,7	57,4	46,1	-0,978
ІС	оцінка екологічної ситуації як вкрай неблагополучної	11,4	11,3	13	10,2	8,6	-0,783

Закінчення табл. 1

Джере-ло	Показник	2005	2006	2008	2010	2012	Коефі-цієнт коре-ляції
ІС	значне погіршення екологічної ситуації за останні 12 місяців	13	17,6	20,3	20,3	12,3	-0,307
Блок 4	<i>Добробут</i>	<i>0,4865563</i>	<i>0,5025891</i>	<i>0,5681073</i>	<i>0,5629252</i>	<i>0,6041937</i>	
ІС	відсутність необхідного одягу	31,1	25,7	21	23,7	24	-0,764
ІС	відсутність можливості повноцінно проводити відпустку	59,9	52,9	53,6	58,8	60,6	0,241
ІС	відсутність можливості мати додатковий за-робіток	47,6	44,8	41	47,2	51,1	0,226
ІС	відсутність можливості купувати найнеобхідніші продукти	43,6	35,7	32,2	32,4	31,8	-0,855
ОУЖД	частка домогосподарств, які оцінили свій рівень доходів як достатній і робили заощадження	6,6	6,2	12,7	10,1	10,5	0,838
Блок 5	<i>Гідна праця</i>	<i>0,5977731</i>	<i>0,6155401</i>	<i>0,6350408</i>	<i>0,5610953</i>	<i>0,5712893</i>	
ІС	відсутність можливості мати додатковий за-робіток	47,6	44,8	41	47,2	51,1	-0,840
ІС	незадоволеність своєю роботою	30,3	32,5	33,8	29	29,1	0,098
Блок 6	<i>Освіта</i>	<i>0,750428</i>	<i>0,7661006</i>	<i>0,7697643</i>	<i>0,7830665</i>	<i>0,7939417</i>	
ІС	незадоволеність рівнем своєї освіти	40,4	42,3	39,9	34,9	38,1	-0,729
ІС	відсутність можливості дати дітям повноцінну освіту		59,8	52,2	47,2	51,9	-0,145

Примітка: ОУЖД – інформація з Обстеження умов життя домогосподарств [17]; ІС – інформація з моніторингу Інституту соціології НАН України [16].

Джерело: складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України та Інституту соціології НАН України.

Для отримання даних, представлених у табл. 1, застосовано кореляційний аналіз, розрахунки якого були здійснені за допомогою програмного забезпечення *Microsoft Excel*. Рівняння для коефіцієнта кореляції має такий вигляд [20]:

$$r_{x,y} = \frac{Cov(X, Y)}{\sigma_x \cdot \sigma_y},$$

де X – масив вибраних показників за певний період часу; Y – масив Індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР) за той же проміжок часу.

Попередньо ми пропонували включити до переліку у кожний блок показники, що будуть характеризувати, в тому числі, суб'єктивну оцінку та нададуть можливість глибшого розуміння процесів людського розвитку.

Таблиця 2. Зведені показники суб'єктивної оцінки громадян України зі значеннями показників ІРЛР

Показник	Коефіцієнт кореляції	Показник	Коефіцієнт кореляції
Відтворення населення		Комфортне життя	
Частка осіб, які оцінили своє здоров'я як погане	-0,891	Відсутність добротного житла	0,029
Частка осіб, які оцінили стан свого здоров'я як поганий та дуже поганий	-0,405	Відсутність необхідної медичної допомоги	0,128
Соціальне середовище		Інтегральний індекс соціального самопочуття	-0,077
Відсутність юридичної допомоги для захисту прав та інтересів	0,600	Індекс тривожності	0,519
Відсутність дотримання діючих у країні законів	0,959	Незадоволеність благоустроєм та санітарним станом будинку	-0,710
Інтегральний індекс соціального самопочуття	-0,238	Незадоволеність благоустроєм та санітарним станом подвір'я	-0,877
Індекс тривожності	0,757	Незадоволеність благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, дозвілля	-0,978
Висока частота випадків хуліганства та пограбувань поблизу Вашого будинку	-0,760	Оцінка екологічної ситуації як вкрай неблагополучної	-0,783
Гідна праця		Добробут	
Відсутність можливості мати додатковий заробіток	-0,840	Відсутність необхідного одягу	-0,764
Незадоволеність своєю роботою	0,098	Відсутність можливості повноцінно проводити відпустку	0,241
Освіта		Відсутність можливості мати додатковий заробіток	0,226
Незадоволеність рівнем своєї освіти	-0,729	Відсутність можливості купувати найнеобхідніші продукти	-0,855
Відсутність можливості дати дітям повноцінну освіту	-0,145	Частка домогосподарств, які оцінили свій рівень доходів як достатній і робили заощадження	0,838

Примітка: використано дані Інституту соціології НАН України [17] та Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України [16].

Джерело: авторська розробка за даними Державної служби статистики України та Інституту соціології НАН України.

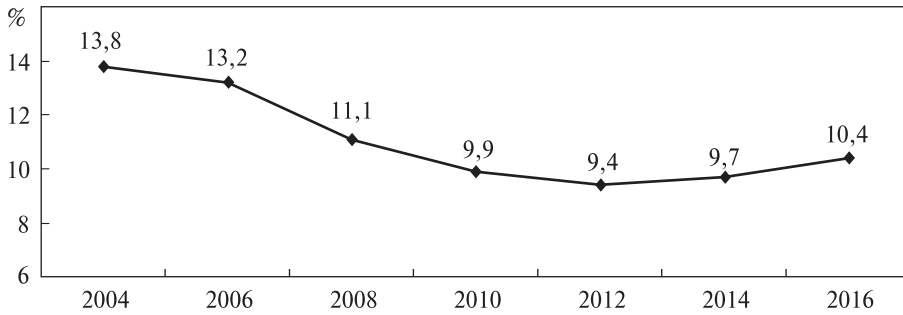

Рис. 1. Самооцінка стану здоров'я населення як поганого у 2004–2016 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної Служби Статистики України [16].

Проведений кореляційний аналіз виявив (табл. 2), що для блоку «Відтворення населення» більш прийнятним є показник частки осіб, які оцінили своє здоров'я як погане (розраховується в рамках ОУЖД), який має тісний обернений зв'язок з індексом блоку ($-0,891$). Логічним є той факт, що чим вищим є демографічний рівень, тим меншою є кількість незадоволених своїм станом осіб. Це підтверджують і статистичні дані.

Так, обраний нами показник, що характеризується негативним сприйняттям опитаними власного стану здоров'я протягом 2004–2016 рр., попри незначне зростання незадоволеності за останні два роки, покращився більше, ніж в 1,3 рази (рис. 1). Ситуація підтверджується також покращанням демографічних показників, які використовуються в процесі оцінювання людського розвитку: зростає очікувана тривалість життя при народженні, ймовірність дожити від 20 до 65 років, знижується дитяча смертність тощо.

Для додаткового дослідження стану соціального середовища обрано показники, які допоможуть охарактеризувати суб'єктивне бачення населення щодо ситуації в країні. Так, соціальне середовище в країні характеризується стурбованістю щодо відсутності дотримання чинних законів, відсутності юридичної допомоги для захисту прав та інтересів (показник хоча і знизився відповідно з 51,3 % до 49 %, однак практично половина опитаних незадоволена ситуацією). Цікавим доповненням є показник індексу тривожності, який розраховує Інститут соціології НАН України, хоча він протягом всього періоду залишається майже незмінним (45,5–46,6 %), однак є досить високим, адже свідчить про масову тривожність – майже половина опитаних респондентів.

Серед низки проаналізованих показників високий кореляційний зв'язок має оцінка населенням дотримання чинних законів (0,959) та індекс тривожності (0,757) опитаних громадян, тому обидва ці показники можуть бути використані для поглибленого вивчення стану соціального середовища.

Визначення комфортності проживання особливо залежить від суб'єктивного сприйняття населення. Тому незабаром буде виявлення задоволеності населення благоустроєм та санітарним станом будинку, станом повітря, вулиць, парків, дозвілля. За період 2005–2012 рр. незадоволеність за всіма цими показниками знизилась, що також підтверджується і покращенням індексу комфортності життя у ході розрахунку індексу людського розвитку (рис.2).

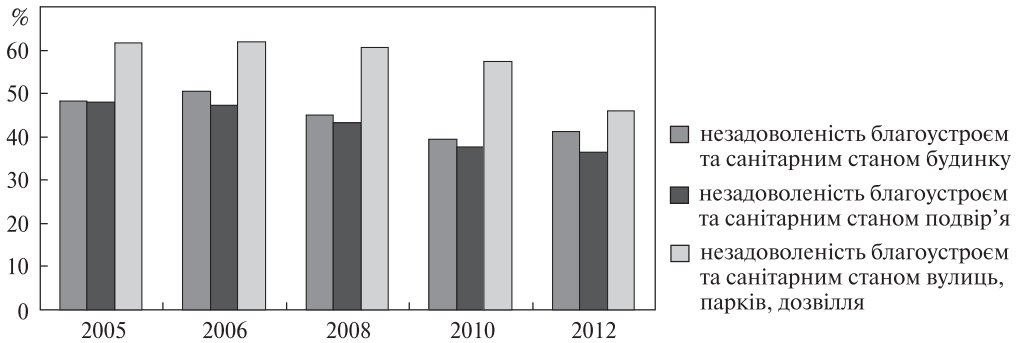

Рис. 2. Суб'єктивна оцінка населенням України благоустрою території у 2005–2012 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [16].

Водночас серед низки запропонованих нами індикаторів суб'єктивної оцінки стосовно рівня комфортності умов життя найбільш тісний обернений кореляційний зв'язок мають два показники: незадоволеність благоустроєм та санітарним станом подвір'я ($-0,877$) та незадоволеність благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, дозвілля ($-0,978$).

Задля поглибленого вивчення стану добробуту населення цікавим є визначення суб'єктивної думки щодо відсутності необхідного одягу та можливості купувати найнеобхідніші продукти. Так, протягом 2005–2015 рр. спостерігалось зниження обох цих показників (показник відсутності необхідного одягу зменшився з 31,1 % до 22,5 %, відсутність можливості купувати продукти відповідно з 43,6 % до 32 %). Крім того, останній показник виявив високий обернений зв'язок з індексом добробуту ($-0,855$), що є логічним.

Високу кореляцію з індексом добробуту продемонстрував показник частки домогосподарств, які оцінили свій рівень доходів як достатній і робили заощадження (0,838). Варто зазначити, що протягом 2004–2013 рр. частка таких домогосподарств зросла більше, ніж удвічі (з 5 % у 2004 р. до 10,4 % у 2013 р), однак економічна та політична криза в країні продемонструвала у 2014–2015 рр. різке зниження цього показника (рис. 3).

Блок «Гідна праця» можуть додатково охарактеризувати такі показники: відсутність можливості мати додатковий заробіток (протягом 2005–2015 рр. частка опитаних, що не мають можливості додатково заробляти зросла з 47,6 % до 49,3 % відповідно) та частка незадоволених своєю роботою. Так, майже третина опитаних протягом вказаного періоду були невдоволені своєю роботою та їх частка знизилась з 30,3 % у 2005 р. до 18,1 % у 2015 р., що скоріше за все пов'язане зі складною ситуацією на ринку праці, коли вибирати особливо не доводиться і опитані задовольняються тим, що взагалі мають робоче місце. Однак суб'єктивна оцінка щодо відсутності можливості мати додатковий заробіток має високий обернений кореляційний зв'язок з індексом гідної освіти ($-0,840$), що переконливо свідчить, що чим вищий рівень гідної праці, тим нижчою є відсутність можливості мати додатковий заробіток.

Додатковим показником для дослідження освіти може бути незадоволеність рівнем своєї освіти. Індекс освіти демонструє позитивну динаміку, зокрема зростає показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей, відмічається збільшення охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку, зростає

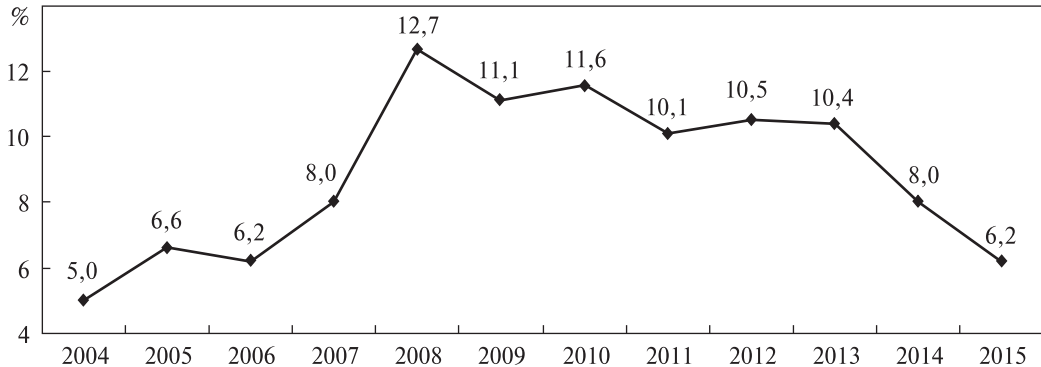

Рис. 3. Частка домогосподарств в Україні у 2004–2015 рр., які оцінили свій рівень доходів як достатній і робили заощадження

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [16].

середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше. Тому закономірним є зниження незадоволеності рівнем освіти серед населення: протягом 2004–2013 рр. частка незадоволених серед респондентів знизилась майже на 5 % (з 40,4 % у 2005 р. до 36 % у 2013 р.). Незадоволеність рівнем своєї освіти має досить високу від’ємну кореляцію з індексом освіти ($-0,729$), що підтверджує обернену залежність високого рівня освіти із незадоволеністю власним її рівнем.

На прикладі двох показників: самооцінки здоров’я та самооцінки власних доходів та можливості робити заощадження здійснено спробу відслідкувати наявність залежності між індексом відповідного блоку (для самооцінки здоров’я з індексом блоку «Відтворення населення», для оцінки свого рівня доходів – «Добробут») та деякими показниками відповідного блоку. Проведений аналіз (табл. 3) показав практично повну відсутність кореляційного зв’язку на регіональному рівні.

Проаналізована ситуація свідчить, що, на жаль, запропоновані нами показники суб’єктивної оцінки не можуть бути включені до розрахунку з метою визначення типів регіонів та загальної оцінки ІРЛР. Суб’єктивна оцінка не співпадає з об’єктивною реальністю, що говорить про особливість психологічного несприйняття населенням реального стану.

Таблиця 3. Кореляція показників суб’єктивної оцінки населення України зі значеннями показників ІРЛР за регіональною ознакою

Частка осіб, які оцінили своє здоров’я як погане			Частка домогосподарств, які оцінили свій рівень доходів як достатній і робили заощадження	
Індекс відтворення населення	Показник середньої очікуваної тривалості життя	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Індекс добробуту	Питома вага домогосподарств, які робили заощадження, або купували нерухомість
0,24	0,03	0,29	0,17	0,35

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України та Інституту соціології НАН України.

Існує декілька можливих пояснень такої розбіжності об'єктивних і суб'єктивних показників [13]:

- невірна статистична концепція або її невідповідне використання;
- недосконалий процес вимірювання при вірній статистичній концепції;
- високий ступінь нерівності в суспільстві (в основному нерівність у розподілі доходів), що впливає на репрезентативні властивості агрегованих показників;
- загальноприйняті показники можуть не враховувати важливі фактори людського благополуччя тощо.

Наприклад, такі індикатори суб'єктивного благополуччя як щастя, задоволення, радість можуть бути виміряні, і це вимірювання дасть змогу наблизитися до розуміння істинних детермінант людського розвитку, що виходять за рамки задоволення матеріальних потреб, однак це потребує значних фінансових витрат. Із загально доступних індикаторів, що надає Державна служба статистики України, найбільш репрезентативним є показник самооцінки здоров'я, який може бути включений до переліку показників для розрахунку Індексу людського розвитку. Необхідно відмітити, що більшість міжнародних дослідників доходять згоди говорячи про необхідність включення самооцінки здоров'я як іманентного індикатора здоров'я населення [13–15].

Висновки. Зважаючи на досить ємний перелік показників для розрахунку Індексу людського розвитку, запропонований підхід з урахуванням суб'єктивного бачення населення може використовуватися з певною періодичністю (раз на 2–3 роки) з метою відстежування змін у суб'єктивному сприйнятті населенням в контексті дослідження людського розвитку та порівняння суб'єктивних оцінок із об'єктивними даними. Для цього пропонуємо застосовувати показники з високою кореляцією значень (серед яких: частка осіб, які оцінили своє здоров'я як погане з індексом блоку «Відтворення населення»; індекс тривожності та оцінка щодо недотримання чинних законів з індексом блоку «Соціальне середовище»; незадоволеність благоустроєм та санітарним станом подвір'я, вулиць, парків і дозвілля з індексом блоку «Комфортне життя»; частка домогосподарств, які оцінили свій рівень доходів як достатній і робили заощадження з індексом блоку «Добробут»; відсутність можливості мати додатковий заробіток з індексом блоку «Гідна праця»; незадоволеність рівнем своєї освіти з індексом блоку «Освіта»). Їх взаємозалежність із показниками людського розвитку дають змогу розширити розуміння сприйняття населенням ситуації в суспільстві, акцентувати увагу на самооцінці, отримати зворотній зв'язок Я-суспільство, враховувати суб'єктивний фактор у розробці політики за всіма напрямками людського розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макарова О.В., Хмелевська О.М. Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3 (25). – С. 112–125. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.007>
2. Gerasymenko G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22). – С. 45–56. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.045>
3. Герасименко Г.В. Особливості міжнародного досвіду вимірювання людського розвитку на субнаціональному рівні // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 1 (29). – С. 11–23. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.011>
4. Хмелевська О.М. Людський розвиток регіонів України: оцінка досягнень у сфері освіти // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. – 2014. – Вип. 9, ч. 7. – С. 170–175.

5. Калашнікова Т.М. Кластерна політика в сфері людського розвитку // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки : зб. наук. пр. / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2015. – Вип. 12, ч. 2. – С. 141–144.
6. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2014. – 380 с.
7. Хмелевська О.М. Освітні ризики у контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 3 (28). – С. 145–157. – doi : <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.145>
8. Методика вимірювання регіонального людського розвитку / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/>
9. Батурін Н.А. Проблема оценивания и оценки в общей психологии // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 81–90.
10. Гайфулин А.В. Различные теоретические подходы в определении понятия самооценки // Вестник ТГПУ. – 2009. – Вып. 1 (79). – С. 73–76.
11. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М., 2002. – 326 с.
12. Пастухова М.В. Теоретические аспекты психологические изучения самооценки личности // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010. – 12, № 5 (2). – С. 460–462.
13. Stiglitz J., A. Sen and J-P. Fitoussi Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.stiglitz-sen-fitoussi.fr
14. Compendium of OECD Well-Being Indicators, OECD, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/dataoecd/4/31/47917288.pdf>
15. How is life? Measuring well-being // OECD Publishing, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.keepeek.com/Digital-AssetManagement/oecd/economics/how-s-life_9789264121164-en
16. Державна служба статистики України: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
17. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (15), т. 2. – 412 с.
18. Human Development Report 2015: Work for Human Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf
19. Human Development Report 2016 Human Development for Everyone [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf
20. Офіційний сайт підтримки Microsoft Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://support.office.com/ru-ru/article/>

REFERENCES

1. Makarova, O.V., Khmelevs'ka. O.M. Typolohizatsiia rehional'noho lyuds'koho rozvytku: problemy ta perspektyvy vykorystannia [The Typology for Regional Human Development: Problems and Prospects of the Use]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3(25), 112-125 [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.007>
2. Gerasymenko, G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*. 2(22), 45-56 [in English]. doi : <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.045>
3. Gerasymenko, G.V. (2017). Osoblyvosti mizhnarodnoho dosvidu vymiryuvannya lyuds'koho rozvytku na subnatsional'nomu rivni [Review of International Experience of Measuring Human Development at Subnational Level]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1(29), 11-23 [in Ukrainian]. doi : <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.011>
4. Khmelevs'ka, O.M. Lyuds'kyu rozvytok regioniv v Ukraini: ozinka dosyagnen' u sferi osvity [Human development regions of Ukraine: assessment of achievements in education]. *Naukovy visnyk Khersons'kogo derzhavnogo universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economics.]*, 2014, issue 9, part 7, 170-175 [in Ukrainian].

5. Kalashnikova, T.M. (2015). Klasterna polityka v sferi lyudskoho rozvytku [Cluster policy in the field of human development]. Naukovyy visnyk Khersons'kogo derzhavnogo universytetu. Seriya: *Ekonomichni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economics*, 12, 2, 141-144 [in Ukrainian].
6. Libanova, E.M. (Ed). (2014). *Lyuds'ky rozvytok v Ukrayini: istorychnyy vymir transformazii derzhavnoi sozial'noi polityky [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of state social policy]*. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
7. Khmelevs'ka, O.M. (2016). Osvitni ryzyky u konteksti lyuds'koho rozvytku [Educational Risks in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3 (28), 145-157 [in Ukrainian]. doi : <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.145>
8. Metodyka vymiriuvannya rehionalnoho lyudskoho rozvytku [Methods of measuring regional human development]. (n.d.). *idss.org.ua*. Retrieved from <http://www.idss.org.ua/> [in Ukrainian].
9. Baturin, N.A. (1988). Problema otsenivaniya i otsenki v obshchey psikhologii [The problem of assessment and evaluation in general psychology]. *Voprosy psikhologii - Questions of Psychology*, 2, 81-90.
10. Gayfulin, A.V. (2009). Razlichnyye teoreticheskiye podkhody v opredelenii ponyatiya samootsenki [Different theoretical approaches in determining the concept of self-esteem]. *Vestnik TGPU - TSPU Bulletin*, 1 (79), 73-76 [in Russian].
11. Vygotskiy, L.S. (2002). *Pedagogicheskaya psikhologiya [Pedagogical psychology]*. Moscow [in Russian].
12. Pastukhova, M.V. (2010). Teoreticheskiye aspekty psikhologicheskoye izucheniya samootsenki lichnosti [Theoretical aspects of psychological studies of self-esteem personality]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk - Izvestiya of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, Vol. 12, №5(2), 460-462 [in Russian].
13. Stiglitz, J., & A. Sen and J-P. (2009). Fitoussi Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Retrieved from www.stiglitz-sen-fitoussi.fr [in English].
14. Compendium of OECD Well-Being Indicators. (2011). OECD. *oecd.org*. Retrieved from: <http://www.oecd.org/dataoecd/4/31/47917288.pdf> [in English].
15. How is life? Measuring well-being (2011). OECD. *keepeek.com*. Retrieved from http://www.keepeek.com/Digital-AssetManagement/oecd/economics/how-s-life_9789264121164-en [in English].
16. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sajt [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
17. Ukrayinske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin [Ukrainian society: monitoring social change] (Vol. 2, 1(15)). (2014). Kyiv [in Ukrainian].
18. Human Development Report 2015: Work for Human Development. (2015). *hdr.undp.org*. Retrieved from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf [in English].
19. Human Development Report 2016 Human Development for Everyone. (2016). *hdr.undp.org*. Retrieved from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf [in English].
20. Official site of Microsoft Office Support (n.d.). *hdr.undp.org*. Retrieved from <https://support.office.com/ru-ru/article/> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.06.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.126>

УДК 377:005.2

JEL CLASSIFICATION: I 21, I 29

В.М. НОВИКОВ

д-р екон. наук, проф., зав. від.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Перспективи модернізації системи професійно-технічної освіти пов'язані з підвищенням престижності робітничих професій. Низька якість підготовки кадрів у професійно-технічних навчальних закладах поставила їхніх випускників на останнє місце у ранжуванні індексу працевлаштування молоді, що закінчили навчання і вийшли на ринок праці. Визначення структури потреб ринку праці, розвиток матеріально-технічної бази освіти і оновлення програм навчання, залучення коштів юридичних і фізичних осіб забезпечує реалізацію інтересів державних і місцевих органів влади, освітніх закладів, роботодавців і населення у підвищенні якості професійної освіти. Сьогодні пріоритетами курсу на розвиток професійної освіти стають проблеми комунальної власності, зокрема, перехід матеріально-технічної бази професійно-технічних навчальних закладів під їхню юрисдикцію. Нині менше 50 % з них отримали таке право.

Децентралізований підхід до управління професійною освітою, який здійснено в Україні, ставить питання про визначення механізму формування регіонального замовлення і компенсації витрат закладів профтехосвіти на підготовку фахівців для ринку праці в масштабах регіону і територіальних громад. Необхідна змістовна переорієнтація професійної освіти на сучасні технології, що пов'язано з розробленням державних професійних стандартів на компетентнісній основі і впровадженням дуальної системи навчання. У статті проаналізовано практику формування професійних стандартів у Федеративній Республіці Німеччина, результати використано для формування пропозицій щодо запровадження інноваційних технологій навчання в Україні.

Ключові слова: професійно-технічна освіта, регіональне замовлення, кваліфікаційні стандарти, трудова функція працівника, дуальна система підготовки кадрів.

В.Н. Новиков

д-р екон. наук, проф., зав. отд.
Інститут демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

© НОВИКОВ В.М., 2017

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИЙНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Перспективы модернизации системы профессионально-технического образования связаны с повышением престижности рабочих профессий. Низкое качество подготовки кадров в профессионально-технических училищах поставило их выпускников на последнее место в списке ранжирования индекса трудоустройства молодежи, окончившей обучение и вышедшей на рынок труда. Определение структуры потребностей рынка труда, развитие материально-технической базы образования и обновление учебных программ, привлечение средств юридических и физических лиц обеспечивают баланс интересов государственных и местных органов власти, образовательных учреждений, работодателей и населения в повышении качества профессионального образования. В настоящее время приоритетами курса на развитие профессионального образования становятся проблемы коммунальной собственности, в частности, переход материально-технической базы профессионально-технических училищ под их юрисдикцию. Пока менее 50 % из них получили такое право.

Дифференцированный подход к управлению профессиональным образованием, который осуществляется в Украине, ставит вопрос об определении механизма формирования регионального заказа и компенсации учреждениям профтехобразования расходов на подготовку специалистов для рынка труда в масштабах региона и территориальных общин. Сегодня необходима серьезная переориентация профессионального образования на современные технологии, что связано с разработкой государственных профессиональных стандартов на компетентностной основе и внедрением дуальной системы обучения. В статье проанализирована практика формирования профессиональных стандартов в Федеративной Республике Германии, результаты использованы для разработки предложений по внедрению инновационных технологий обучения в Украине.

Ключевые слова: профессионально-техническое образование, региональный заказ, квалификационные стандарты, трудовая функция работника, дуальная система подготовки кадров.

V.M. Novikov

Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

THE DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION IN TERMS OF DECENTRALIZATION OF MANAGEMENT SYSTEM IN UKRAINE

Prospects for the modernization of technical and vocational education are associated with increased prestige of the workers. Low innovative quality of training in vocational schools placed their graduates in last place in the ranking of employment index of young people, who graduated and entered the labor market. Determining the structure of the labor market needs, the development of logistics education and updating training programs, fundraising businesses and individuals ensures the interests of state and local governments, educational institutions, employers and the population in improving the quality of vocational education. Today, the priorities of directions to development of vocational education are problems of communal property, in particular, the transition material and technical base of vocational schools under their jurisdiction. Currently only less than 50 % of them have such a right.

A decentralized approach to the management of vocational education implemented in Ukraine raises the question of defining the mechanism of formation of the regional order and compensation costs for vocational schools training of specialists for the labor market in the region and across communities. The content reorientation of vocational education in modern technology is necessary due to the development of national occupational standards and competency-based implementation of the dual training system. The article analyzes the practice of forming professional standards in Germany and the results used in the formation of proposals for implementing innovative learning technologies in Ukraine.

Keywords: technical and vocational education, VET, regional order, qualification standards, labor function of an employee, dual system of personnel training.

Постановка і актуальність проблеми. Для успішності політики реформ у системі професійно-технічної освіти необхідно брати до уваги її комплексний характер, враховувати тісний зв'язок професійної освіти з системою праці і зайнятості. Комплексність передбачає організаційні та інституціональні зміни в позиціях усіх учасників реформ. Реформи не можуть бути реалізовані тільки шляхом переформатування внутрішньої організації та механізму ухвалення рішень на різних рівнях професійної системи. Некоординованість дій з реальним сектором економіки позбавляє випускників закладів професійної освіти гарантованої та стабільної зайнятості. Ефективною буде така реформа, яка забезпечить тісний зв'язок чинної системи навчання зі структурою зайнятості. Досвід країн ОЕСР, які поєднують освіту з ринком праці, показує, що цей процес можливий через інноваційні форми регуляції системи навчання, зокрема через так звану «дуальну освіту». Проведення зазначеного курсу – це складне завдання. Чинна система професійно-технічної освіти, яка в основному була орієнтована на великі монополізовані підприємства, залишилася спеціалізованою і незбалансованою з сучасною структурою економіки, що за роки реформ зазнала серйозного розподілу праці. Створення відповідної структури професійних закладів, орієнтованої на різнобічні спеціальності, удосконалюється повільно. Завдання ускладнюється тим, що не очевидно, які спеціальності затребувані ринком праці і наскільки вони комплементарні потребам економічного розвитку регіонів. Професійно-технічна освіта має бути перебудована таким чином, щоб забезпечити працевлаштування і доступ до навчання протягом всього трудового життя. Результати компаративного аналізу європейського досвіду показують, що одним із важливих засобів досягнення зазначеної мети є встановлення пріоритетів у стратегії і тактиці проведення реформ і послідовності їх здійснення. Апелювання до закордонного досвіду необхідно, по-перше, для оцінки відповідності поточної української практики сучасним тенденціям у розвитку професійної освіти, по-друге, для координації здійснюваних емпіричних заходів, за правилами і підходами, які застосовуються в країнах, що вступили на шлях освітніх реформ. Дотримання пріоритетів розглядається як найбільш вірогідний сценарій еволюції наявної освітньої моделі в умовах зростання значення підготовки кадрів для забезпечення економічного зростання. Такий ракурс дослідження поки недооцінений в економічних публікаціях.

Аналіз досліджень. Проблемам професійно-технічної освіти присвячено багато наукових праць. Пропозиції, що містяться в них, спрямовані на зниження ризиків реформ. Проте ряд процесів залишаються слабо регульованими. Загальний вектор реформи профтехосвіти висвітлюється у національній доповіді про перспективи розвитку освіти, підготовлений колективом авторів під керівництвом В.Г. Кременя (V. Kremen) [1], а також у статті Н. Ничкало (N. Nychkalo) [2]. Деталізовані шляхи реформування професійної освіти визначено в роботі М. Кучинського (M. Kuchinski) [3]. У дискусійному ключі правові, понятійні та організаційні питання реформування освітньої галузі представлені у статті В. Головінова (V. Golovinov) [4]. Еволюційний розвиток професійно-технічної освіти і можливі варіанти її удосконалення в сучасних умовах розглянуто у роботі І. Жук (I. Zhuk) [5].

Мета статті. Враховуючи системний характер постановки завдання, підхід до вирішення нагальних питань має бути комплексним і охоплювати діагностику наявних проблем та обґрунтування сценаріїв їх вирішення. Ключовим пріоритетом повинно стати підвищення якості і доступності послуг державних і муніципальних закладів професійно-технічної освіти. У центр уваги всіх заходів необхідно покласти професійні стандарти, які відповідають динаміці поведінкових наста-

нов молоді, задовольняють потреби роботодавців і достовірність прогнозування ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Реформування професійно-технічної освіти сьогодні стає справжнім випробуванням для країни з точки зору інвестицій у майбутній розвиток економіки. Про актуальність перебудови профтехосвіти свідчить її незадовільний стан, який особливо погіршився протягом останніх років. Порівняно з 2000 р. динаміка витрат на професійно-технічну освіту не виявила ознак до збільшення відносно ВВП. Питома вага бюджетних асигнувань у сферу професійної освіти після деякого піднесення у 2010 році залишилась на рівні 2000 р. і складає 1 % ВВП. У загальних видатках зведеного бюджету видатки на професійно-технічну освіту зменшились з 6,1 % до 5,5 %.

Протягом п'ятнадцяти років профтехосвіта залишалась незбалансованою з основними макроекономічними показниками розвитку країни. Зберігалась практика її відставання не тільки від темпів розвитку ВВП, але й від промисловості, сільського господарства, що негативно впливало на господарську активність держави і окремих галузей економіки. Якщо за період 2000–2015 років індекс ВВП становив 1,43, промисловості – 1,58, сільського господарства – 1,27, то основні показники професійної освіти демонстрували негативну динаміку. Індекс зниження кількості закладів ПТНЗ за цей термін дорівнював 0,82, випускників – 0,62. Така динаміка професійно-технічної освіти пояснюється її невідповідністю потребам ринку праці і запитам молоді. Причина цього має комплексний характер: відсутність координації між освітою і роботодавцями, втрата престижності робітничими професіями, низька інноваційна якість наданих освітніх послуг для підприємств, націлених на освоєння сучасних технологій. У результаті зменшується прийом до ПТНЗ, випускники не знаходять робочих місць. Рівень безробіття серед випускників ПТНЗ є найвищим серед тих, хто отримав будь-яку освіту (рисунок).

Українські експерти і політики не один рік обговорюють можливості модернізації професійно-технічної освіти, її адаптації до ринку праці. Проте проблему не вирішено. Незавершеність реформ призводить до того, що вся система професійно-технічної освіти тривалий час перебуває у невизначеному стані з точки зору її структури, дидактичних програм, управління і фінансування. Проблемними питаннями і надалі є пошук балансу між цілями держави, можливостями закладів профтехосвіти

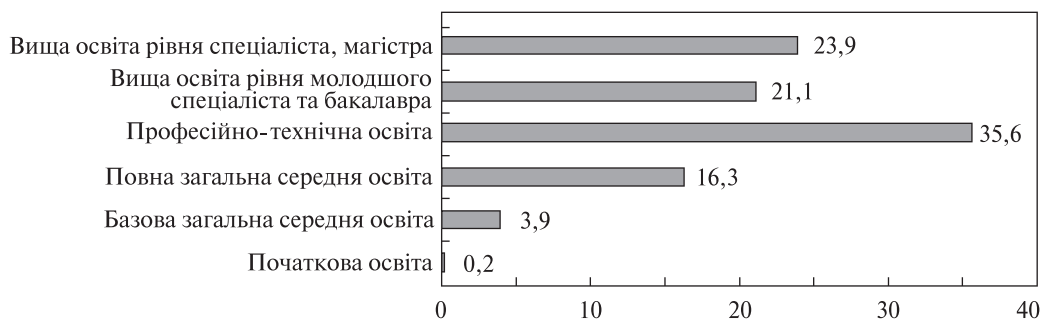

Рис. Безробітні на ринку праці, %

Джерело: Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / За заг. ред. президента НАПН України В.Г. Кременя. – К., 2016. – 448 с.

і інтересами роботодавців у забезпеченні ринку праці кваліфікованими робітничими кадрами. Вирішення цієї проблеми потребує осучаснення системи навчання, систематичного складання прогнозів затребуваності професій та спеціальностей, удосконалення організаційних форм і збільшення фінансування державної системи профтехосвіти.

Успіх реформування залежить від визначення та реалізації пріоритетів розвитку професійно-технічної освіти, орієнтованої на позитивні зміни, засновані на дидактичних, економіко-організаційних і соціальних інноваціях з метою удосконалення практик підготовки конкурентоспроможних фахівців.

Про реформи у їх якісному модернізаційному значенні можна говорити у трьох аспектах. Перший аспект характеризує процес реформ як намагання рухатись уперед за традиційною шкалою цілей шляхом послідовних покращень. Така еволюційна модель означає поступове удосконалення інституціонального середовища і нівелює можливі перешкоди у ході реформ. У другому аспекті реформи розглядаються в контексті економічного зростання і ототожнюються з комплексом економічних і організаційних трансформацій, які відповідають умовам нових економічних укладів і потребам роботодавців у висококваліфікованій робочій силі. Третій аспект означає спрямування зусиль на те, щоб зрівнятись із провідними країнами і за сукупністю якісних характеристик «нової економіки», що означає курс на «наздоганяльну модернізацію».

Вибір тієї чи іншої трактовки змісту реформ означає інтегрування їхніх цілей у процес модернізації. При цьому великою є вірогідність того, що інноваційні зміни за ідеологією можуть бути консервативними, прогресивними чи елітарними, тобто стосуватись лише певного сегмента системи професійної освіти, який технократично орієнтований на мажоритарні потреби у підготовці фахівців для галузей економіки.

Для того, щоб оцінити реформаційний потенціал системи професійно-технічної освіти і передбачити можливі ризики його зниження варто проаналізувати не тільки зміст перетворень, але й форми і засоби адаптації професійно-технічних закладів до нового децентралізованого вектора їхнього розвитку. Останній був визначений Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік», яким видатки на підготовку кадрів у професійно-технічних та інших навчальних закладах передано у місцеві бюджети.

З урахуванням серйозних змін соціального і економічного контексту фінансове забезпечення соціальної інфраструктури породжує низку проблем, вирішення яких відсувається на майбутні етапи реформ. По-перше, не визначено інноваційний пріоритет реформи. Оновлення технологічної бази професійно-технічних навчальних закладів не передбачено. Питання, які накопичились у частині розширення ефективної зайнятості молоді, забезпечення її мобільності, потребують подальшого удосконалення у руслі державної молодіжної політики.

По-друге, уряд України визначив перелік професій загальнодержавного значення, підготовка за якими здійснюється за кошти державного бюджету. До зазначеного переліку входить 19 професій за такими видами діяльності як сільське господарство, добувна промисловість, машинобудування, транспорт, зв'язок та деякі інші, які віднесено до компетенції держави. На їх підготовку заплановано виділити 827,4 млн грн, що становить 20 % від загальних видатків зведеного бюджету на професійно-технічну освіту [3, с. 7]. Решта коштів має спрямовуватись до місцевих і обласних бюджетів, бюджетів міст – обласних центрів, на підготовку кадрів за професіями, необхідними

для регіонального ринку праці. При цьому доцільно визначити й потребу об'єднаних територіальних громад у кадровому забезпеченні об'єктів соціальної інфраструктури: опорних шкіл, дошкільних закладів, центрів первинної медичної допомоги, лікарень, соціально-культурних об'єктів. В умовах нечіткого визначення бюджетної політики завдання місцевим органам влади і органам місцевого самоуправління забезпечити фінансовими ресурсами 80 % витрат на підготовку кадрів у системі профтехосвіти видається складною проблемою. Просторова структура регіональної економіки під впливом дезінтеграційних тенденцій перехідного періоду відчуватиме наслідки дефіциту місцевих бюджетів і відповідно труднощі у фінансуванні професійно-освітніх закладів. Намагання адаптуватись до нових умов функціонування профтехосвіти штовхатиме місцеві органи влади до звернень по допомогу до держави, яка трансфертну політику непередбачає. Подібний приклад просторового розвитку професійно-технічної освіти, що обмежує коло можливих варіантів функціонування ПТНЗ, продемонстровано розмежуванням функціонального призначення єдиної системи освіти на дві частини: державну і місцеву.

У 2016 р. для фінансової підтримки урядових ініціатив виділено стабілізаційну дотацію Міністерству освіти і науки у сукупному розмірі 598 млн грн. Кошти спрямовувались на утримання в регіонах закладів профтехосвіти і на врегулювання бюджетного дефіциту у 20 містах у зв'язку з необхідністю прийняття на їхній баланс закладів профтехосвіти. Проте кроки уряду виявились недостатніми для узгодження проблем, що виникли у зв'язку із адміністративним рішенням щодо зміни форми власності ПТНЗ з державної на комунальну. У невеликих містах обласного значення фінансова допомога виявилась недостатньою для покриття витрат на фінансування діяльності закладів профтехосвіти та утримання їхньої матеріальної бази. Умовою достатнього фінансування є отримання професійно-технічними навчальними закладами права власності на цілісні майнові комплекси та земельні ділянки. У 2016 р. лише 302 заклади, а це 48 % підпорядкованих Міністерству освіти і науки України, документально отримали таке право. У результаті дефіцит бюджету професійно-технічних навчальних закладів становив на кінець 2016 р. 1,15 млрд грн, що складає 27,7 % їхніх загальних фінансових витрат.

Обмеженість бюджетних витратів загострює проблему відновлення ресурсної бази професійно-технічної освіти, яка потребує кардинального оновлення. На теперішній час у ПТНЗ створено 18,1 тис. навчальних кабінетів, 3,7 тис. лабораторій і 6,4 тис. навчально-виробничих майстерень, у яких використовується обладнання, устаткування, сільськогосподарська та інша техніка, строк експлуатації яких становить: до 10 років – 10 %; від 10 до 20 років – 31 %; понад 20 років – 59 % [1, с. 94].

Гострий дефіцит кабінетів і лабораторій, навчально-виробничих майстерень, майстрів виробничого навчання, викладачів відчувався вже десять років тому. За минулі роки він тільки посилювався. Особливо небезпечним є становище в навчальних закладах металургійного, машинобудівного, гірничорудного, будівельного профілів [6]. Потребують ремонту понад 1700 навчальних виробничих приміщень, 656 інших об'єктів, 157 котелень. На їх відновлення потрібно 162,2 млн грн [4, с. 10].

Бюджети закладів професійно-технічної освіти реально є бюджетами не розвитку, а виживання: 90 % витратів становлять заробітна плата, стипендіальне забезпечення, харчування, оплата за енерго-, тепло- та водопостачання. Лише 10 % – це витратки розвитку навчального закладу.

З огляду на сучасну професійну парадигму теоретичного обґрунтування мережа ПТНЗ потребує оптимізації на основі структурування переліку робітничих професій.

Нині їх кілька сотень, що не відповідає завданню створення інтегрованих, широко профільних професій. Зараз зміни на ринку праці пов'язуються із появою принципово нових професій і спеціальностей (зокрема, інтегрованих і укрупнених). У «Національному класифікаторі професій» (класифікатор професій ДК 003:2010) та «Державному переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах» не враховані нові професії, зокрема, інтегровані, яких потребує ринок праці. Більшість із розроблених і затверджених МОН України стандартів професійної освіти готувалися за застарілими методиками без участі роботодавців, тому не відповідають сучасним ринковим вимогам і не можуть використовуватися для якісної підготовки кваліфікованих робітників [1, с. 95].

Сучасна інноваційна організація професійно-технічної освіти застосовує таке нове поняття як регіональне замовлення на підготовку кадрів. Воно не має чіткого правового оформлення. Чинне законодавство не відображає диференціацію ринку праці, особливості виникнення нових форм зайнятості, організації й оплати праці на регіональному рівні і рівні місцевого самоврядування. За відсутністю визначення «регіонального замовлення» в чинному законодавстві необхідно внести зміни до Законів України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», а також «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів».

Прийняття професійно-технічної освіти до нових умов функціонування може відбуватись завдяки прогнозуванню попиту на підготовку фахівців. Сучасний порядок формування державного замовлення на основі середньострокового прогнозу потреби у фахівцях і робітничих кадрах на ринку праці є недосконалим. Це загострює суперечність між попитом на робочу силу з боку роботодавців і державним замовленням на підготовку кадрів, неврахуванням наявних і перспективних потреб ринку праці в Україні [1, с. 95]. Назріла необхідність серйозно скорегувати методику прогнозування. Потрібна надійна інформаційна база про стан ринку праці і професійно-кваліфікаційної структури пропозиції робочої сили. Потрібні показники, які дають змогу отримати достовірне уявлення про потребу у спеціалістах. Існує практика, коли роботодавці отримують інформацію про професійні кадри через рекрутингові агентства. Поширені форми прямої співпраці освітніх закладів і роботодавців, прямого укладання ними договорів з освітніми закладами. В умовах нерозвиненості інститутів ринку, коли економіка обмежена в інформаційній оцінці процесів технологічного розвитку провідних галузей економіки, бізнес намагається взаємодіяти з освітніми закладами на державному і корпоративному рівні через локальні форми, в тому числі дво- або багатосторонніх угод. Проте з поля зору зникають перспективи відновлення економічного зростання і відповідної йому структури зайнятості і системи підготовки кадрів.

Необхідним компонентом державної програми професійної освіти має стати розробка кваліфікаційних стандартів спеціальностей. Більшість чинних стандартів застаріла і не відповідає вимогам високотехнологічної діяльності. Зарубіжні аналоги важко адаптувати до українського технічного парку устаткування, інформаційного й інструментального забезпечення виробництва. Кваліфікаційні стандарти повинні враховувати техніко-технологічну специфіку спеціальностей у промислових галузях і соціальній сфері. Тому вони охоплюють професійну практичну і теоретичну підготовку. Повільне вирішення проблеми гармонізації освітніх і професійних стандартів в Україні ставить цю проблему в ряд важливих науково-практичних завдань на най-

ближчу перспективу. На методологічному рівні вона вирішується міждисциплінарним синтезом правового регулювання і адміністративного управління на основі трудового кодексу і галузевих нормативних актів. Досліджуючи зазначену проблематику необхідно акцентувати увагу на дефініціях, оскільки в проекті нового Закону України «Про освіту» питання стандартів не диференціюється належним чином і не узгоджене з положеннями «Національної доповіді про стан і перспективи розвитку освіти», де ставиться питання про необхідність кореляції освітніх і професійних стандартів [1, с. 94].

У науковій літературі і законодавстві України питання взаємодії освітніх і професійних стандартів не ставиться. У проекті Закону «Про освіту», який згадано вище, визначено лише освітні стандарти. В Кодексі законів про працю України поняття професійних стандартів відсутнє. В колективній монографії «Професійні стандарти: теорія і практика розроблення» акценти ставляться на професійному змісті стандартів [7]. Водночас концептуальний підхід, який склався на початку 1990-х рр. у європейських країнах, передбачає формування освітніх програм на основі, по-перше, взаємодії освітніх і професійних стандартів, по-друге, – оновленого уявлення про зміст професійних стандартів [8].

Освітні стандарти тут – це державні освітні стандарти. Основними об'єктами стандартизації в професійно-технічній освіті є обсяги навчального навантаження і рівень підготовки учнів. Новий етап у розвитку професійно-технічної освіти, започаткований у 2016 р. розподілом системи профтехосвіти на державну і регіональну, очевидно, передбачає й диференціацію освітніх стандартів на державні і регіональні. Державним і місцевим компонентом освітніх стандартів визначається мінімальний зміст освітніх програм державного і місцевого значення. При цьому державні і місцеві стандарти професійного навчання в професійно-технічних закладах мають бути скоординовані з формами професійної підготовки і підвищення кваліфікації на виробництві. Організація професійно-технічної підготовки кадрів повинна бути охоплена всіма рівнями правового регулювання трудових відносин: радами соціального партнерства на національному і регіональному рівнях, колективними і трудовими договорами.

Професійні стандарти встановлюють мінімально необхідні вимоги до професійного рівня працівника, які відповідають продуктивності і якості робіт, що виконуються у певній галузі економіки. Отже, професійний стандарт характеризує кваліфікацію, необхідну працівнику для здійснення професійної діяльності і містить перелік посад та відповідні їм освітні рівні і вміння. Це свідчення того, що у сфері професійної стандартизації поняття «професійних стандартів» та їх різновид «професійні стандарти нового типу» розглядаються тільки як конкретний вид дорученої роботи за штатною посадою, або за професією [7, с. 17]. Така одностороння трактовка професійних стандартів звужує поняття трудової функції працівника і відповідно обмежує концепцію навчання. В законодавстві України, зокрема в Кодексі законів про працю України, поняття «трудова функція працівника» не застосовується, що не відповідає сучасному розумінню професійних і освітніх стандартів.

У європейських країнах програми професійного навчання засновуються на широкій трактовці освітніх стандартів, які ґрунтуються на професійних компетенціях. Зміст професійних компетенцій не обмежується тільки кваліфікаціями, характеристиками і вміннями. Він передбачає здатність працівника використовувати нові технології, самостійно ухвалювати рішення для розв'язання професійних проблем у нових ситуаціях. Освіта, в основу якої покладено компетенції, має два ступеня: нав-

чальний, на якому здобуваються базові компетенції, достатні для виходу на ринок праці, та безперервний, де навчання орієнтоване на освоєння компетенцій. Наголос на компетентнісному факторі як на найбільш значному для забезпечення потреб ринку праці вимагає переосмислення програм навчання.

Міжнародна організація праці надає зв'язку між компетентністю, кваліфікацією і безперервним навчанням головну роль в організації професійної освіти. При цьому Міжнародна організація праці розмежовує ці поняття. Термін «безперервне навчання» охоплює всю навчальну діяльність, що здійснюється протягом усього життя для розвитку компетентності і кваліфікації. Термін «компетентність» об'єднує знання, навички та виробничий досвід, що застосовуються і удосконалюються в конкретних умовах. «Кваліфікація» – це офіційний вираз технічних або професійних навичок працівника, які визнаються на міжнародному, національному або галузевому рівнях [8]. Відповідно до цього трудова функція працівника, заснована на компетенціях, забезпечує гнучкість освітніх програм і можливість працевлаштування, зменшення витрат на навчання і перенавчання робітника у випадку зміни місця праці.

Адаптація освітніх і професійних стандартів пов'язана з упровадженням дуальної освіти в систему навчання. Засновником дуальної освіти вважається Німеччина. У 1960-х рр. такі великі корпорації, як *Mercedes* та *Siemens*, гостро відчуваючи нестачу кваліфікованих інженерних кадрів, виступили ініціаторами дуального способу навчання. Від Німеччини цю систему перейняли Канада, Австрія, Швейцарія та інші країни [9]. Дефініція «дуальна система» відображає основний принцип професійної освіти і підготовки кадрів, який установлює взаємодію між двома партнерами – підприємствами і освітніми закладами. Дуальна освіта в Німеччині закріплена на законодавчому рівні. У 1969 р. уперше ухвалено загальнонаціональний Закон про професійну освіту, яким закладено основу співробітництва між роботодавцями, профспілками і урядом з метою сприяння одержанню професійної підготовки і кваліфікації. Для досягнення всебічної професійної дієздатності кадрів у Закон про професійну освіту 2005 р. внесено поправку, якою розширено положення щодо «знань і вмінь» за рахунок введення у законодавче поле поняття компетенції [8, с. 21]. Це визначило класифікаційні особливості німецької системи освіти і використання трьох термінів для характеристики процесу професійно-технічного навчання: професійних, освітніх і кваліфікаційних стандартів.

Професійні стандарти описують вимоги до працівників, основні трудові функції, що виконують працівники, завдання і професійну діяльність, а також типові компетенції для певної професії.

Освітні стандарти визначають передбачуваний результат процесу навчання, що дає підстави для присудження кваліфікації; навчальну програму в контексті змісту, цілей навчання і навчального плану; а також методи навчання та організацію навчання, наприклад, навчання на базі підприємства або на базі закладу. Освітні стандарти містять завдання для учнів, зміст яких є основою і мотиваційним фактором ефективної праці.

Кваліфікаційні стандарти описують предмет оцінки, критерії виконання, методи оцінки, склад комісії, яка має право надавати кваліфікацію. Кваліфікаційні стандарти характеризують освоєння програми навчання і здатність випускників професійно-навчальних закладів до праці.

Інноваційність полягає в тому, що в Німеччині професійні стандарти повсюдно використовуються в тісному зв'язку з навчальними професіями. В дуальній системі освіти професійні стандарти комбінуються з освітніми та кваліфікаційними стандартами. Хоча професійні стандарти наділені певними функціями, проте окремо їх не

розробляють. Вони є частиною інтеграційного процесу розробки освітніх і кваліфікаційних стандартів. Таким чином, дуальна система регулює навчання на підприємстві і в навчальних закладах як процес, а не як результат виконання кількісних норм. Норми і вимоги окремо покладено в основу присудження кваліфікації.

Німецький Закон про професійну освіту є федеральним законом, який установлює обов'язки уряду і земель для організації навчання. Федеральний уряд несе відповідальність за регулювання професійного навчання на підприємстві, уряд земель відповідає за навчальні плани для професійних навчальних закладів. Подвійність системи організації та управління професійно-технічної освіти і підготовки схематично представлено у таблиці [9, с. 25].

Фінансування професійної підготовки на підприємствах забезпечується бюджетом федеральних земель, навчання в учбових закладах – муніципальним (місцевим) бюджетом.

Попри позитивні наслідки застосування дуальної системи, вона не забезпечує потреби німецької економіки у підготовці кадрів. З 90 % компаній, які мають дозвіл на навчання на виробництві, лише 21 % підприємств пропонують професійне навчання. Для мобілізації ресурсів на професійну підготовку держава створює відповідну правову основу. У Закон про професійну освіту у 2005 р. внесені поправки, які розширюють позицію «знання та вміння» за рахунок введення у текст закону поняття «компетенції». Це зроблено з метою досягнення всебічної професійної підготовки молоді. До того ж федеральний уряд Німеччини вживає заходів до інтеграції системи професійної підготовки в програми модернізації, підвищення якості і забезпечення соціальної рівності. Такий підхід у понятійному значенні відповідає категоріальному змісту «трудова функція працівника», про яку згадувалось вище. Тільки в Німеччині він має правове і організаційне вирішення. Інституціональним механізмом цього слугують законодавчі положення про професійне навчання, які визначають цілі, зміст і вимоги до кожної професії. Їх ухвалює Федеральне міністерство економіки і технологій ФРН. Положення про професійне навчання стосуються тільки професійного навчання на базі підприємства, в них міститься опис профілю професії, який розглядається фактично як професійний стандарт. В останні роки у зв'язку з запровадженням Німецької кваліфікаційної рамки відбувається рух у бік опису професійних стандартів на основі компетенцій.

У Німеччині дескриптори (лексичні одиниці) компетенцій відповідають дескрипторам національної рамки кваліфікацій, однак сама рамка кваліфікацій не від-

Таблиця. Структура дуальної системи підготовки кадрів

Суб'єкти системи підготовки кадрів	Напрями підготовки	Суб'єкти системи підготовки кадрів	Напрями підготовки
Підприємство, учбовий заклад	Професійна підготовка	Контракт на освіту, учбовий план	Зміст
Федеральний рівень, федеральна земля	Регулювання з боку уряду	Компетентні органи (палати), шкільна інспекція	Контроль
Положення про освіту, обов'язкове відвідування учбового закладу	Підтвердження	Підприємство, на якому відбувається навчання Федеральна земля	Фінансування

Джерело: [7, с. 17].

повідіає європейській, що негативно позначається на узгодженні позицій опису професійного профілю. Німецький досвід свідчить, що європейська модель знань, умінь і компетенцій має бути довідковим матеріалом для визначення національних професійних стандартів. Примітно, що німецька практика показує: опис професійного профілю не повинен містити точної назви технологій і виробів. Такі назви зазвичай не залишаються на довгий час, а в разі їх зміни довелося б часто вносити виправлення в положення про навчання. Крім того, опис не повинен бути занадто докладним або занадто абстрактним [9, с. 30].

Підприємства зазвичай намагаються дотримуватись курсу на вузькоспеціалізовану професійну підготовку, що задовольняє сьогоденну потребу в кадровому забезпеченні техніко-технологічного процесу і дає прибуток. Проте учень, який пройшов таке навчання, має обмежені можливості на ринку праці. Недостатній професійний профіль протирічить попиту на гнучкого фахівця, компетентність якого дає йому змогу ефективно адаптуватись до змін у технологічних процесах.

Досвід Німеччини свідчить, що для побудови професійних стандартів і навчальних професійних програм потрібен новий дидактичний підхід до розробки структури професійного профілю. Професійні профілі, орієнтовані на аудиторне теоретичне навантаження, необхідно замінити професійними профілями, значною мірою орієнтованими на виробничі процеси.

Висновки. Система професійно-технічної освіти підлягає кардинальному переформатуванню. У цій галузі акценти змістились з державного на регіональний рівень із використанням нових інструментів (у тому числі й трансфертних) і з залученням роботодавців до розробки професійних стандартів і фінансування підготовки кадрів. Такий організаційний перехід може покращити професійно-технічну освіту і вивести її на якісно новий рівень. Однак для цього поки не склались потрібні умови. Методологічною основою, що відповідає завданням модернізації професійно-технічної освіти, є функціоналізм. Економічне і соціальне закріплення конкретних функцій за державними і регіональними органами влади, бізнес-структурами у нормативно-процесуальних формах їх виявлення – необхідний крок до реалізації регулятивних принципів поєднання статусу і функцій інституціональних агентів системи професійно-технічного навчання.

Забезпечення такого підходу потребує чітких дефініцій. Пріоритетними мають стати поняття професійних стандартів, дуальної системи професійно-технічної освіти, регіонального замовлення, компетентності, які визначають сталість профтехосвіти та її вплив на зайнятість. Вагомого значення набуває функціональний зміст комунальної власності: присвоєння, розпорядження, використання, на основі чого формується економічний механізм розвитку ПТНЗ і підготовки кадрів, а також прогнозна модель ринку праці і соціалізації молоді; трансфертна політика стосовно закладів профтехосвіти, ефективність якої визначається реалізацією делегованих і власних зобов'язань місцевих бюджетів.

Позитивну роль має відіграти досвід Німеччини, зокрема, нестандартного дидактичного підходу до визначення професійного профілю, на основі додаткових компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / За заг. ред. В.Г. Кременя. – К. : Знання, 2016. – 448 с.
2. Ничкало Н. Перспективи модернізації професійної освіти України / Н. Нало // Професійно-технічна освіта. – 2016. – № 3. – С. 2–4.

3. Кучинський М. Професійно-технічна освіта України – вектори розвитку / М. Кучинський // Професійно-технічна освіта. – 2016. – № 3. – С. 5–9.
4. Головінов В. Професійно-технічна освіта України: часи випробувань, пошуку сподівань / В. Головінов // Професійно-технічна освіта. – 2016. – № 2. – С.10–13.
5. Жук І.Л. Продуктивна зайнятість на виробництві: ретроспективний аналіз та оцінка сучасних тенденцій / І.Л. Жук // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22) – С. 155–163. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.145>
6. Ніколаєнко С. Роль освіти у формуванні трудового потенціалу держави / С. Ніколаєнко // Професійно-технічна освіта. – 2005. – № 3. – С. 8–11.
7. Короткова Л.І. Інститут професійно-технічної освіти. Професійні стандарти: теорія і практика розроблення. / Л.І., Короткова, Т.Г. Лук'яненко, Л.Б. Лук'янова; Інститут професійно-технічної освіти. – К. : Нац. акад. пед. наук України, 2011.– С. 310
8. Рекомендація МОТ № 195. О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wfrada.gov.ua/pls/zweb2/webros12pf3511=53221>
9. Петерсен А. Вилли, Йенсен Маик. Подход и опыт разработки профессиональных стандартов в Германии / А. Вилли Петерсен, Маик Йенсен . – Флесенбург, 2015. – 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fru.org.ua/ua/events/business-events/ukrainski-promyslovtsi-razom-iz-providnymy-tekhnichnymy-universytetamy-pereimaiut-dosvid-dualnoi-osvity-u-svoikh-nimetskykh-koleh>

REFERENCES

1. Kremenya, V.G. (Eds.). (2016). *Nacional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini*. [National report on the status and prospects of education in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Nychkalo, N. (2016). Perspektivy modernizatsiyi profesijnoyi osvity Ukrainy [Prospects modernization of vocational education Ukraine] *Profesijno-texnichna osvita - Vocational and technical education*, 3, 2-4 [in Ukrainian].
3. Kuchyns'kyj, M. (2016). Profesijno-texnichna osvita Ukrainy – vektory rozvytku' [Vocational and technical education of Ukraine - vectors of development]. *Profesijno-texnichna osvita - Vocational and technical education*, 3, 5-9 [in Ukrainian].
4. Golovinov, V. (2016). Profesijno-texnichna osvita Ukrainy: chasy vyprobuvan`, poshuku spodivan [Vocational education in Ukraine: times of trials, finding hope]. *Profesijno-texnichna osvita - Vocational and technical education*, 2, 10-13 [in Ukrainian].
5. Zhuk, I.L. (2014). Produkty'vna zajnyatist na vy`robnycztvi: retrospektyvnyj analiz ta ocinka suchasnyx tendencij [Training Labor in Manufacturing: Retrospective Analysis and Evaluation of Current Trends]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2(22), 155-163. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.145> [in Ukrainian].
6. Nikolayenko, S. (2005). Rol osvity u formuvanni trudovogo potencialu derzhavy [The role of education in forming the labor potential of the state]. *Profesijno-texnichna osvita - Vocational and technical education*, 3, 8-11 [in Ukrainian].
7. Korotkova, L.I., Luk'yanenko, T.G., Luk'yanova, L.B. (2011). *Profesijni standarty: teoriya i praktyka rozroblennya* [Professional standards: theory and practice of development]. Kyiv NAES of Ukraine. [in Ukrainian].
8. Rekomendacyya MOT № 195. O razvytyy lyudskych resursov: obrazovanye, podgotovka kadrov y nepreryvnoe obuchenye. [ILO Recommendation No. 195 On the development of human resources: education, training and lifelong learning]. (n.d.). *rada.gov.ua*. Retrieved from <http://rada.gov.ua/pls/zweb2/webros12pf3511=53221> [in Russian].
9. Petersen, A.V., & Jepsen, M. (2015). Podход i opyt razrabotki professional'nykh standartov v Germanii [Approach and experience in developing professional standards in Germany]. Flesenburg. *fru.org.ua*. Retrieved from <http://fru.org.ua/ua/events/business-events/ukrainski-promyslovtsi-razom-iz-providnymy-tekhnichnymy-universytetamy-pereimaiut-dosvid-dualnoi-osvity-u-svoikh-nimetskykh-koleh> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.138>

УДК 330.3 + 316.4(477)

JEL CLASSIFICATION: I 30

В.П. ЗВОНАР

канд. екон. наук, старш. науч. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК АГЕНТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена проблемі оцінювання соціально-економічного впливу громадянського суспільства в Україні, а також пошуку напрямів реалізації цього впливу. Автор вдосконалив методичні підходи, які використовують сьогодні в Україні для аналізу функціонування організованого громадянського суспільства в контексті соціально-економічної проблематики. Сформульовано пропозиції щодо кількісних, макроекономічних (вартісних) та прогнозних параметрів аналізу. На цій основі з'ясовано, що позиції громадянського суспільства як суб'єкта соціально-економічного розвитку в Україні в останні роки посилюються. Із застосуванням методу аналізу конкретних прикладів (кейс-методу) виокремлено основні напрями, за якими громадянське суспільство в Україні може виявляти своє соціально-економічне значення та реагувати на відповідні виклики сучасності. Обґрунтовано ринковий підхід до аналізу функціонування громадянського суспільства в нашій країні. Виявлено, що вітчизняному громадянському суспільству властива функція формування попиту на різноманітні соціоекономічні блага, забезпечення пропозиції цих благ, а також функція контролю параметрів участі інших економічних суб'єктів (бізнесу, держави, домогосподарств) у відносинах щодо споживання та виробництва соціоекономічних благ. У межах кожної такої функції автор сформулював конкретні завдання соціально-економічної активності громадянського суспільства в Україні і визначив відповідні інструменти впливу.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціально-економічний розвиток, організація, суб'єкт, оцінювання, напрям, підхід.

В.П. Звонарь

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

© ЗВОНАР В.П., 2017

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК АГЕНТ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ В УКРАИНЕ

Рассмотрена проблема оценки социально-экономического влияния гражданского общества в Украине, а также поиска направлений реализации этого влияния. Автор усовершенствовал методические подходы, используемые сегодня в Украине для анализа функционирования организованного гражданского общества в контексте социально-экономической проблематики. Сформулированы предложения о количественных, макроэкономических (стоимостных) и прогнозных параметрах анализа. Обнаружено, что позиции гражданского общества как субъекта социально-экономического развития в Украине в последние годы усиливаются. С применением метода анализа конкретных примеров (кейс-метода) выделены основные направления, по которым гражданское общество в Украине может проявлять свое социально-экономическое значение и реагировать на соответствующие вызовы современности. Обоснован рыночный подход к анализу функционирования гражданского общества в нашей стране. Выявлено, что гражданскому обществу в Украине свойственна функция формирования спроса на различные социоэкономические блага, функция обеспечения предложения этих благ, а также функция контроля параметров участия других экономических субъектов (бизнеса, государства, домохозяйств) в процессах потребления и производства этих благ. В рамках каждой такой функции автор сформулировал конкретные задачи социально-экономической активности гражданского общества в Украине, а также определил соответствующие инструменты влияния.

Ключевые слова: гражданское общество, социально-экономическое развитие, организация, субъект, оценивание, направление, подход.

V.P. Zvonar

PhD (Economics), senior researcher, senior staff scientist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
Ukraine, Kiev, 01032, Blvd. Taras Shevchenko 60
E-mail: viktorzvonar@yahoo.com

CIVIL SOCIETY AS A SOCIO-ECONOMIC ACTOR IN UKRAINE

The paper deals with the problem of the evaluation of the socio-economic impact of civil society organizations in Ukraine. The issue of finding ways of realization of this impact is considered as well. The author offers methodological improvements to analytical approaches and methods exploited nowadays in Ukraine to study the functioning of the organized civil society in terms of social economy and human development. The paper suggests quantitative, macroeconomic (cost-related) and predictive analysis parameters. Using the method of case studies (the case method), the author also formulates the main directions in which civil society in Ukraine manifests its socio-economic importance and responds appropriately to the present challenges. The paper justifies the market approach to the evaluation of the functioning of civil society organizations in the country. The approach suggests that civil society is able to undertake three main socio-economic functions in Ukraine. It must be considered as an innovative creator of the demand for various socioeconomic benefits, as an effective supplier of such benefits, and as a controller and a regulator of the participation of other economic actors (business entities, government institutions, households) in the consumption and the production of the socio-economic benefits. The paper specifies the given socio-economic goals and the relevant instruments for civil society within each function defined. On the basis of the analysis carried out, it is concluded that the position of civil society as an actor of socio-economic development in Ukraine has intensified substantially in the recent years.

Keywords: civil society, social and economic development, entity, actor, evaluation, directions, approaches.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство являє собою сферу неполітичного і некомерційного спілкування, взаємодії, самоорганізації та самоврядування активних індивідів. Цю сферу формують специфічні суспільні інститути, незалежні від держави (влади) та ринку (бізнесу). Час і досвід багатьох країн довів, що такі інститути є важливими суб'єктами економіки і ймовірними провідниками конструктивних соціально-економічних трансформацій. В Україні становлення громадянського

суспільства має тривалу історію. Власне, громадянському суспільству країна завдячує збереженням соціокультурної самобутності і політичної ідентичності. Але проблематика його участі в соціально-економічному розвитку актуалізувалася чи не найбільше саме з моменту здобуття країною незалежності. А нині, як ніколи раніше, його діяльної ролі вимагає гострота внутрішніх соціально-економічних протиріч у суспільстві та нетривіальність зовнішніх викликів. Водночас, дослідження соціально-економічного внеску і потенціалу громадянського суспільства все ще не набули системності та необхідної якості.

Аналіз останніх публікацій. Масштабні дослідження соціально-економічного впливу громадських організацій здійснюються в основному зарубіжними вченими, зокрема Г. Анхеєром (H. Anheier), О. Аузаном (A. Auzan), Л. Саламоном (L. Salamon) тощо. Економіко-статистичне оцінювання цього впливу перебуває у сфері інтересів низки міжнародних науково-дослідних колективів. Так, питання позиціонування діяльності некомерційних організацій у структурі ВВП окреслили фахівці Центру дослідження громадянського суспільства при Університеті Дж. Хопкінса у США. Аспекти якості соціальних послуг, що їх пропонують громадські агенції, вивчають аналітики Агентства США з міжнародного розвитку під час розрахунку Індексу сталості громадянського суспільства. В Україні дослідження соціально-економічних аспектів діяльності громадянського суспільства тривалий час обмежувалися тематикою профспілкового руху. Участь же широкого спектру громадських організацій у реформуванні соціальної сфери на державному рівні було передбачено, зокрема, у Стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 рр. (Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України – під керівництвом акад. НАН України Е.М. Лібанової (E. Libanova)). Багаторічні дослідження стану розвитку та потенціалу громадянського суспільства виконує Творчий центр «Каунтерпарт» (м. Київ). Його фахівці – Д. Ляпін (D. Lyapin), Л. Паливода (L. Palyvoda) – представили авторську методику оцінки соціального й економічного внеску благодійності в економіку країни. Сьогодні в країні існує очевидна потреба в інтенсифікації досліджень у цьому напрямі. Адже стимулювання громадської участі в соціально-економічному розвитку України задеклароване як стратегічний напрям державної політики (відповідно до положень Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки).

Мета статті – розвиток науково-методичних підходів до оцінювання соціально-економічного впливу громадянського суспільства в Україні, а також виявлення актуальних напрямів реалізації цього впливу.

Виклад матеріалу. Громадянське суспільство є вкрай неоднорідним і загалом важко піддається безпосередньому оцінюванню, у т. ч. в аспекті внеску в соціально-економічний розвиток [1]. Громадське середовище поділяється насамперед на: 1) професійне й організоване (зареєстровані і / або легалізовані організації), 2) стихійне й неформальне (спонтанні громадські ініціативи та рухи). Щодо перших є підстави розраховувати на хоча б якусь кількісну й якісну інформацію для аналізу. Водночас така інформація майже не акумулюється щодо спонтанних рухів та ініціатив. Крім того, навіть сукупність професійних організацій є дуже фрагментованою та різноплановою за діяльністю. І ця проблема має глобальний масштаб. Тому організації громадянського суспільства (а стихійні рухи й поготів) у більшості країн світу все ще не охоплено повноцінним статистичним обліком й інформаційно-адміністративним моніторингом. Загальні тенденції надзвичайно широкого різноманіття форм і способів прояву громадянського суспільства доповнюються в Україні ще однією

проблемою: у соціумі ще не склалася відповідна традиція враховувати громадські зусилля у різних сферах життя, власне у громадському середовищі ще не сформувалося розуміння важливості національного обліку його активності.

Така ситуація утруднює загалом напрацювання консенсусного підходу стосовно зарахування тих чи інших інститутів до громадянського суспільства. Це призводить до того, що навіть кількість громадських формувань виявляється кардинально різною – залежно від суб'єкта моніторингу та методичних підходів [2]. Так, існують три основні інформаційні платформи, які акумулюють релевантні у цьому аспекті дані. По-перше, це – Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). По-друге, це – Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (у його складі – Єдиний реєстр громадських формувань і Реєстр громадських об'єднань). По-третє, це – щорічний статистичний бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» (на основі державного статистичного обстеження). Методика ЄДРПОУ чи не найбільш повно відображає спектр організаційно-правових форм, яких можуть набувати організації громадянського суспільства. Проте вона не охоплює цілу когорту організації, легалізованих не шляхом юридичної реєстрації, а через повідомлення про заснування (без статусу юридичної особи). Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (і його складові) не має цього недоліку. Але він перебуває на етапі становлення і постійно модернізується, що загалом технічно ускладнює його наповнення й утруднює користування його даними [3]. Статистичний бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» забезпечує інформацію лише про окремі види інститутів – громадські об'єднання, профспілки і благодійні організації. Крім того, вибірка цих інститутів, як зазначають фахівці, є малою для повноцінного аналізу. Треба визнати, що вказаний бюлетень дає можливість не тільки відслідкувати динаміку кількості інститутів (як ЄДРПОУ й інші держреєстри), а й додатково оцінити окремі аспекти їхнього діяльницького впливу у суспільстві (наприклад, кількість реалізованих соціальних проектів).

У сенсі власне економічного впливу громадянського суспільства більш прийнятним аналітичним ресурсом вважають показники Системи національних рахунків – у розрізі структури ВВП і діяльності інституційних секторів економіки [4]. Водночас автор поділяє стурбованість авторитетних експертів про те, що вітчизняна статистика національних рахунків не узгоджує законодавчі та фіскальні критерії зарахування тих чи інших організацій до громадянського суспільства із принципами належності цих організацій до некомерційного сектору економіки і відповідних видів економічної діяльності. Тому характерно, що деякі (громадські за соціальною і правовою суттю) інститути у статистиці обліковуються як елементи різних секторів. А до некомерційного сектору, навпаки зараховуються непридатні для громадянського суспільства інститути (політичні партії тощо).

Отже, неточності обліку є наслідком того, що структура організованого громадського сектору залишається не з'ясованою до кінця. Із аналізу фахових джерел випливає, що можна вважати консенсусною лише точку зору про недоцільність віднесення політичних партій до цього сегменту суспільного життя. Проте сумнівною є й приналежність до нього організацій роботодавців, бізнес-асоціацій, кооперативів, кредитних спілок, органів самоорганізації населення тощо. Адже ці організації не завжди чітко відповідають визнаним критеріям організації громадянського суспільства, а саме: 1) неприбутковість (отриманий прибуток не розподіляється між членами та учасниками), 2) відсутність власних комерційних інтересів та комерційна неза-

ангажованість, 3) непричетність до політико-адміністративних і бюджетно-розподільчих повноважень. Так, представництво та захист прав роботодавців найчастіше сприймаються в контексті досягнення саме комерційних цілей. А кооперативи та кредитні спілки часто допускають розподіл прибутку (персоналізацію вигоди). Органи самоорганізації населення інституційно поділяють повноваження з місцевими органами влади. Авторське тлумачення особливостей критеріїв віднесення тих чи інших інституцій до громадянського суспільства деталізовано у попередніх працях [5]. Грунтуючись на цьому підході і враховуючи дані ЄДРПОУ, кількісну оцінку громадянського суспільства автор пропонує здійснювати з огляду на таку структуру сектору: 1) громадська організація, 2) громадська спілка, 3) релігійна організація, 4) профспілка, 5) творча спілка, 6) благодійна організація, 7) підприємство громадського об'єднання, 8) установа / заклад такого об'єднання, 9) об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Як видається, вона об'єднує найменш суперечливі (з позиції суті громадянського суспільства) інститути. Хоча визнаємо: дискусія про структуру сектору нині не може вважатися завершеною.

Згідно з даними ЄДРПОУ, динаміка кількості організацій громадянського суспільства протягом останніх років виявляє щорічне зростання як загалом кількості організаційних одиниць, так і одиниць майже кожного окремого виду об'єднань (табл. 1). Доступні дані дозволяють розрахувати показник «просякнення» соціуму громадськими інститутами – кількість організацій на 100 тис. наявного населення. Зафіксований ступінь «присутності» громадянського суспільства в житті країни може опосередковано вказувати на соціоекономічну роль сектору. Динаміка цього показника, будучи підсиленою загальною тенденцією депопуляції в Україні, теж засвідчила стабільне зростання.

Таблиця 1. Організації громадянського суспільства в Україні

Організаційно-правові форми організації	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Підприємства громадського об'єднання	3425	3366	3370	3357	3247	3288
Установи / заклади громадського об'єднання	1347	1458	1487	1518	1592	1602
Громадські організації	51567	55339	58010	60516	64175	70321
Громадські спілки	143	166	188	311	511	753
Релігійні організації	19481	20298	20900	21637	22219	23261
Профспілки, їх об'єднання	21940	23290	24348	25176	25824	26321
Творчі спілки	223	232	240	258	267	279
Благодійні організації	9604	10180	10721	11615	13399	15384
ОСББ	10833	12660	13738	14865	15689	17109
Разом	118563	126989	133002	139253	146923	158318
Кількість організацій на 100 тис. населення	273	293	308	323	342	370

Джерело: складено за даними Держслужби статистики України (URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Подібний показник використовується в багатьох європейських країнах [6]. Але методика його розрахунку нетотожна запропонованій тут (через взаємну невідповідність національних структур сектору). Тому безпосередні міжкрайнові порівняння ймовірно є некоректними. Особливої уваги та подальших досліджень вимагає обґрунтування «порогових» значень цього показника. Довідково зазначимо, що у фаховій літературі одним із найвищих індикаторів присутності громадянського суспільства у соціумі вважається результат Естонії (близько 250 асоціацій громадян в розрахунку на 10 тис. населення) [2].

На основі цих даних і з використанням функцій пакету *MS EXCEL* доречно спрогнозувати поведінку показника кількості організацій на 100 тис. населення в Україні у середньостроковій перспективі. Побудувавши графік його динаміки і застосувавши до нього послідовно всі наявні в пакеті лінії тренду, за коефіцієнтом апроксимації легко визначити, що поведінку досліджуваного показника найбільш адекватно описує експоненціальний тренд ($R^2 = 0,99$). Продовживши виявлений тренд на період до 2020 р. можна зробити висновок про подальше ймовірне збільшення кількості організацій до майже 500 в розрахунку на 100 тис. наявного населення (рис. 1). Це очікувано посилить соціоекономічну роль сектору в країні.

Автор поділяє застереги багатьох фахівців про те, що відображений у ЄДРПОУ юридичний факт існування громадського інституту в Україні необов'язково означає його практичне функціонування та реальність впливу. З цих міркувань статистичний бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» (попри відомі недоліки) є доволі інформативним джерелом. Адже його складено на основі звітів, наданих Держслужбі статистики власне громадськістю відповідно до визначеної форми державного статистичного спостереження. Є підстави вважати, що звітують лише реальні організації. Виходячи з офіційних даних, протягом 2010–2015 рр. кількість організацій, керівні органи яких прозвітувати, становила 20–23 тис. одиниць. У 2010–2012 рр. зростання цього показника було доволі виразним. Тоді як період 2013–2015 рр. характеризується його суттєвим падінням. У 2015 р. ситуація поліпшилася, хоча максимальних значень, продемонстрованих у 2013 р., досягнуто не було (табл. 2).

Флуктуаціями відзначалася і кількість членів на обліку громадських організацій, – 25–36 млн осіб. І хоча протягом останніх років увиразнилася тенденція до падіння цього індикатора, кількість членів громадських організацій нині залишається

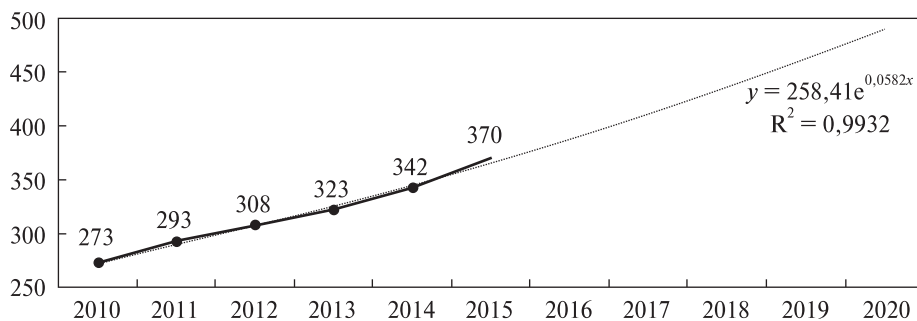

Рис. 1. Прогнозний тренд зміни кількості організацій громадянського суспільства на 100 тис. населення в Україні

Джерело: розраховано автором за даними Держслужби статистики України (URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця 2. Діяльність громадських організацій України (відповідно до державного статистичного спостереження)

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Громадські організації (керівні органи), які прозвітували	20082	21678	23260	21669	21417	22185
Члени на обліку, осіб	28989677	36308499	35029793	34731674	27008586	25680733
Реалізовані масові заходи	649386	448321	589322	427724	349674	394528
Реалізовані соціальні проекти	–	–	–	5252	5024	5478
Публікації	–	–	–	120341	142275	240975
Виконані державні замовлення	–	–	–	387	213	360
Використано коштів, тис. грн	2445689	2924339	3249155	3145596	3461405	5182310
Частка використаних коштів у ВВП, %	0,23	0,22	0,23	0,21	0,22	0,26

Джерело: складено за даними Держслужби статистики України (URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

доволі високою – близько 26 млн осіб у 2015 р. Щодо достовірності цієї цифри у фаховій літературі висловлюються певні резонні сумніви. Адже відповідно до даних національного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, членство у громадських організаціях протягом десятиліть в Україні є вкрай низьким. Стабільно понад 80 % опитаних громадян декларують, що не належать до жодної з громадських або політичних організацій чи рухів. Таку розбіжність можна пояснити, серед іншого, різницею в суб'єктивному тлумаченні категорії «належність» до організації чи руху.

Характеризуючи динаміку активності громадянського суспільства протягом 2010–2015 рр. відповідно до статистичного бюлетеня «Діяльність громадських об'єднань в Україні», відмітимо, що, наприклад, кількість здійснених громадськими організаціями масових заходів (семінари, лекції, конференції, збори тощо) змінювалася хвилеподібно. Кількість реалізованих соціальних проектів і виданих публікацій у цілому зростає. А виконання державних замовлень загалом погіршилося. Практично стабільним збільшенням відзначилася сума використаних громадськими організаціями коштів (у т. ч. на суспільні цілі). Додатково до перелічених індикаторів автор пропонує розраховувати частку зазначеної суми відносно ВВП України. Як видно, вона коливалася, але загалом протягом досліджуваного періоду теж зростала.

Безпосередньо визначити внесок громадського сектору у ВВП дають змогу статистичні дані Системи національних рахунків. На їх основі вітчизняні експерти оцінюють частку споживчих витрат некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства, у загальному складі ВВП за методом кінцевого використання. У свою чергу, автор звертає увагу на те, що частка некомерційних організацій у кінцевому використанні ВВП не обмежується участю у споживчих витратах. Тому для більш адекватного відображення участі некомерційного сектору у кінцевому використанні ВВП треба: *співвідносити споживчі витрати некомерційних організацій і загальну суму кінцевих споживчих витрат у ВВП, або рахувати участь некомерційних*

організацій також і в інших складових ВВП за методом кінцевого використання (в т. ч. у валовому нагромадженні), і вже потім співвіднести цю сумарну «участь» і загальну суму ВВП. Якщо скористатися першим способом, то очевидними стають такі тенденції (рис. 2).

Сектор некомерційних організацій протягом 2010–2015 рр. в Україні визначав приблизно 1% кінцевих споживчих витрат у ВВП України. При цьому після відчутного зменшення у 2011 та 2012 рр. цей показник у 2013 р. відновив зростання та у 2015 р. перевищив значення 2010 р. Якщо у ході цих розрахунків вилучити із суми споживчих витрат некомерційних організацій витрати, не пов'язані власне з наданням соціальних послуг (наприклад, діяльність політичних партій), то можна побачити, що після такої маніпуляції частка некомерційних організацій у кінцевих споживчих витратах зменшилася. Проте тенденція до зростання цієї частки стала навіть очевиднішою. Безумовно, частка некомерційних організацій в 1% у кінцевих споживчих витратах – це мізерна пропорція. Але якщо вдатися до оцінювання абсолютних значень витрат за цілями, то цифри свідчать про таке: у 2015 р. загальна сума витрат некомерційного сектору (15 788 млн грн) була співвідносною з усіма освітніми витратами домогосподарств (17 476 млн грн) і перевершувала витрати сектору державного управління на економічну діяльність (12 614 млн грн).

Для оцінювання позицій некомерційних організацій у структурі ВВП доцільно використати і дані рахунку виробництва Системи національних рахунків. Цей рахунок дає можливість дослідити динаміку абсолютних значень суми валової доданої вартості, створеної некомерційними організаціями, а також визначити частку сектору цих організацій у валовій доданій вартості, створеній економікою в цілому. Аналіз зазначених показників протягом 2010–2015 рр. свідчить, що сума валової доданої вартості некомерційного сектору у цей період в Україні зростала. Хоча частка сектору у загальній сумі валової доданої вартості залишалась хронічно низькою – на рівні 0,5–0,6% (рис. 3).

Оцінюючи вказані тенденції треба розуміти, що сектор некомерційних організацій об'єктивно є відсутнім у багатьох видах економічної діяльності. І це безумовно позначається загалом на його позиціях у структурі валової доданої вартості. Наприклад, годі розраховувати на активність сектору у видобувній промисловості чи постачанні електроенергії – видах економічної діяльності, які формують значну частку валової доданої вартості. Але у наданні різноманітних послуг (екологічні ініціативи,

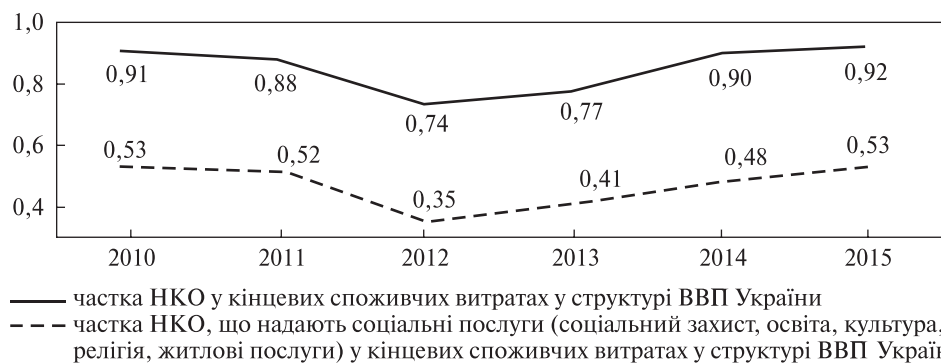

Рис. 2. Позиціонування сектору некомерційних організацій (НКО) у кінцевих споживчих витратах ВВП України

Джерело: розраховано автором за даними Держслужби статистики України (URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

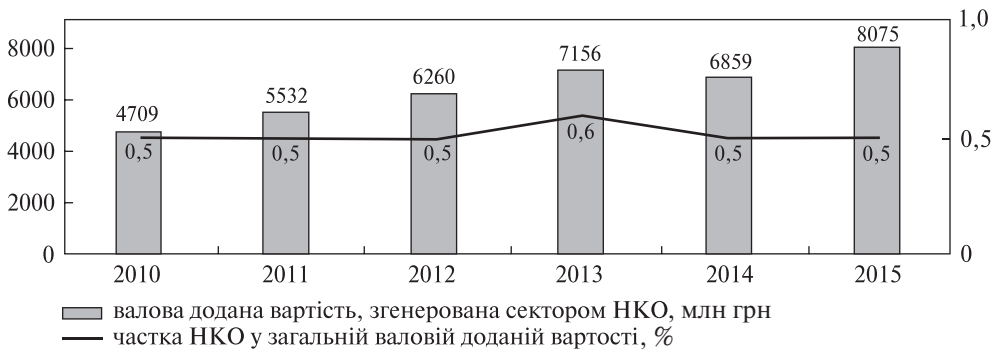

Рис. 3. Позиціонування сектору некомерційних організацій у валовій доданій вартості в Україні

Джерело: розраховано автором за даними Держслужби статистики України (URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

поліпшення умов життя етнічних груп і груп меншості, розвиток громад і розширення можливостей освіти тощо) некомерційним організаціям належить важливе місце: частка сектору у формуванні валової доданої вартості через ці види економічної діяльності протягом 2010–2014 рр. зростає з 31 % до майже 40 %.

Очевидно, що наведені статистичні показники не є повноцінними з точки зору відображення реальності. Тому доцільно звернутися до аналізування практичних прикладів соціоекономічного прояву громадянського суспільства в Україні. Критичне осмислення фахових узагальнень [7, 8] дає змогу визначити кілька напрямів такого прояву. Так, можна зробити висновок про можливість виокремлення цих напрямів за продуктом, який створюється громадським сектором (соціальні послуги, громадське представництво тощо). Висловлюється і доцільність робити це за сферою спрямування громадських зусиль (права людини, освіта тощо). Поруч із цим практикується поділ за об'єктом таких зусиль (молодь, працівники тощо). Ураховуючи ці та інші позиції, автор пропонує диференціювати напрями соціоекономічного впливу громадянського суспільства відповідно до ринкового підходу, сформульованого у працях зарубіжних вчених. Громадянське суспільство проявляє себе передусім в контексті створення визначених соціоекономічних благ. Тому доцільно сприймати його вплив крізь призму категорій попиту на вказані блага й їхньої пропозиції. На цій основі можна стверджувати, що в Україні громадянське суспільство: 1) формує попит на соціоекономічні блага; 2) забезпечує пропозицію цих благ; 3) контролює різноманітні параметри участі інших суб'єктів у відносинах щодо споживання та виробництва цих благ. Для виконання завдань із кожного напрямку громадськість напрацювала / пристосувала і використовує відповідні інструменти (табл. 3). Практичні приклади, наведені нижче, підтверджують цю авторську думку.

Реалізуючи завдання за напрямом формування та реалізації попиту, громадянське суспільство створює і поширює запити на певні соціоекономічні блага, формує стандарти щодо суті, якості та способів споживання цих благ. Крім того, воно транслює поведінкові настанови щодо «недостойних» (деструктивних) благ, присутність яких в економіці загальноновизнано має бути обмеженою. Для цього громадянське суспільство в Україні використовує, найперше, *соціально-виховні практики*, націлені на боротьбу зі шкідливими стереотипами. Тут можна згадати «Пласт» – українську скаутську організацію, метою якої є всебічне виховання й сприяння самореалізації молоді на засадах загальнолюдських чеснот. Організація застосовує унікальну методику ви-

ховання, в основі якої – навчання через гру та працю, гурткова система виховання, заохочення самоврядування.

Громадські ЗМІ як інструмент соціоекономічного впливу громадянського суспільства каналізують громадську самоорганізацію. Одним із прикладів таких ЗМІ є мережа блогів (блогосфера) – віртуальних майданчиків, де автори обмінюються досвідом і отримують «живі» приклади вирішення проблем. Так, на порталі «Гурт» створено й активно поповнюється контентом кілька блогів, присвячених розвитку груп самопомоги в Україні. Їх автори й коментатори – члени таких численних груп із різних куточків України. Спілкування відбувається довкола питань ресурсів самопомоги, мотивації участі у цьому русі тощо.

Громадянське суспільство широко використовує й інструмент *громадянської освіти*, популяризуючи – через безкоштовні освітні заходи – знання, які допомагають громадянам зрозуміти суть соціально-економічних явищ. Наприклад, шляхом поширення відповідних знань громадський сектор долучає українські підприємства до корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Зокрема, Центр «Розвиток КСВ» (м. Київ) спеціалізується на дослідженні КСВ. Організація допомагає компаніям розробляти стратегії КСВ та готувати нефінансові звіти.

Таблиця 3. Напрями, завдання та інструменти соціоекономічного впливу громадянського суспільства в Україні

Напрямок впливу	Завдання	Інструменти
1. Формування і реалізація попиту	1.1. Створення і поширення запитів на соціоекономічні блага, формування відповідних параметрів суті, якості та способів споживання цих благ 1.2. Роз'яснення ризиків «недостойних» (деструктивних) благ, антипропаганда цих благ	<ul style="list-style-type: none"> • соціально-виховні практики • громадські ЗМІ • громадянська освіта
2. Контроль	2.1. Забезпечення контролю щодо адекватності соціоекономічних заходів влади і бізнес-інститутів 2.2. Зміцнення «переговорної сили» індивідів у захисті їхніх соціоекономічних прав / інтересів 2.3. Забезпечення взаємного врахування потреб та інтересів різними суб'єктами у виробництві / споживанні соціоекономічних благ 2.4. Покарання (соціоекономічний остракізм) виробників / споживачів «недостойних» благ або adeptів суспільно неприйнятних способів виробництва / споживання інших благ	<ul style="list-style-type: none"> • громадське лобіювання (адвокасі) • громадська експертиза • громадське посередництво (медіація) • громадський бойкот
3. Забезпечення пропозиції	3.1. Самостійне створення соціоекономічних благ (в т. ч. соціальних послуг) 3.2. Супровід процесів створення благ різними суб'єктами, мета якого – забезпечення соціального інтегрування	<ul style="list-style-type: none"> • волонтеріат • професійні, релігійні, територіальні спільноти • соціальні інтернет-мережі • благодійність і фандрейзинг

Джерело: складено автором.

Через освітні заходи та громадські ЗМІ відбувається й антипропаганда «недостойних» благ. Наприклад, Громадська організація «Життя» з 2009 р. об'єднує громадських активістів для «денормалізації» тютюнокуріння та пропагування вільного від тютюнозалежності життя.

Контрольні завдання мають на меті забезпечення контролю щодо адекватності соціоекономічних заходів влади і бізнесу, зміцнення «переговорної сили» індивідів у відстоюванні їхніх соціоекономічних прав та інтересів, забезпечення взаємного врахування інтересів різними суб'єктами у виробництві / споживанні соціоекономічних благ, а також покарання виробників / споживачів «недостойних» благ. Одним із основних інструментів, який для цього застосовується, є громадське лобіювання (адвокасі). Прикладом його успішності можна вважати діяльність фонду «Пацієнти України», зусиллями якого вдалося у 2011 р. суттєво збільшити державне фінансування лікування ВІЛ/СНІД. Крім того, фонд долучився до просування у 2015–2016 рр. низки законів, що делегують закупівлю ліків в Україні спеціалізованим міжнародним організаціям.

Громадська експертиза як контрольний інструмент офіційно функціонує в Україні з 2008 р., коли було схвалено відповідну постанову Кабінету Міністрів України, з процедурою такої експертизи. Примітно, що чинна редакція цього порядку є результатом саме громадського лобіювання і підготовлена за безпосередньої участі громадських активістів [9]. Громадська експертиза передбачає оцінювання громадянським суспільством діяльності виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання її органами рішень, підготовку пропозицій щодо вирішення суспільно значущих проблем. Органи виконавчої влади зобов'язані сприяти громадянському суспільству у проведенні експертизи. Експертні пропозиції обов'язкові до врахування владними органами під час підготовки програм соціально-економічного розвитку і формування бюджетів. Згідно з реєстром громадських експертиз, станом на 2016 р. громадські організації найчастіше оцінювали діяльність обласних держадміністрацій і центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом [10]. Зокрема, громадськість інспектувала дотримання стандартів надання адміністративних і соціальних послуг особам з інвалідністю, оцінювала якість молодіжної політики, діяльність із профілактики та лікування туберкульозу в регіонах України тощо.

Громадське посередництво (медіація) – це контрольний інструмент, націлений на залагодження конфліктів у процесі створення / споживання соціоекономічних благ. Медіація пропонує альтернативу традиційним способам вирішення протиріч (арбітражу і судовим практикам), які передбачають залучення третьої особи (судді). Медіація спонукає учасників конфлікту взаємодіяти безпосередньо один з одним для подолання суперечок. Громадський медіатор не є суддею і не формулює готові рішення для сторін: він забезпечує перемовини між ними, «підводячи» їх до самостійного пошуку взаємовигідних позицій [11].

Медіація не стала поширеним видом діяльності громадських організацій в Україні. Нечисленні громадські ініціативи відстоюють її принципи в системах правосуддя (судова медіація) та освіти (медіація ровесників) і в конкретних громадах (поширення ідеології партнерства). Прикладом такої діяльності є функціонування «Інституту миру і порозуміння». Його фахівці розробили модель шкільної служби вирішення конфліктів, де школярі-медіатори допомагають одноліткам долати суперечки. Модель реалізується у близько 120 школах країни.

Про актуалізацію інструменту *громадського бойкоту* свідчить, наприклад, масова солідарна відмова населення України від споживання товарів російського виробницт-

ва як реакція на окупацію Російською Федерацією територій України у 2014 рр. та підтримку Росією незаконних збройних формувань на сході країни. Цей бойкот навіть призвів до виходу з українського ринку окремих брендів [12].

Реалізуючи завдання за напрямом забезпечення пропозиції, організації громадянського суспільства надають безкоштовні / дешеві професійні соціальні, юридичні та інші послуги, максимально зорієнтовані на потреби конкретної цільової групи. Серед відповідних інструментів використовуються, наприклад, *професійні спільноти*, прикладом чого може служити діяльність «Центру розвитку дитини» (м. Луцьк), який розпочав свою роботу у 2002 р. з ініціативи педагогів і батьків дітей з вадами розвитку. Для сприяння соціалізації й реабілітації таких дітей Центром організовано роботу гуртків, служби педкорекції, батьківського клубу, де дітям надаються реабілітаційні послуги, а батькам – інформаційна, правова й моральна підтримка. Основним досягненням центру є створення дитячого інтегрованого реабілітаційного театру «Забавляночка», який успішно діє з 2003 р.

Як приклад залучення *територіальної спільноти* можна згадати мобілізацію мешканців села Дерно Волинської області для надання допомоги переселенцям зі сходу України, ураженого війною. На базі місцевого дитячого будинку сімейного типу «Дім затишку» з літа 2014 р. громада села надає притулок сім'ям із Луганщини та Донеччини. Кожна родина, що перебуває тут, забезпечена їжею, засобами гігієни, одягом у т. ч. за рахунок коштів і зусиль мешканців села.

Релігійні спільноти також проявили себе у цьому зв'язку. Так, релігійні громади Київщини згуртувалися довкола проекту «Теплий дім» спрямований на адаптацію вимушених переселенців, мета якого – не тільки облаштування побуту, а й створення умов для пошуку роботи вихідців зі сходу країни.

Безмежні можливості застосування у сфері надання соціальних послуг демонструє й *волонтеріат*. Привертає увагу, наприклад, діяльність громадської ініціативи «Центр Зайнятості Вільних Людей», покликаної сприяти працевлаштуванню та ресоціалізації вимушених переселенців. Центр організовує професійні консультації щодо пошуку вакансій і навчання. Він об'єднує понад сто волонтерів, а також більше тисячі лояльних роботодавців, готових розглянути питання працевлаштування вимушено переміщених осіб.

Координації волонтерських зусиль сприяє *соціальний нет-воркінг* (соціальні інтернет-мережі). Як *facebook*-сторінку у перші дні окупації Криму волонтерами було започатковано ініціативу «КримSOS» – впливову нині експертну організацію, що координує громадські рухи з питань облаштування переселенців.

За допомогою *благодійності і фандрейзингу* все більше громадських організацій займаються активізацією місцевих громад. Зокрема, Фондація імені князів-благодійників Острозьких – благодійний фонд, що діє з 1995 р. у м. Рівне. Фондація залучає громадян до фінансування місцевого розвитку. Нею в регіоні реалізовано унікальний соціальний проект – система соціального дисконту, за якою фізособи, роблячи пожертву, отримують знижки на товари і послуги, а бізнес спонсорує інформаційну кампанію тої чи іншої громадської соціальної акції.

Висновки. Методичні підходи, які засновано на статистичних показниках і які використовують сьогодні в Україні для аналізу функціонування громадянського суспільства, не дають змоги адекватно оцінити напрями та силу його соціо-економічного впливу. Запропоновані автором удосконалення цих підходів передбачають, найперше, впорядкування структури сектору громадянського суспільства, і на цій основі – уточнення кількісних тенденцій його розвитку. Автор вважає, що до цього

сектору треба відносити передовсім ті організації, які є найменш суперечливими з точки зору онтології громадянського суспільства й які найбільше відповідають критеріям неприбутковості, комерційної та політичної нейтральності. Також запропоновано приділити більшу увагу можливостям оцінювання внеску громадянського суспільства у ВВП країни (розрахованим як за методом кінцевого використання, так і за виробничим методом). З огляду на такі кількісні і вартісні оцінки можна зробити висновок про посилення позицій громадянського суспільства як суб'єкта соціально-економічних відносин в Україні в останні роки. У найближчій перспективі соціально-економічний вплив громадянського суспільства, ймовірно, активізується з огляду на очікуване зростання кількісної присутності його інститутів у соціумі. Разом з тим, через недоліки і суперечності сучасного статистичного обліку діяльності громадянського суспільства, недоцільно обмежувати аналіз цієї діяльності винятково залученням статистичних показників. Ефективним доповненням аналізу може стати використання методу кейсів (прикладів) на основі здійсненої автором диференціації напрямів соціоекономічного впливу громадянського суспільства відповідно до ринкового підходу – в контексті пропозиції визначених соціоекономічних благ і попиту на них у суспільстві. Окремим важливим напрямом соціоекономічного впливу громадянського суспільства треба вважати здійснення контролю щодо участі інших економічних суб'єктів у процесах споживання та створення соціоекономічних благ. Як виявляється, за кожним виокремленим напрямом в Україні існують успішні приклади громадських ініціатив, спроможних конструктивно впливати на соціально-економічний розвиток малих і великих громад. Тобто кейсовий аспект оцінювання посилює аргументи на користь помітності соціально-економічних зусиль громадянського суспільства. Аналізування прикладів соціоекономічної активності громадянського суспільства дає змогу сформулювати для нього конкретні соціально-економічні завдання, а також виявити необхідний для їх реалізації інструментарій. Помітним різноманіттям і складністю відзначаються «контрольні» завдання та інструменти. На думку автора, подальші дослідження варто присвятити фінансовим та інституційним передумовам зростання ефективності громадських зусиль за іншими напрямками соціоекономічного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство в Україні: звіт за результатами дослідження / Упоряд.: Л. Паливода. – К. : Творчий центр ТЦК, 2016. – 74 с.
2. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [довідь] / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_nauk_an_rozrobku/stan_poz_gp_sus.pdf.
3. Відкритість і прозорість у діяльності громадських об'єднань: стан, проблеми, перспективи вирішення. Аналітична записка / Ю.В. Опалько. Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2132/>
4. Оцінка соціального та економічного внеску благодійних організацій України в економіку країни / Д. Ляпін, Л.Паливода. – К. : Творчий центр ТЦК, 2013. – 24 с.
5. Звонар В.П. Міжсекторне партнерство як механізм реалізації регіональної соціальної політики: концепція для України : монографія / В.П. Звонар. – Луцьк : Вежа, 2009. – 300 с.
6. *Красносільська А.* Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносільська // Громадянське суспільство. – 2012. – № 1 (19). – С. 4–6.
7. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства в Україні: 2002–2013 роки: звіт за даними дослідження / Упоряд.: Л. Паливода. – К. : Творчий центр ТЦК, 2014. – 88 с.
8. *Salamon L.M.* Putting the civil society sector on the economic map of the world / Lester M. Salamon // *Annals of Public and Cooperative Economics*. – 2010. – **81**, № 2. – P. 167–210.

9. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти / [Балацька А., Сушко О., Шевченко Т.] ; Інститут Медіа Права. – К., 2011. – С. 4.
10. Реєстр громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/civex/1st/7
11. *Маст Э.* Медиация в контексте (опыт США) / Эрвин Маст, Сюзан Шероуз; перевод Украинского Центра Согласия. – The Northern Virginia Mediation Service, Inc, 1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.commonground.org.ua/mast_shearose.html.
12. Лукойл оптимизирует структуру активов в восточной Европе и в Украине Пресс-релиз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lukoil.ru/press.asp?div_id=1&id=4814&year=2014.

REFERENCES

1. Palyvoda, L.A. (2016). *Hromadians'ke suspil'stvo v Ukraini: zvit za rezul'tatamy doslidzhennia. [Civil society in Ukraine: Research Report]*. Kyiv : Creative Center TCK [in Ukrainian].
2. *Pro stan rozvytku hromadians'koho suspil'stva v Ukraini [On the state of civil society in Ukraine]*. (2012). Kyiv : National Institute for Strategic Studies. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/public/File/20-12_nauk_an_rozrobku/stan_poz_gp_sus.pdf. [in Ukrainian].
3. Opal'ko, U.V. (2015). *Vidkrytist' i prozorist' u diial'nosti hromads'kykh ob'iednan': stan, problemy, perspektyvy vyrishennia. Analychna zapyska. [Openness and transparency of civil associations: problems and solutions. Analytical report]*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/2132/> [in Ukrainian].
4. Lyapin, D. & Palyvoda, L. (2013). *Otsinka sotsial'noho ta ekonomichnoho vnesku blahodijnykh orhanizatsij Ukrainy v ekonomiku krainy [Evaluation of social and economic contribution of charitable organizations in Ukraine's economy]*. Kyiv : Creative Center TCK [in Ukrainian].
5. Zvonar, V.P. (2009). *Mizhsektorne partnerstvo iak mekhanizm realizatsii rehional'noi sotsial'noi polityky: kontseptsia dlia Ukrainy [Cross-sector partnership as a mechanism of regional social policy: a concept for Ukraine]*. Luts'k : Vezha [in Ukrainian].
6. Krasnosil's'ka, A. (2012). Pokaznyky rozvytku hromadians'koho suspil'stva Ukrainy u ievropejs'komu konteksti [Civil society development indicators of Ukraine in the European context]. *Hromadians'ke suspil'stvo – Civil society*, 1 (19), 4-6 [in Ukrainian].
7. Palyvoda, L.A. (Eds.). (2014). *Stan ta dynamika rozvytku orhanizatsij hromadians'koho suspil'stva v Ukraini: 2002-2013 roky: zvit za danymy doslidzhennia. [State and dynamics of civil society organizations' development in Ukraine in 2002-2013 years: study report]*. Kyiv : Creative Center TCK. [in Ukrainian].
8. Salamon, L.M. (2010). Putting the civil society sector on the economic map of the world. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 81, 2, 167-210 [in English].
9. Balats'ka, A., Sushko, O. & Shevchenko, T. (2011). *Hromads'ka ekspertyza: teoretychni ta praktychni aspekty [Civic expertise: theoretical and practical aspects]*. Kyiv : Instytut Media Prava [in Ukrainian].
10. Reiestr hromads'kykh ekspertyz diial'nosti orhaniv vykonavchoi vlady [The register of civic expertise of executive bodies]. (n.d.). *civic.kmu.gov.ua*. Retrieved from http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/civex/1st/7 [in Ukrainian].
11. Mast, E. & Shearose, S. (1995). *Mediacija v kontekste (opyt SSHA). [Mediation in context: USA experience]*. The Northern Virginia Mediation Service. *commonground.org.ua*. Retrieved from http://www.commonground.org.ua/mast_shearose.html. [in Russian].
12. Lukojl optimiziruet strukturu aktivov v vostochnoj Evrope i v Ukraine. Press-reliz. [Lukoil optimizes the structure of assets in Eastern Europe and Ukraine. Press release]. (n.d.). *lukoil.ru*. Retrieved from http://www.lukoil.ru/press.asp?div_id=1&id=4814&year=2014. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.152>

УДК 334.72

JEL CLASSIFICATION: J21, M38

Г.Ю. МІЩУК

д-р екон. наук, доц., проф.

Національний університет водного господарства

та природокористування

33028, м. Рівне, вул. Соборна, 11

E-mail: mischuk_galina@ukr.net

Р.Р. ПИЛИПЧУК

аспірант

Національний університет водного господарства

та природокористування

33028, м. Рівне, вул. Соборна, 11

E-mail: alfaprodin@gmail.com

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Систематизовано підходи до юридичного визначення статусу та критеріїв ідентифікації соціальних підприємств, що застосовуються в країнах ЄС та покладені в основу методології обліку соціальних підприємств Європейською комісією. Здійснене групування країн за рівнем легітимациї соціального підприємництва та аналіз поширеності соціальних підприємств у розрахунку на 10 тисяч населення та у групі малих і середніх підприємств. При цьому виявлено, що найбільшого розвитку в ЄС соціальне підприємництво набуло в країнах, де критерії його ідентифікації або чітко визначені в національному законодавстві (Італія, Фінляндія, Люксембург, Словенія), або закріплені у суспільній практиці та відповідному правовому забезпеченні діяльності національних різновидів соціальних підприємств (досвід Великої Британії, Іспанії). При цьому встановлено, що країни, які порівняно недавно приєдналися до ЄС, застосовують набагато чіткіші межі критеріїв ідентифікації соціальних підприємств, що є свідченням розвитку державних стратегій їх підтримки на основі уточнення спеціального статусу на відміну від традиційних підприємств. До таких країн належать: Болгарія, Естонія, Литва, Словаччина, Хорватія, Чехія. Визначено, що мінімальні межі ознак ідентифікації соціальних підприємств в Європі становлять: зайнятість – не менше 30 % представників вразливих категорій населення у штаті підприємства та реінвестування не менше 50 % прибутку на соціальні цілі. Такий досвід доцільно застосовувати в Україні з метою розробки відповідних програм підтримки розвитку соціальних підприємств.

Ключові слова: зайнятість, конкурентоспроможність, реінвестування, соціальне підприємництво, фактори.

©. МІЩУК Г.Ю., ПИЛИПЧУК Р.Р., 2017

Г.Ю. Мищук

д-р экон. наук, доц., проф.

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

33028, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: mischuk_galina@ukr.net

Р.Р. Пилипчук

аспирант

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

33028, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: alfaprodin@gmail.com

СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО: КРИТЕРИИ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ

Систематизированы подходы к юридическому определению статуса и критериев идентификации социальных предприятий, которые применяются в странах ЕС и положены в основу методологии учета социальных предприятий Европейской Комиссией. Проведено группирование стран по уровню легитимации статуса социального предпринимательства и анализ распространенности социальных предприятий в расчете на 10 тысяч населения и в группе малых и средних предприятий. При этом установлено, что наибольшего развития в ЕС социальное предпринимательство достигло в странах, где критерии его идентификации или четко определены в национальном законодательстве (Италия, Финляндия, Люксембург, Словения), или они закреплены в общественной практике и соответствующем правовом обеспечении деятельности национальных разновидностей социальных предприятий (опыт Великобритании, Испании). При этом установлено, что страны, которые относительно недавно присоединились к ЕС, применяют намного более четкие границы критериев идентификации социальных предприятий, что служит доказательством развития государственных стратегий их поддержки на основании уточнения специального статуса (в отличие традиционных предприятий. К таким странам принадлежат: Болгария, Эстония, Литва, Словакия, Хорватия, Чехия. Установлено, что минимальные границы признаков идентификации социальных предприятий в Европе составляют: занятость – не менее 30 % представителей уязвимых категорий населения в штате предприятия и реинвестирование не менее 50 % прибыли на социальные цели. Такой опыт целесообразно применять в Украине в целях разработки соответствующих программ поддержки развития социальных предприятий.

Ключевые слова: занятость, конкурентоспособность, реинвестирование, социальное предпринимательство, факторы.

Н.Yu. Mishchuk

Dr. Sc. (Economics), Docent, Prof.

National University of Water and Environmental Engineering

33028, Soborna str., 11, Rivne, Ukraine

E-mail: mischuk_galina@ukr.net

R.R. Pylypchuk

Postgraduate Student

National University of Water and Environmental Engineering

33028, Soborna str., 11, Rivne, Ukraine

E-mail: alfaprodin@gmail.com

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: CRITERIONS OF IDENTIFICATION AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT

The article catalogues approaches to the legal definition of social enterprise and requirements for obtaining the status of social enterprise applied in the EU and used within the European Commission methodology for mapping the spectrum of social enterprises and their ecosystems in Europe. The authors grouped the countries in terms of social enterprise legitimization and analysis of the number of social enterprises per 10,000 people, as well as in the group of small and medium enterprises. In this context the study revealed that social entrepreneurship

is developed to the greatest extent in the EU-member states where the criteria for its identification are either clearly defined in national legislation (e.g. Italy, Finland, Luxembourg, Slovenia) or are enshrined in social practice and there is appropriate legal support of national kinds of social enterprises (e.g. experience of the UK, Spain). Furthermore, the paper discovered that countries that have recently joined the EU advocate much clearer criteria for identifying the boundaries of social enterprises which evidences their support within the framework of public policies based on the specification of the distinctive status compared to traditional businesses. These countries include the following: Bulgaria, Estonia, Lithuania, Slovakia, Croatia, and Czech Republic. The research determined that the minimum limits of the numeric criteria for identifying social enterprises in Europe are the following: employment – at least 30 per cent of the enterprise staff comprises vulnerable people, and at least 50% of profit of the enterprise is reinvested into socially beneficial aims. The paper argues that it is worth to apply this experience in Ukraine in order to develop appropriate programmes focused on the support of social enterprise development.

Keywords: *competitiveness, factors, employment, reinvestment, social entrepreneurship.*

Постановка проблеми. Соціальне підприємництво – одна з найуспішніших соціальних інновацій, в основу якої покладена активна економічна діяльність, вирішення соціальних проблем через участь, а не підтримку пасивними важелями соціальної політики. Беручи початок в окремих практиках сприяння зайнятості, що були певним поєднанням благодійності та економічної діяльності, сьогодні соціальне підприємництво набуває все більш організованого характеру і є однією з найкращих відповідей на виклики сучасного світу, в якому детермінанти економічної ефективності та зростання вимог до конкурентоспроможності не завжди дають змогу реалізувати трудовий потенціал вразливих груп населення.

Актуальність теми. Саме по собі існування вразливих груп та їх виключення із суспільного життя є ознакою нерівності в суспільстві. Проблема її зменшення в Україні, в тому числі за рахунок забезпечення надійним джерелом доходів населення соціально вразливих груп, є надзвичайно актуальною. Особливо її актуальність зросла з початком воєнних подій у нашій країні: не подолавши і наявних проблем бюджетування соціальної сфери, країна опинилась у ситуації гострої демографічної та соціальної кризи, що виникла у зв'язку з потребою соціальної та економічної адаптації внутрішньо переміщених осіб, травмованих учасників бойових дій та цивільного населення.

Ефективність соціального підприємництва у відновленні або забезпеченні конкурентоспроможності осіб, що із різних причин опинились у категорії вразливих людей, доведена багаторічним досвідом розвитку цього виду діяльності. Подальша імплементація такого поки що недостатньо поширеного в Україні механізму створення нових робочих місць зумовлює потребу дослідження досвіду організації соціального підприємництва та його впливу на економічні та соціальні зміни на прикладі країн, в яких така практика підтримується набагато довше. У нашому дослідженні ми скористаємось досвідом ідентифікації та даними щодо діяльності соціальних підприємств у країнах ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальні підприємства не лише в Україні, але й у багатьох країнах з набагато більшим досвідом їх практичної діяльності, все ще залишаються прикладом соціальної інновації у регулюванні ринку праці. Точніше навіть – саморегулювання, оскільки дуже поширеною практикою є створення соціальних підприємств не просто без підтримки держави, а без уточнення їх особливого правового статусу. Зокрема, за результатами найбільшого з проведених останнім часом міжнародних досліджень соціального підприємництва Європейською Комісією у 2013 р. у ЄС та Швейцарії [1], можна констатувати, що в багатьох країнах немає

законодавчо закріпленого поняття соціального підприємництва. Відсутність уніфікованих підходів до ідентифікації соціальних підприємств у ЄС значно ускладнює облік кількості та результатів їхньої діяльності. У зв'язку з цим найбільш поширеним в ЄС є використання сутнісних характеристик соціальних підприємств, що передбачені ще у посланні Єврокомісії до Європарламенту 2011 р.: наявність соціальної місії, що стала причиною комерційної діяльності; реінвестування прибутку з соціальною метою; використання демократичних засад управління підприємствами. Разом з тим, соціальне підприємництво поступово виокремлюється у потужний підприємницький сектор. Як свідчать результати одного з найгрунтовніших досліджень у цій сфері, здійсненого М. Дорінгером (Matthew F. Doeringer) за результатами аналізу звітів Єврокомісії, кількість соціальних підприємств в ЄС становить біля 2 млн, що складає майже 10 % європейських підприємств, забезпечуючи зайнятість близько 11 млн осіб або 6 % від загального числа зайнятих [2, с. 306–307]. Водночас, наукові та прикладні дослідження соціального підприємництва не можуть оперувати поки що абсолютно точними даними, оскільки «надто відмінні дефініції соціальних підприємств значно ускладнюють виявлення точної їх кількості» [2, с. 307]. Цю ідею поділяють також і інші науковці, намагаючись знайти спільні риси соціальних підприємств, зокрема Ж. Дефорні (Defourny Jacques), М. Ніссен (Nyssens Marthe) [3]. При цьому можемо констатувати, що більшість інших публікацій, як вітчизняних, так і зарубіжних, переважно спираються на досвід моніторингу соціальних підприємств Європейською Комісією та, відповідно, на її загальні рекомендації щодо ідентифікації соціальних підприємств.

В Україні ґрунтовні дослідження соціального підприємництва виконують: В. Звонар (V. Zvonar) – щодо зменшення негативного впливу на безробіття [4]; М. Наумова (M. Naumova) – в аспекті аналізу позитивних змін у суспільстві у зв'язку з вищою соціальною відповідальністю соціальних підприємств порівняно з іншими видами [5]; О. Грішнова (O. Grishnova) – у контексті впливу на якість життя [6] та інші. Продовжуючи дослідження соціального підприємництва як однієї з форм соціальних інновацій для нашого суспільства, класифікованих в одній з попередніх робіт О. Грішнової, Г. Міщук (O. Grishnova, H. Mishchuk) [7], можемо констатувати, водночас, що попри значну наукову увагу (більше 13 800 результатів пошуку за ключовими словами «соціальне підприємництво» у системі *Google Scholar* тільки українською мовою на час підготовки цієї статті), такий вид бізнесу в нашій країні все ще залишився недостатньо поширеним. Причини цього вбачаємо в недостатній інституційній підтримці розвитку виду діяльності, який дає змогу вирішити багато проблем бюджетування соціальних програм, змінивши соціальні видатки на утримання вразливих груп на податкові надходження, можливі внаслідок зайнятості. Водночас, обґрунтування способів такої підтримки, які б не супроводжувалися зловживаннями зі статусом соціального підприємства для отримання необґрунтованих преференцій порівняно з іншими підприємствами, вимагає уточнення критеріїв ідентифікації соціальних підприємств, що поки що залишається невирішеним науково-прикладним питанням в Україні.

Мета статті. Враховуючи викладене, метою статті є аналіз критеріїв ідентифікації соціального підприємництва, що застосовуються в країнах ЄС, задля імплементації кращого досвіду в систему важелів державної підтримки розвитку соціальних підприємств в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи усе більший інтерес до соціального підприємництва, у квітні 2013 р. Європейська Комісія дослідила соціальний бізнес у

28 країнах ЄС та Швейцарії. За його результатами [1], у соціально-підприємницькому секторі переважають малі підприємства з чисельністю працюючих до 50 осіб та річним доходом біля 1 млн євро. Домінують такі організаційні форми соціальних підприємств: асоціації, фонди, кооперативи та традиційні підприємства, що мають соціальну мету.

Найчастіше економічна діяльність соціальних підприємств зосереджена у таких сферах: соціальна та економічна інтеграція вразливих верств населення та інші види соціальної роботи; освіта та охорона здоров'я; культура, туризм, спорт та організація дозвілля; сільське господарство, мисливство, лісове господарство і рибальство; консалтинг, мікрофінансування, організація тимчасового розміщення та харчування.

Моніторинг діяльності соціальних підприємств навіть у межах відносно однорідного соціально-економічного союзу (ЄС), значно ускладнюється у зв'язку із суттєвими національними відмінностями у правовому статусі, організаційних формах та критеріях, що застосовуються для виділення соціальних підприємств із числа інших суб'єктів господарювання.

За результатами здійсненого нами аналізу згаданого звіту [1] можна виділити такі групи країн за рівнем легітимації статусу та критеріальних ознак соціальних підприємств (СП):

1) країни з офіційно визначеним статусом СП та чіткими межами критеріїв ідентифікації: Болгарія, Італія, Литва, Словаччина, Фінляндія, Хорватія;

2) країни, в яких СП дуже поширені у суспільних відносинах, для моніторингу розроблені критерії з числовими значеннями, але окремий юридичний статус законодавчо не закріплено: Естонія, Чехія;

3) країни з офіційно визначеним статусом СП, але з визначенням лише загальних рис, без числових меж критеріальних ознак: Велика Британія, Данія, Ірландія, Люксембург, Словенія;

4) країни, в яких активно діють різновиди СП, без окремо встановлених офіційних норм щодо статусу та критеріїв ідентифікації: Австрія, Бельгія, Греція, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Угорщина, Франція, Швеція;

5) країни, в яких окремий правовий статус та числові межі ознак ідентифікації СП не визначені, вони створюються як волонтерські, неприбуткові організації для вирішення певних проблем (Кіпр, Мальта) та асоціації / фонди зі статусом «організацій суспільної користі» (*Public Benefit Organisation*) – Латвія.

Загалом у більшості країн ЄС одним із панівних різновидів соціальних підприємств є так звані Соціальні підприємства трудової інтеграції (СПТІ / WISE – *Work Integration Social Enterprise*). Суть цих підприємств найкраще, на нашу думку, описано в праці П. О'Конор та А. Мейнард (O'Connor, A. Meinhard) [8, с. 6], де вказано, що сутність СПТІ полягає в наданні допомоги соціально незахищеним особам на ринку праці шляхом їх працевлаштування, професійної підготовки та надання інших видів допомоги. Цю місію СПТІ виконують через діючі підприємства, що виробляють та реалізують товари та послуги на основі працевлаштування вразливих груп населення. Така форма підприємств дуже поширена в Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Словенії, Фінляндії, Швеції. Разом з тим, з метою аналізу найкращого досвіду країн, в яких встановлені числові межі ознак, що дають підстави відносити підприємства до соціальних у будь-якому їх різновиді, можна скористатись відмінними методологічними підходами, що використовують для моніторингу соціальних підприємств у країнах, віднесених нами до перших двох груп.

Таблиця. Відмінності в підходах до ідентифікації та організаційно-правових формах соціальних підприємств в окремих країнах ЄС

Країна	Різновиди (інші, крім офіційно визнаних СП)	Вимоги щодо		
		доходу	реінвестування прибутку на соціальні цілі	зайнятості вразливих цільових груп
Болгарія	Спеціалізовані підприємства для людей з обмеженими можливостями	—	Більше 50 % на соціальні цілі	Не менше 30 % штату
Естонія	—	Не менше 35 % від підприємницької діяльності	100 %	—
Італія	<ul style="list-style-type: none"> • СП типу А (кооперативи, що надають послуги: соціальні, освітні, охорони здоров'я); • СП типу Б (СПТІ) 	70 % від діяльності, що має соціальну цінність	—	—
Литва	Звичайні СП	—	—	Не менше 40 %, не менше 4 осіб
	СП інвалідів	—	—	Не менше 50 %; якщо зайняті особи з важкою або помірною інвалідністю; — не менше 40 % та не менше 4 осіб.
Словаччина	—	—	Не менше 30 %	Не менше 30 %
Фінляндія	СПТІ, підприємства, які офіційно визначені «Маркою соціального підприємства»	—	Понад 50 %	—
Хорватія	Організації громадянського суспільства, що здійснюють підприємницьку діяльність, їхні дочірні компанії та кооперативи	Не менше 25 % від підприємницької діяльності	Не менше 75 %	—
Чехія	—	Не менше 10 % від підприємницької діяльності	Не менше 51 %	Не менше 30 %

Джерело: складено авторами на основі даних звіту Європейської комісії [1].

Як видно з таблиці, навіть у країнах, де критерії ідентифікації соціальних підприємств установлені законодавчо чи підтримуються на рівні визнаних суспільством ознак, існують значні розбіжності: як у сукупності критеріїв, так і щодо їхніх числових меж. Найбільш типовими все-таки залишаються обмеження щодо зайнятості вразливих цільових груп, для підтримки яких створюються соціальні підприємства – граничною межею є, як видно з таблиці, не менше 30 % зайнятих від штатної численності персоналу.

Більшість країн, які встановлюють вимогу щодо реінвестування прибутку на соціальні цілі (в тому числі, пов'язаних із розвитком власного соціального підприємства), використовують межу 50 % (за винятком 30 % у Словаччині). Дуже рідко додатково встановлюється обмеження щодо походження доходів: доходи від підприємницької діяльності мають забезпечувати від 10 % до 35 % усіх доходів підприємства. З урахуванням цієї обставини можемо констатувати, що соціальні підприємства у більшості країн ЄС все ще перебувають на певному проміжному етапі розвитку: розуміючи, що соціальне підприємництво все-таки за означенням має зберігати атрибутивні ознаки підприємства, а отже і прибутковість, і бізнес-походження доходів, більшістю країн допускається як можливий варіант поєднання доходів від бізнесу та з інших некомерційних джерел, зокрема, від благодійності.

Щодо вимог демократичності управління, участі в активах компаній та тих, що відображають рівень залученості працівників до управління соціальними та фінансовими аспектами діяльності підприємств, то їхні межі чітко не встановлені в рекомендаціях щодо моніторингу соціальних підприємств у жодній з країн ЄС, хоч така складова соціального підприємництва передбачена Єврокомісією як одна із характеристик соціального підприємництва.

Крім наявності чітких меж ідентифікації, в ЄС існують і інші неузгодженості щодо розуміння ролі та ознак соціальних підприємств. Зокрема, у відповідному звіті [1] можна знайти дискусійні аспекти: обґрунтованість поділу підприємств на «традиційні» та «соціальні» (Фінляндія); співвідношення ринкових та соціальних цілей (Австрія, Чеська Республіка, Нідерланди); виділення провідної ознаки – організація зайнятості вразливих груп населення чи волонтерської активності (Данія, Греція); дотримання принципу участі в управлінні компанією (Чеська Республіка).

Загалом, за результатами проведеного нами порівняння критеріальних ознак можна помітити набагато більшу поширеність та чіткішу формалізацію організаційно-правових засад соціального підприємництва у нових членах ЄС, переважно з числа постсоціалістичних держав. При цьому поширеність соціальних підприємств у них набагато нижча. Але більша увага до формалізації критеріїв соціального підприємництва може в цьому випадку бути ознакою стимулювання їх швидшого розвитку задля вирішення соціальних проблем, яких у менш розвинених країнах ЄС, звичайно, більше.

У інших країнах, навіть із набагато вищим економічним розвитком та більшою поширеністю форм соціального підприємництва, цей вид діяльності часто не має чітких формалізованих меж, що значною мірою є наслідком ринкової саморегуляції та високого соціального капіталу суспільств. Наприклад, так звані «компанії суспільного інтересу» функціонують у Великій Британії з 2005 р., на сьогодні принципи їх діяльності перенесені на найбільшу в ЄС кількість різновидів соціальних підприємств. Вони є найуспішнішим у світі прикладом вирішення проблем зайнятості вразливих груп населення, хоч і не мають дуже чіткого законодавчого визначення.

Зазначені у таблиці підходи до ідентифікації соціальних підприємств використані нами для аналізу розвитку цього виду бізнесу в ЄС. При цьому порівняння з

Україною неможливі, оскільки надійного джерела даних щодо кількості соціальних підприємств досі немає. Розуміючи, що і в країнах ЄС не всі соціальні підприємства були враховані у відповідному моніторингу, а також суттєві національні відмінності ідентифікації, що уже викладені нами, вважаємо, водночас, що така інформація на сьогодні найбільш репрезентативна та важлива для розуміння проблем розвитку соціальних підприємств. Отже, на рисунку наведено дані щодо кількості соціальних підприємств у країнах ЄС у відносних показниках – у розрахунку на 10 тисяч населення, та як частка у кількості малих та середніх підприємств. На рисунку країни подані в порядку спадання кількості соціальних підприємств на 10 тисяч населення.

Як видно з рисунка, безумовними лідерами за розвитком соціального підприємництва є Велика Британія та Італія. В обох цих країнах попри різні підходи до законодавчого закріплення концепції та критеріїв ідентифікації, соціальні підприємства функціонують найдовше. Щодо Великої Британії, то, поєднуючи дані звіту Єврокомісії із даними британських дослідників [9, с. 4], можна лише підтвердити істотний вплив соціального підприємництва на економіку: цей бізнес забезпечує надходження в економіку близько 24 млрд фунтів та зайнятість близько 1 млн осіб. Значна увага до цього виду діяльності сприяла появі багатьох спеціалізованих видань та внутрішніх звітів щодо діяльності соціальних підприємств. Британський досвід організації соціальних підприємств у формах соціальних фірм; трастів розвитку; компаній з посередництва на ринку праці; благодійних торговельних організацій відомий у світовій практиці найбільше.

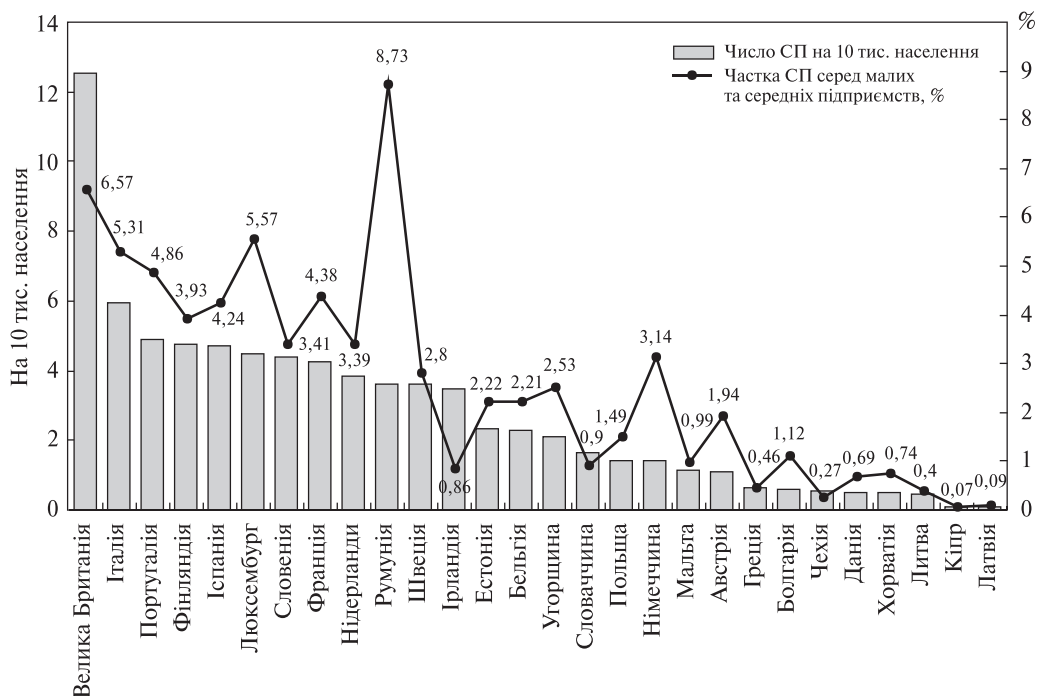

Рис. Поширеність соціальних підприємств у ЄС

Джерело: розраховано авторами за методологією ідентифікації соціальних підприємств Єврокомісії [1] та даними Євростату щодо кількості населення та чисельності малих і середніх підприємств.

Значну поширеність соціальних підприємств в Італії можна пояснити однією з найбільш ранніх концепцій соціального підприємництва в Європі – саме в Італії з прийняттям у 1991 р. закону, який визначав особливу правову форму «соціальних кооперативів», розпочався згодом швидкий розвиток соціальних підприємств [3, с. 33]. Як бачимо, сьогодні вони мають навіть два особливих різновиди – групу А та групу Б для розмежування видів діяльності, що уже є ознакою їх значної поширеності. За досвідом Італії таку ж градацію соціальних підприємств із виділенням двох груп використовує сьогодні і Словенія, щоправда, без деталізації інших ознак цих підприємств.

Загалом поширеність соціальних підприємств в ЄС переважно пов'язана з рівнем легітимації їхнього статусу. Так, у лідерах рейтингу, за побудованим нами графіком, п'ять із семи перших країн належать до групи тих, в яких чітко законодавчо визначено статус соціальних підприємств (перших трьох груп за групуванням, наведеним вище). Те, що до лідерів за розвитком соціальних підприємств не увійшли інші країни цих груп, в тому числі ті, в яких набагато чіткіше вписані критерії ідентифікації (Болгарія, Естонія, Литва, Хорватія, Чехія) можна пояснити тим, що більшість із них – відносно нові члени ЄС, які тільки запроваджують досвід більш розвинених сусідів. Але наявність такої критеріальної бази уже є свідченням намірів досягнути того ж рівня розвитку соціальних підприємств, зокрема, із застосуванням програм державного стимулювання – інакше ідентифікація соціальних підприємств не матиме практичного застосування.

Крім того, в інших країнах, наприклад, Іспанії, що також належить до лідерів рейтингу, існують спеціальні національні законодавчі норми, які хоч і не дозволяють вважати юридично закріпленим статус соціальних підприємств, але створюють умови для розвитку національних різновидів такого бізнесу. Наприклад, в Іспанії зайнятість вразливих груп населення підтримується шляхом створення не лише через діяльність СПТІ і так званих «Кооперативів соціальної ініціативи» (*Social initiative cooperatives*), але й підприємств, що є фактично альтернативою державним центрам зайнятості – Центри зайнятості вразливих людей (*Sheltered Employment Centres*). Окрім безпосереднього працевлаштування вразливих груп населення, такі організації забезпечують інформаційну підтримку інших різновидів СП. Законодавчим підґрунтям для їхньої діяльності є Закон 13/1982 про соціальну інтеграцію інвалідів, а метою – інтеграція максимальної кількості людей з обмеженими можливостями на відкритому ринку праці. Станом на 2011 р. таких закладів налічувалося близько 490, у них було працевлаштовано 28,3 тис. працівників з обмеженими можливостями [1].

Щодо показника поширеності соціальних підприємств відносно загальної кількості малих та середніх підприємств, то він був визначений нами з урахуванням того, що соціальні підприємства переважно належать саме до цієї групи. Але, як бачимо на рисунку, безумовно більш інформативним щодо розвиненості такого бізнесу є показник кількості підприємств на 10 тисяч населення. Розподіл обох показників при цьому має спільні риси: у країнах, де менш поширені соціальні підприємства відносно загальної чисельності населення, як правило, частка підприємств у малому і середньому бізнесі також менше, але є істотні розбіжності у таких країнах, як Австрія, Люксембург, Німеччина, Румунія, Угорщина, Франція. Пояснення цього вимагає детальнішого знання національних моделей організації та державної підтримки бізнесу, що виходить за межі нашого дослідження.

В Україні розвиток соціального підприємництва, як і в багатьох європейських країнах, також перебуває на етапі становлення. У нашому законодавстві також від-

сутні формалізовані критерії ідентифікації таких підприємств, їх функціонування регламентується загальними нормами господарського законодавства, а їх створення є виявом соціальної відповідальності окремого підприємця, групи осіб чи організації третього сектору, що стали ініціатором заснування соціального підприємства. Сфера діяльності соціальних підприємств в Україні загалом є малодослідженою, наразі відсутні навіть точні дані щодо їх чисельності: за різними експертними оцінками від 700 [10] до 1000 [11] одиниць.

Для узагальнення характеристик СП можна скористатись результатами найбільш масштабного з реалізованих на сьогодні досліджень у цій сфері – «Кращий досвід та сучасні тренди розвитку соціального підприємництва: Україна» [12]. Вибірка дослідження представлена 55 СП, більшість яких розташована у м. Київ (25,4 %), Львівській (9,1 %) та Черкаській (7,3%) областях. За результатами цього дослідження можна зробити такі висновки про розвиток соціального підприємництва в Україні:

- найбільш поширеною організаційною формою СП є ФОП (29,1 %) та громадські організації (25,4 %);
- найбільш поширеним типом соціального підприємства є СПТІ (54,5 %);
- за тривалістю функціонування, більшість СП належать до груп 1–3 роки (38,2 %) та 10 років і більше (21,8 %);
- більшість підприємств має у своєму складі до п'яти працівників (45,4 %);
- місія більшості СП належить до соціальної сфери: підвищення якості життя вразливих груп населення, розвиток місцевих громад та формування здорового способу життя; третя частина підприємств мають екологічну місію;
- більшість СП мають суму річного фінансового обороту до 500 тис. грн (67,3 %, за 2015 р.).

Дослідження також виявило ключові труднощі, з якими зустрічаються СП у процесі ведення господарської діяльності: байдужість суспільства до діяльності СП; обмеженість інформації про СП; труднощі у отриманні фінансування, високі адміністративні витрати та орендна плата.

Одним із позитивних прикладів підтримки СП в Україні є спеціальна програма кредитування СП, яку проводить АТ «Ощадбанк» у співпраці з міжнародною організацією *Western NIS Enterprise Fund*. Мета програми визначена як «підтримка соціальних підприємств малого бізнесу шляхом надання кредитів на економічно привабливих умовах» [13].

Крім фінансової підтримки у вигляді пільгового кредитування, важливим наслідком такої співпраці є те, що основою реалізації програми є введення критеріїв, за якими потенційні позичальники оцінюються як такі, що відповідають статусу соціальних підприємств:

- не менше 50 % працевлаштованих – соціально незахищені верстви населення, інваліди, ветерани та постраждалі від збройних конфліктів;
- частина чистого прибутку спрямовується на соціальні потреби;
- зафіксована в офіційних документах соціальна мета діяльності [13].

Отже, діяльність іноземного кредитора (з капіталом фонду, що наданий урядом США) в Україні дозволяє запозичити ще один приклад світового досвіду ідентифікації соціальних підприємств. Такі межі, як можна підтвердити результатами програми, є цілком досяжними для потенційних позичальників. Водночас вони дозволяють виділити з-поміж малих і середніх підприємств саме ті, діяльність яких є винятково важливою для вирішення проблеми соціальної та економічної ізольованості осіб з обмеженою конкурентоспроможністю. Кредити в рамках даної програми надаються

за ставками від 5 % до 10 % річних, сума можливого кредиту: від 250–2,5 млн грн, терміном до 36 місяців. Усього станом на 10 червня 2017 р. у кредит було надано 5,3 млн грн [14].

Загалом в Україні очевидним є повільний розвиток СП та недосконалість фінансового й соціального середовища їх підтримки. Разом з тим, за інформацією як традиційних ЗМІ, так і за результатами моніторингу соціальних мереж, можна констатувати, що окремі соціальні підприємства не лише довели можливість успішного функціонування із залученням праці вразливих осіб, досягши при цьому прибутковості, але й стали прикладами успішних брендів у своїй галузі. Зокрема, найвідомішими українськими соціальними підприємствами-брендами є такі:

- пекарня «Горіховий дім», м. Львів – соціальне підприємство, що поєднує хлібопекарський бізнес з трудовою інтеграцією жінок, що не мають постійного місця проживання;
- благодійний магазин «Ласка», м. Київ – магазин одягу, який займається реалізацією вживаних речей від населення, а виручені кошти спрямовує на благодійні фонди та соціальні проекти;
- піцерія «*Pizza Veterano*», м. Київ – заклад громадського харчування, що працює на користь ветеранів та постраждалих від збройних конфліктів, частину чистого прибутку спрямовує на соціальні цілі. Проект став широко відомим не лише в Україні, але й у світі, зокрема, йому присвячена стаття у авторитетному виданні *The New York Times* у випуску від 26 січня 2016 р.

Висновки. За результатами проведеного нами дослідження можна дійти висновку, що соціальне підприємництво залишається недостатньо вивченим у методологічному та прикладному аспектах не лише в Україні, але й у групі країн з набагато вищим економічним розвитком і сформованими традиціями у галузі соціальної політики та побудови соціальної держави. Певне «відставання» юридичних норм ідентифікації соціальних підприємств від сучасної підприємницької практики, в якій такі підприємства уже набули великого поширення, можна пояснити двома протилежними підходами до визначення потреби державного регулювання їхньої діяльності. Так, у групі країн із дуже високим людським та економічним розвитком створення соціальних підприємств було адекватною відповіддю на виклики соціальної ізоляції, які були швидко сприйняті суспільством і вирішені у бізнесі навіть без державного втручання (Велика Британія, Італія, Фінляндія, тощо). В інших країнах, де створення соціальних підприємств потребувало більшої участі держави, що можна пояснити і нижчою фінансовою спроможністю ініціаторів таких процесів, розвиток соціальних підприємств характеризується активним супроводом держави у вигляді формування чіткого правового поля діяльності, уточнення критеріїв ідентифікації та правового статусу (Болгарія, Естонія, Литва, Хорватія, інші). У цих країнах соціальні підприємства хоч і не набули такого поширення як у сусідніх країнах-лідерах, але висока увага до формування методологічної основи відповідного моніторингу дає змогу прогнозувати їх подальший швидкий розвиток – чітка ідентифікація очевидно має на меті її використання у програмах державної підтримки розвитку. Разом з тим, незалежно від рівня легітимації правового статусу та критеріальних ознак діяльності соціальних підприємств, практично в усіх країнах ЄС використовуються спільні риси для виділення соціального підприємництва серед інших різновидів бізнесу. Їх сутність відображається в таких основних рисах діяльності, як: соціальна орієнтованість, що домінує над ринковими цілями; висока соціальна відповідальність, особливо за вектором відповідальності перед суспільством у вирішенні найскладніших соціальних

питань; готовність постійно підтримувати обраний напрямок діяльності, в тому числі шляхом реінвестування значної частки отриманого прибутку.

Запозичення європейського досвіду для державної підтримки соціальних підприємств в Україні необхідне у зв'язку з їх винятковою суспільною важливістю на даному етапі розвитку економіки та проблем соціальної ізоляції вразливих суспільних груп. Спробу узаконити правовий статус соціальних підприємств уже здійснено в Україні у вигляді відповідного законопроекту. Повністю підтримуємо аргумент, який був висловлений в експертному висновку щодо потреби чіткішої ідентифікації соціальних підприємств: якщо чітко не виписати критерії соціальних підприємств, це не дозволить коректно відмежувати соціальні підприємства від інших і такі критерії «можуть бути застосовані практично до будь-якого підприємства, яке діє у зазначених сферах» [15]. Водночас, разом із намаганням протидіяти поширенню корупції зі зловживанням статусом соціальних підприємств не менш важливим є пошук нових можливостей державної підтримки їх розвитку. Для цього першочерговим завданням є вибір таких меж критеріїв ідентифікації соціальних підприємств, які не викликали б сумнівів у соціальній місії. За проаналізованим нами досвідом ЄС вбачається доцільним застосування мінімальних із застосовуваних в Європі меж щодо зайнятості та реінвестування прибутку на соціальні цілі (визначено за досвідом країн, де такі критерії встановлені): не менше 30 % представників вразливих категорій населення у штаті підприємства та реінвестування не менше 50 % прибутку. Легітимізація статусу та визначення критеріїв ідентифікації соціальних підприємств дасть змогу створити чітку основу виділення їх із групи інших підприємств та застосовувати адресні важелі стимулювання розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. European Commission (2014). A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. Synthesis Report. [Electronic Resource]. – Available at: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=12987&langId=en>
2. *Matthew F. Doeringer*, *Fostering Social Enterprise: A Historical and International Analysis*, 20 *Duke Journal of Comparative & International Law* 291–330 (2010). – [Electronic Resource]. – Available at: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol20/iss2/3>
3. *Defourny Jacques, Nyssens Marthe*. Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences // *Journal of Social Entrepreneurship*. – 2010. – 1, No 1. – С. 32–53.
4. *Звонар В.П.* Соціальне підприємництво в контексті викликів довготривалого безробіття в Україні // *Економіка та суспільство*. – 2016. – № 5. – С. 294–298.
5. *Наумова М.* Сутність соціального підприємництва та його роль у соціально-економічному розвитку суспільства // *Україна: аспекти праці*. – 2014. – № 4. – С. 34–39.
6. *Гришнова Е., Наумова М.* Социальное предпринимательство как фактор качества жизни: эмпирический анализ в глобальном контексте // *Innovative economics and management*. – 2016. – № 3. – С. 141–150 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oaji.net/journal-archive-stats.html?number=4367>
7. *Гришнова О.А., Мищук Г.Ю.* Соціальні інновації у трудовій сфері: сутність, види, особливості реалізації в Україні // *Демографія та соціальна економіка*. – 2013. – № 2 (20). – С. 167–178. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.167>.
8. *O'Connor P., & Meinhard A.* Work Integration Social Enterprises (WISEs): Their Potential Contribution to Labour Market [Electronic Resource]. – Available at: http://www.sess.ca/english/wp-content/uploads/2014/12/OConnorMeinhard.OHCRIF-report-2014.FINAL_.pdf
9. *Villeneuve-Smith F.* *Leading the world in social enterprise* / Villeneuve-Smith F., Temple N. – London: Social Enterprise UK, 2015. – 64 p.

10. Романська О.Я. Яке майбутнє у соціального підприємництва в Україні? Національна платформа малого та середнього бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://platforma-msb.org/yake-majbutnye-u-sotsialnogo-pidpryemnytstva-v-ukrayini/>
11. Полулях П. II Всеукраїнський форум соціальних підприємців // Соціальний консалтинг «Параграф» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pgrgf.com/forum/>
12. Лусак Н. Кращий досвід та сучасні тренди розвитку соціального підприємництва: Україна (результати дослідження) // Школа соціальної роботи НаУКМА. – 2016. – 35 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B6tjJF2tZgGHeVdVTM4MWx6N1E/view>
13. Соціальне підприємництво. Кредитування Клієнтів малого бізнесу по програмі Ошадбанку та Фонду WNISEF [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oschadbank.ua/ua/business/loans/wnisef.pdf>
14. Програма соціального інвестування / WNISEF [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://wnisef.org/uk/impact-investing>. Дата звернення 10.06.2017.
15. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про соціальні підприємства» (реєстр. № 2508 від 11.03.2013 р., внесений народним депутатом України О.Б. Фельдманом) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=46025&pf35401=258164>

REFERENCES

1. *A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. Synthesis Report.* (2014). European Commission. Retrieved from <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=12987&langId=en> [in English].
2. Matthew, F. (2010). Doeringer, Fostering Social Enterprise: A Historical and International Analysis, 20. *Duke Journal of Comparative & International Law* 291-330. Retrieved from <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol20/iss2/3> [in English].
3. Defourny, J., & Nyssens, M. (2010). Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1, 1, 32-53 [in English].
4. Zvonar, V.P. (2016). Sotsial'ne pidpryemnytstvo v konteksti vyklykiv dovhotrivaloho bezrobittya v Ukrayini [Social entrepreneurship in the context of the challenges of long-term unemployment in Ukraine]. *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and Society*, 5, 294-298 [in Ukrainian].
5. Naumova, M. (2014). Sutnist' sotsial'noho pidpryemnytstva ta yoho rol' u sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku suspil'tva [The essence of social entrepreneurship and its role in the socio-economic development of society]. *Ukrayina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 4, 34-39. [in Ukrainian].
6. Hrishnova, O., & Naumova, M. (2016). Sotsial'ne pidpryemnytstvo yak faktor yakosti zhyttya: empyrnyy analiz v hlobal'nomu konteksti [Social entrepreneurship as a factor of quality of life: an empirical analysis in global context]. *Innovative economics and management*, 3, 141-150. Retrieved from <http://oaji.net/journal-archive-stats.html?number=4367> [in Russian].
7. Hrishnova, O.A., & Mishchuk, H.Yu. (2013). Sotsial'ni innovatsiyi u trudoviy sferi: sutnist', vydy, osoblyvosti reyalizatsyy v Ukrayini [Social Innovation in employment: the nature, types and features of implementation in Ukraine]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 167-178 [in Ukrainian] – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.167>.
8. O'Connor, P., & Meinhard, A. (2014). Work Integration Social Enterprises (WISEs): Their Potential Contribution to Labour Market. *sess.ca*. Retrieved from http://www.sess.ca/english/wp-content/uploads/2014/12/OConnorMeinhard.OHCRIF-report-2014.FINAL_.pdf [in English].
9. Villeneuve-Smith, F., & Temple, N. (2015). *Leading the world in social enterprise*. London : Social Enterprise UK [in English].
10. Romans'ka, O.YA. Yake majbutnye u sotsial'noho pidpryemnytstva v Ukrayini? [What is the future of social entrepreneurship in Ukraine?] *Natsional'na platforma maloho ta serednyoho biznesu - National Platform small and medium business*. Retrieved from <http://platforma-msb.org/yake-majbutnye-u-sotsialnogo-pidpryemnytstva-v-ukrayini/> [in Ukrainian].
11. Polulyakh, P. (n.d.). II Vseukrayins'kyi forum sotsial'nyh pidpriyemstiv [II All-Ukrainian forum of social entrepreneurs]. Sotsial'nyy konsal'tynh «Paragraf». Retrieved from <http://www.pgrgf.com/forum/> [in Ukrainian].

12. Husak, N. (2016). *Krashchyy dosvid ta suchasni trendy rozvytku sotsial'noho pidpryyemnytstva: Ukrayina (rezul'taty doslidzhennya)* [Best experience and modern trends of social entrepreneurship: Ukraine (survey results)]. Shkola sotsial'noyi roboty NaUKMA. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/0B6tjJF2tZgGHeVdVTTM4MWx6N1E/view> [in Ukrainian].
13. Sotsial'nya pidpryyemnytstvo. Kredytuvannya Kliyentiv maloho biznesu po prohrami Oshchadbanku ta Fondu WNISEF [Social Entrepreneurship. Small business lending program and Savings Bank Foundation WNISEF]. *oschadbank.ua*. Retrieved from <https://www.oschadbank.ua/ua/business/loans/wnisef.pdf> [in Ukrainian].
14. Prohrama sotsial'noho investuvannya [The social investment]. WNISEF. *wnisef.org*. Retrieved from <http://wnisef.org/uk/impact-investing> [in Ukrainian].
15. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnya na proekt Zakonu Ukrayiny «Pro sotsial'ni pidpryyemstva» (reyestr. № 2508 vid 11.03.2013 r., Vnesenny narodnym deputatom Ukrayiny O.B. Fel'dmanom). [The conclusion of the Main Scientific Expert Department on the draft Law of Ukraine «On social enterprises» (reg. Number 2508 from 03.11.2013 g., Submitted People's Deputy of Ukraine Olexander Feldman)]. (2013, 11 March). *rada.gov.ua*. Retrieved from <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=46025&pf35401=258164> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.166>

УДК 332.02

JEL CLASSIFICATION: R00

І.К. БИСТРЯКОВ

д-р екон. наук, проф., заст. дир. з наук. роботи
ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого
розвитку Національної академії наук України»
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: bystryakoveco@ukr.net

Ю.М. МАНЦЕВИЧ

д-р екон. наук, доц., голов. наук. співроб.
Інститут законодавства Верховної Ради України
04053, Київ, пров. Несторівський, 4
E-mail: yurimants@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ СУЧАСНОГО ЛОКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ: ФАКТОРИ ВПЛИВУ

Стаття присвячена дослідженню проблем трансформації життєвого середовища на локальному рівні, з позицій тенденцій формування сучасних соціально-економічних відносин, осмислення фактору часу та часового ресурсу, а також методів їх використання в умовах України. Акцент зроблено на методологічних питаннях, пов'язаних із процесами зародження громадянського суспільства та створення відповідних передумов щодо самоорганізації середовища життєдіяльності населення. Ці питання розглянуто на прикладі об'єднань співвласників багатоквартирного будинку. Підкреслено, що локальний простір формується в рамках упорядкування наноекономічних відносин з урахуванням поведінки окремої людини. У всій повноті цей тип відносин розкривається і може бути ідентифікований саме у багатоквартирних будинках. Також локальний простір розглянуто як територіальний об'єкт, де людина перебуває постійно, отже він є простором зосередження відповідних соціально-економічних зв'язків. Сформульовано концептуальну цільову задачу, сутнісно спрямовану на те, щоб за допомогою організаційних механізмів управління спільнотою з розвинутою економічною складовою (інформаційні, попереджального самоконтролю, протизатратні, змішаного фінансування, страхові тощо) досягти позитивного трансформаційного ефекту. На цьому шляху рекомендовано зосередити увагу на вдосконаленні сучасного українського законодавства. Перегляду потребує не якась окрема група законів і підзаконних актів, а сама парадигма законотворення. Відповідно до викладених у статті позицій, критичному аналізу необхідно піддавати законопроекти ще на стадії формування ідеї та визначення основних інструментів їх реалізації.

Ключові слова: локальний простір, громадянське суспільство, саморганізація, середовище життєдіяльності, співвласники, будинок, законотворення.

© БИСТРЯКОВ І.К., МАНЦЕВИЧ Ю.М., 2017

И.К. Быстрыков

д-р экон. наук, проф. зам. дир. по научной работе
ГУ «Институт экономики природопользования и
устойчивого развития Национальной академии наук Украины»
01032, Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: bystryakovesco@ukr.net

Ю.Н. Манцевич

д-р экон. наук, доц., главн. науч. сотруд.
Институт законодательства Верховной Рады Украины
04053, Украина, Киев, пер. Несторовский, 4
E-mail: yurimants@gmail.com

ОРГАНИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОГО ЛОКАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ

Статья посвящена исследованию проблем трансформации среды обитания на локальном уровне, с позиций тенденций формирования современных социально-экономических отношений, осмысления фактора времени и временного ресурса, а также методов их использования в условиях Украины. Акцент сделан на методологических вопросах, связанных с процессами зарождения гражданского общества и создания соответствующих предпосылок самоорганизации среды жизнедеятельности населения. Эти вопросы рассмотрены на примере объединения совладельцев многоквартирного дома. Подчеркнуто, что локальное пространство формируется в рамках упорядочения наноэкономических отношений с учетом поведения отдельного человека. Во всей полноте этот тип отношений раскрывается и может быть идентифицирован именно в многоквартирных домах. Также локальное пространство рассмотрено в качестве территориального объекта, где человек присутствует постоянно, и, следовательно, это пространство сосредоточения соответствующих социально-экономических связей. Сформулирована концептуальная целевая задача, сущностно ориентированная на то, чтобы с помощью организационных механизмов управления сообществом с развитой экономической составляющей (информационные, упреждающего самоконтроля, противозатратные, смешанного финансирования, страховые и т. д.) достичь положительного трансформационного эффекта. На этом пути рекомендуется сосредоточить внимание на совершенствовании современного украинского законодательства. Пересмотра требует не какая-то отдельная группа законов и подзаконных актов, а сама парадигма законотворчества. С учетом изложенных в статье позиций, критическому анализу необходимо подвергать законопроекты еще на стадии формирования идеи и определения основных инструментов их реализации.

Ключевые слова: локальное пространство, гражданское общество, самоорганизация, среда жизнедеятельности, совладельцы, дом, законотворчество.

I. K. Bystryakov

Dr. Sc. (Economics), Prof., Vice Director on Scientific Work
State Institution «Institute of Environmental
Economics and Sustainable Development
of the National Academy of Sciences of Ukraine»
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60

Y. M. Manzevich

Dr. Sc. (Economics), Assoc. Prof., Chief Scientific Officer
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine
04053, Ukraine, Kyiv, Lane Nestorivskiy, 4
E-mail: yurimants@gmail.com

ORGANIZATION OF MODERN LOCAL SPACE OF VITAL ACTIVITY: FACTORS OF INFLUENCE

The article is devoted to the problems of habitat transformation at the local level, from the standpoint of forming tendencies of modern social and economic relations, understanding the time factor and time resources, and methods of using them in Ukraine. Emphasis is placed on methodological issues related to the process of emer-

gence of civil society and the creation of the preconditions of self-organization of the population. In particular, these issues are considered by the example of condominium associations. It is emphasized that the local space is formed within nanoeconomical regulation of relations while considering the behavior of an individual. In its entirety, this type of relationship is revealed and can be identified in the same apartment buildings. Also, the local area is regarded as a spatial territorial object in which a person is constantly located, and therefore as a space of corresponding concentration of social and economic relations. The conceptual target of the article is essentially focused at using institutional mechanisms by managing a community with a developed economic component, including information, preventive self-control, low-cost, mixed financing, insurance, etc, to achieve a positive transformational effect. To achieve this, we recommend focusing on improving the modern Ukrainian legislation. It is not some group of laws and regulations which require revisions, but the paradigm of legislation as a whole. According to the article, it is necessary to subject bills to critical analysis at the stage of idea formation and identification of key implementation tools.

Keywords: local space, civil society, self-organization, living environment, apartment owners, lawmaking.

*«...Навіть якщо багато індивідів
у великій групі випрацюють механізм
забезпечення колективного блага,
ці індивіди не отримають такої вигоди,
як «безбілетники» цієї групи».
Менкур Олсон [1, с. 69]*

Постановка проблеми. Просування проблеми організації локального простору життєдіяльності людини на перші щаблі суспільного, не тільки наукового, осмислення має глибокий підтекст, який автори пов'язують із трансформацією уявлень про систему цінностей. Ці уявлення передовсім торкаються питань розкриття комунікативних можливостей. Тому відомий грошовий еквівалент переміщується у розряд не цілі, а засобу досягнення комунікативної свободи. За таких поглядів звичний спосіб організації життєвого середовища руйнується і ніщо не може цьому процесу перешкодити. Ми це бачимо на власні очі, але чинимо спротив цьому процесу, перекладаючи вину на щось другорядне, не помічаючи головного. З визначених позицій іншого розгляду потребують багато економічних категорій, зокрема вказані в епіграфі — «колективне благо» і «вигода». Важливо й те, хто дійсно стає реальним «безбілетником». У даному випадку треба детальніше вивчати принцип організації сучасного соціуму. Тут мається на увазі спосіб розподілу людей за «групами приналежності» [2], добре відомий соціальним психологам, але замало застосований до практики проектування життєвого простору. Спробуємо поступово розібратися.

Актуальність теми. Сьогодні для України стає дуже гострим питанням саме реалізація концепту колективного блага. Як відомо, вивченню та удосконаленню теорії колективного суспільного блага присвячено багато праць видатних економістів сучасності. З методологічних позицій бачення шляхів досягнення бажаного результату пов'язується із економічними інструментами, зокрема з упорядкуванням корпоративних форм управління власністю, що базуються на принципах добровільної згоди та спільної вигоди. Цей інструмент потребує філігранного підходу до його використання, тобто зважування переваг і недоліків у кожному конкретному випадку, пов'язаному особливо із формуванням локального простору життєдіяльності. Важливо підкреслити, що локальний простір формується в рамках упорядкування наноекономічних відносин, тобто пов'язаних із поведінкою окремої людини. У той же час, у всій повноті цей тип відносин, зі зрозумілих причин, розкривається у багатоквартирних

будинках. На жаль, досі на цю особливість дослідники не звернули достатньої уваги, тому автори вважають за доцільне зробити крок у напрямі часткового заповнення цієї прогалини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто згадати застереження Джеймса М. Б'юкенена (James M. Buchanan) відповідно до використання законодавчо необмеженого права більшості встановлювати певні правила розподілу благ: «Дискримінаційні дії переважатимуть над недискримінаційними – в інтересах тих, хто входить до складу правлячої коаліції...» [3, с. 79]. Цей механізм працює у широкому спектрі ситуацій, де рішення ухвалює більшість. Цю думку підтримує і Річард А. Масгрейв: (Richard A. Musgrave) «Поza увагою залишається те, що необхідно обмежувати не тільки дії держави. Для того, щоб співіснування в суспільстві піднялось над ситуацією гоббсiанських джунглів, також потрібні обмеження і для тих дій, на які мають право окремі люди» [3, с. 89].

Мета статті. З викладеного очевидно є потреба у додатковому аналізуванні визначеного проблемного питання, зокрема здійсненому на вибірковому об'єкті. В рамках даної статті автори зосереджують увагу на особливому об'єкті, якій перебуває у полі зору суспільної уваги. Ним є звичайний, на перший погляд, багатоквартирний будинок. Саме у межах такого об'єкта як у краплині води зосереджена уся повнота соціальних та економічних питань щодо сучасних методів упорядкування локального простору життєдіяльності.

Наукова новизна. Обираючи як об'єкт дослідження саме багатоквартирний житловий будинок, необхідно підкреслити, що він є узагальненим абстрактним об'єктом, за яким «ховаються» різновиди, і не тільки окремі будинки, але і кілька будинків, і навіть цілі квартали. Тобто локальний простір значною мірою можна охарактеризувати як обмежену територію щоденного і найбільш часто повторюваного перебування особи. Крім того, треба зауважити, що простір це соціально-економічні зв'язки, що відображають стан та рівень здатності спільноти до самоорганізації. Подвір'я власного помешкання чи місця роботи цілком відповідає такому тлумаченню. У цій статті локальний простір умовно охоплює будинок і прибудинкову територію. Необхідно зауважити при цьому, що не варто ототожнювати локальний і приватний простір особи. Щоби це довести потрібно ще декілька уточнень.

По-перше, для визначення простору, в нашому випадку, важливим стає не фізичний розмір, а стосунки між власниками об'єктів нерухомого майна, які значною мірою залежать від чисельності угруповання будинку (об'єкта дослідження). Відповідно до законодавства, багатоквартирними вважаються будинки з кількістю квартир більше двох. Разом із тим, серед сучасних новобудов є житлові комплекси, де кількість квартир наближається до 1000. Обидва варіанта не дуже зручні для побудови логічних моделей, оскільки не є достатньо репрезентативними. Найбільш поширеними є багатоквартирні будинки з кількістю квартир від 40 до 400, тому базовим варіантом доцільно обрати будинок із кількістю квартир 200, як наближений до середнього.

По-друге, суттєвим фактором є термін існування такого будинку, який варто розглядати з різних точок зору: з позиції зміцнення зв'язків між домовласниками і з позиції амортизації будівлі. Так, наприклад, для будинків, яким понад 60 років, властиві тісніші комунікативні зв'язки, ніж для нових багатоповерхових будівель, де комунікації є дуже слабкими. З точки зору рівня експлуатаційних послуг, навпаки, перевага належить новим спорудам. Звичайно є свій комплекс проблем і в зовсім нових будинках, термін експлуатації яких не перевищує 5–7 років. Але експертна оцінка дозволяє стверджувати, що виваженим все ж є середньостроковий період экс-

платуації — 25 років. З нормативної точки зору це також зумовлено тим, що в цей період було дотримано відповідних строків капітального ремонту за попередніми нормами. В той же час означений термін експлуатації ще не є критичним щодо міцності та теплового опору.

По-третє, важливий склад співвласників такого багатоквартирного будинку. Якщо в старих п'ятиповерхових будинках нежитлові приміщення з'являлись як виняток, то в новобудовах щонайменше перший поверх (а іноді і кілька поверхів) вже у проєкті закладені як нежитлові приміщення, тобто від початку передбачено їх комерційне використання. В результаті ми маємо переважно приватну форму власності, але з різним рівнем організації «внутрішньої економіки». Більшість нежитлових приміщень експлуатуються на умовах оренди. Безумовно, існує ще багато спільних і відмінних рис, які впливають на функціонування багатоквартирного будинку, проте в цій статті ми зупинились саме на розгляді вказаних характеристик.

Очевидно, що у багатоквартирних будинках стає проблематичним визначення «колективного блага» та «вигоди» навіть щодо питання уявлення про стан будинку. Розуміння відповідної вигоди від організації спільних форм експлуатації споруди переважно залежить від міцності внутрішніх соціальних зв'язків. Тобто чим більший будинок, тим слабші доцентрові сили. Якщо в невеликих будинках із кількістю квартир до 50 через кілька років проживання переважна більшість мешканців знають один одного не тільки в обличчя, але й по іменах, то у будинках з кількістю квартир більше 100 навіть через 10 років проживання мешканці знають менше половини своїх сусідів. З цього випливає і рівень довіри, який мешканці будинку відчують один до одного. Першим наслідком цього є те, що зі збільшенням будинку знижується здатність мешканців свідомо створювати будь-які формальні чи неформальні об'єднання. Мова йде не про окремі випадки наявності гіперактивних лідерів у такому будинку, а про середньостатистичний рівень самоорганізації. Другим помітним наслідком є зростання імовірності виникнення різноспрямованих групових інтересів. Однозначно інтереси власників житлових і нежитлових приміщень не можуть повністю співпадати, і лише в деяких питаннях вони можуть бути несуперечливими. Те саме стосується інтересів тих, хто постійно проживає в цьому будинку, і тих, хто придбав квартиру для здавання в оренду. Третім наслідком стає ускладнення боротьби з «безбілетниками». Відомо, що в економічній теорії є таке припущення, що якщо в загальному транспорті білет коштує, наприклад, 10 доларів і в салоні може розміститися 50 осіб, то виникає спокуса у будь-кого з пасажирів не платити за проїзд. Це припущення вірне не тільки для транспорту, а для будь-яких благ, які мають бути оплачені. При цьому не має різниці між колективними чи приватними благами, всеохопними в вибірковими, дорогими чи дешевими. Важливим є порушення принципу рівності.

Виклад основного матеріалу. Напрями локалізації суспільних відносин пов'язуються значною мірою із прийняттям у 2002 р. Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» [4] (Закон про ОСББ). Відтоді почалось поступове посилення тиску на власників з метою передання багатоквартирних будинків в управління мешканцям таких будинків. Таке прагнення ґрунтується на двох перехідних передумовах, пов'язаних зі зникненням коштів, які протягом багатьох років накопичувалися на рахунках для здійснення капітального ремонту і для поточних експлуатаційних витрат, через що всі проблеми лягли на плечі новоутвореної України. До того ж на державному рівні ухвалено рішення щодо покладання проблем з утримання житлового фонду на органи місцевого самоврядування, але відповідні

кошти на це не передбачено, як не запропоновано й механізмів накопичення потрібних фінансових ресурсів.

Унаслідок цього слабкі і погано організовані органи місцевого самоврядування опинилися одночасно під пресом державних владних структур і під тиском мешканців власних населених пунктів, які не відчували реальних дій щодо покращення ситуації. Звичайно, що поява Закону про ОСББ орієнтувала на швидке вирішення проблеми поступового руйнування застарілого житла. Втім, формування ОСББ значною мірою здійснюється латентно на примусовій основі, дискредитує ідею добровільної самоорганізації суспільства. Зокрема, для прискорення процесу створення ОСББ до Закону було внесено ряд поправок, які значно полегшували таке створення. Наприклад, принцип особистої участі у зборах замінено принципом надання письмової згоди (ст. 10 Закону України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку») [5]. Це означає, що замість виконання головної функції цього Закону – створення економічно самодостатніх і спроможних об'єднань громадян – такі зміни призвели до зростання відчуженості мешканців багатоквартирного будинку і розбалансування економічної основи функціонування ОСББ. Тобто на практиці, замість виконання головного соціального завдання Закону про ОСББ, орієнтованого на виховання соціально активних громадян і утворення первинних осередків об'єднань громадян, здатних свідомо ухвалювати економічно виважені рішення, відбулось гальмування цього процесу.

Згідно з економічним підґрунтям дії згаданого Закону, переважна частина функцій ОСББ має здійснюватися на волонтерських засадах. Це класичний приклад практичного застосування принципу розподілу колективного блага і проблеми «безбілетників». На сьогодні українське законодавство дивно регулює економічну відповідальність за діяльність або бездіяльність. Юридичні особи несуть повну відповідальність за несвоєчасне виконання своїх фінансових зобов'язань за укладеними договорами: пені і штрафи достатньо відчутні для стимулювання платіжної дисципліни. Але громадяни (фізичні особи) звільняються від сплати пені і штрафів за несвоєчасну сплату житлово-комунальних послуг. Фактично створюються умови не лише для появи «безбілетників», а й до їх масового розмноження. Мотиви начебто достатньо гуманні – не допустити посилення фінансового тиску на малозабезпечених громадян. Але залишається питання щодо можливості скористатися таким правом й для заможних громадян, що саме по собі є неприйнятним явищем з позиції суспільних інтересів. Більш того, у такий спосіб саме на законній основі фактично надається право здійснювати квазі-кредитування багатих громадян на безоплатній основі. Наприклад, виходячи з того, що середньорічний сукупний рахунок за житлово-комунальні послуги становить 2000 грн на місяць на одну квартиру, то шляхом відтермінування оплати можна отримати опосередкований прибуток. Тобто платник може утримувати заборгованість на межі встановленого рівня, а кошти покласти на депозитний рахунок.

Якщо борг за комунальні послуги не перевищує 64 тис. грн, стягнути з боржника єдине житло в рахунок погашення цих боргів не можна (ч. 7 ст. 48 Закону України «Про виконавче провадження»). Якщо сума, що підлягає стягненню, не перевищує двадцяти розмірів мінімальної заробітної плати (3200 грн), звернення про стягнення єдиного житла боржника та земельної ділянки, на якій воно розташоване, не здійснюється. У такому випадку державний виконавець зобов'язаний вжити всіх заходів для виконання рішення за рахунок іншого майна боржника.

Це досить ризиківана гра, проте в разі своєчасного повернення заборгованості справа навіть не дійде до суду, а кошти на депозитному рахунку будуть накопичуватись.

Це не означає, що автори закликають мешканців не сплачувати за житлово-комунальні послуги, мета цієї частини статті – показати, як недосконалість законодавства може бути використана спритними особами на власну користь. За рік така особа зможе накопичити до 10 000 грн. Відсотки на депозитному рахунку (за орієнтованими ставками на момент написання статті) як середньозважена величина за рік складуть приблизно 1500 грн. Власник рахунку оплачує накопичену заборгованість, утримуючи її в межах вказаної вище суми, але з урахуванням отриманого прибутку він фактично сплатить загалом за такий період на 1500 грн менше, ніж добросовісні платники.

На противагу цьому надавачі послуг (енергетичні компанії, водопровідно-каналізаційні, експлуатаційні та ін.) отримують збиток на цю ж суму, крім того, вони мають сплатити пеню і штрафні санкції. Тобто ми отримуємо класичний варіант застосування принципу «безбілетника» в українській транскрипції. Існують два альтернативні шляхи – банкрутство перевізника (в нашому випадку підприємства ЖКГ), або переплата добросовісними набувачами послуги (власне споживання плюс оплата різниці за «безбілетника»). На жаль, цю альтернативу без нашої згоди підприємства ЖКГ вирішують на свою користь. З метою зменшення власних збитків такі компанії намагаються завищити свої тарифи і розподілити їх між всіма платниками. Як правило, при формуванні тарифів підприємства намагаються закласти туди ще й «непередбачувані» витрати як страховий фонд. Таким чином добросовісні платники покривають не тільки різницю за «безбілетника», але й ризики підприємств, що не спонукає їх до посилення контролю за своєчасною сплатою рахунків. Зрештою, підприємству байдуже, з яких джерел воно отримує кошти, головним для нього є відшкодування власних витрат і отримання гарантованого прибутку. Корупційна складова такої схеми не є предметом розгляду даної статті, але зрозуміло, що вона також наявна у такій схемі відносин.

Тут доцільно окремо привернути увагу до періоду саме утворення та становлення ОСББ. З моменту реєстрації мешканці будинку перетворюються з фізичних осіб на одну юридичну особу (див. ст. 4 Закону про ОСББ: «Об'єднання є юридичною особою, яка створюється відповідно до закону, має печатку із своїм найменуванням та інші необхідні реквізити, а також розрахункові рахунки в установах банку» [4]). Тобто, до реєстрації ОСББ проблеми «безбілетника» були проблемами експлуатаційної організації та підприємств ЖКГ, а з моменту реєстрації ця проблема стає проблемою кожного мешканця цього будинку. Глибше аналізування цього факту окреслює таку картину. Будь-яке підприємство, яке має в штаті кваліфікованих економістів, бухгалтерів і юристів, основні зусилля спрямовує на підтримання власної платоспроможності і забезпечення певної заробітної плати своїм працівникам. Зрозуміло, що ця заробітна плата впливає на визначення тарифу, а також передбачає відповідну кваліфікацію співробітників. Однак найчастіше замість виправлення власних помилок в управлінні житловим господарством відповідальність за вирішення проблем, у тому числі за «безбілетників», перекладається на громадські організації, якими по своїй суті є об'єднання співвласників багатоквартирного будинку.

Суттєвим, з економічної точки зору, в даному випадку є питання привласнення так званої «часової» ренти. Розглядаючи час які квазігроші, можна визначити природу «часової» ренти і дослідити джерела її формування. Даний тип ренти на рівні локального простору виникає у процесі використання часового ресурсу для створення необхідних умов забезпечення функціонування багатоквартирного будинку. Оскільки час, що витрачає особа для створення певного блага (послуги), має бути адекватно відображений у грошовій формі, то можна припустити, що витрати часу у позаробочий

час на здійснення громадських обов'язків працюючого громадянина мають таку ж суспільну цінність, як і витрати працівника в робочий час. Тобто, незважаючи на те, що така громадська робота не оплачується, її суспільна цінність може бути виражена у грошовій формі, яка має відповідати оплаті праці за середньостатистичними показниками. Саме у цій площині можемо побачити прояв часової ренти, яка пов'язується також і з різницею в оцінках можливих наслідків. У подальшому, для кількісного визначення ренти пропонуємо користуватись середньостатистичними показниками рівня заробітної плати в Україні (6008 грн станом на січень 2017 року).

Питання облаштування. Облаштування локального простору потребує докладання зусиль високоорганізованого типу окремої людини, що потребує й додаткових витрат внутрішньої енергії. Так, у разі створенні ОСББ кожний мешканець, який бажає зробити свідомий вибір, повинен не просто прочитати, а детально проаналізувати і розібратись в нормах Конституції і ще понад десяти кодексів і законів загальним обсягом понад 700 сторінок. У освіченої і добре підготовленої людини (але не юриста за фахом) на це піде приблизно місяць напруженої роботи. Крім того, так звані пов'язані документи (постанови Кабінету Міністрів України, розпорядження, накази міністерств і відомств, роз'яснення і коментарі) складуть ще більше двох тисяч сторінок. Але в цій частині виникають додаткові труднощі – приблизно третину цих документів просто неможливо зрозуміти, не маючи спеціальних знань у галузі економіки і навичок бухгалтерського обліку. Якщо брати середньостатистичного громадянина, то він має витратити на це не менше шести місяців напруженої роботи. Таким чином, загальні витрати часу складуть сім місяців, які мають еквівалент оплати праці в розмірі 42 056 грн (6008×7).

Розуміючи, що таких грошей громадянин ніколи не отримає, він обирає один із двох шляхів: скорочення особистих витрат часу (тобто відмовляється від вивчення документів в повному обсязі, обираючи лише те, що йому здається найважливішим, або позицію «безбілетника», коли взагалі нічого непотрібно читати, а вирішення проблеми перекласти на інших, тих, хто вивчає всі необхідні документи, і скористатись результатами їхньої праці безкоштовно). Варто підкреслити – обидва шляхи хибні і не додають змоги ухвалювати виважені свідомі власні рішення. Більш того, обидва варіанта є недостатньо захищеними від спроб маніпулювання вибором людини. Навіть будь-хто, зацікавлений у отриманні заздалегідь визначеного результату, має можливість вільно маніпулювати громадською думкою, тобто використати відсутність професійного розуміння наслідків ухвалення рішень з голосу сторонніх осіб. Щодо цього може бути три варіанти вирішення проблеми: ідеальний – коли всі мешканці вивчили всі документи і усвідомили важливість виваженого рішення; оптимістичний – коли хоча б половина мешканців будинку вивчила половину необхідних документів; наближений до реального – коли з багатоквартирного будинку по одному представнику, прихильнику крайніх позицій, вивчили необхідні документи, а інші спостерігають за їхньою суперечкою і будують свої висновки на життєвому досвіді. Ці три варіанти за економічною інтерпретацією, за допомогою нескладних розрахунків, мають такий вигляд. Витрати суспільного часу в першому випадку складають, грн: 4 205 600, у другому – 1 051 400, у третьому – 84 112. Очевидно, що в державі складаються умови, за яких мешканців будинків спонукають обирати для себе з суто економічних міркувань позицію «безбілетника». В той же час за таких обставин залишаються необмежені можливості маніпулювання суспільною свідомістю.

Необхідно також зупинитися на питаннях, пов'язаних із організацією постійного обслуговування потреб багатоквартирного будинку. Для існування ОСББ

необхідним є залучення для цього щонайменше двох осіб: керівника і бухгалтера. Їхня сумарна місячна заробітна плата складе приблизно 12 016 грн, що від сукупної вартості рахунків мешканців 100-квартирного будинку у 200 000 грн становитиме приблизно 3 %. Але виявляється, що за зменшення кількості квартир у будинку до 50 заробітна плата керівництва ОСББ становитиме вже 6 %. Подальше зменшення кількості квартир обговорювати просто недоцільно. Ці розрахунки зроблено на базі чинних тарифів і встановленої законом заробітної плати. В разі зростання середньої заробітної плати в країні та певної стабілізації тарифів на житлово-комунальні послуги частка зарплати керівництва ОСББ значно зростатиме. При цьому всі інші види товарів і послуг розглядаються як регулярні, тому в розрахунках не враховані, до того ж вони надаються за середньозваженими ринковими цінами і не можуть суттєво вплинути на результат.

Натомість управління будинків спеціалізованими керівними компаніями виглядає набагато привабливішим. Вони можуть досягати значної економії за рахунок збільшення кількості об'єктів обслуговування (економія на масштабі) та підвищення професіоналізму у наданні відповідних послуг з управління майном. Однак з боку держави не сформовано достатніх сприятливих умов для реалізації цієї ідеї. Так, наприклад, із правових позицій, у ч. 3 ст. 29 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» зазначено: «Договір на надання послуг з централізованого опалення, послуг із централізованого постачання холодної води, послуг з централізованого постачання гарячої води, послуг з водовідведення (з використанням внутрішньобудинкових систем) у багатоквартирному будинку укладається між власником квартири, орендарем чи квартирнаймачем та виконавцями цих послуг» [6]. Більш того, подальший розвиток законодавства рухається у напрямку зменшення ролі держави у регулюванні тарифів і переходу на договірні відносини. Все це створює колізію між високопрофесійними фахівцями (економісти, бухгалтери, юристи і психологи), які працюють у штаті таких монополістів як Київводоканал чи Київенерго і встановлюють договірні ціни, та головами ОСББ, які мають освіту вчителя, лікаря або взагалі не мають вищої освіти.

Варто звернути увагу на принципову різницю діяльності об'єднань, подібних до ОСББ, які створюються з метою поточного управління чи розпорядження певними ресурсами, і громадськими організаціями, подібних до професійних спілок (письменників, композиторів та інших), клубів за інтересами тощо. Головна відмінність тут полягає у пропорціях «безбілетників» і добросовісних набувачів благ. Обидві групи набувачів благ будуть присутні у всіх комбінаціях, але дві наведені групи громадських об'єднань знаходяться на протилежних полюсах типів таких суспільних конструкцій: у першому випадку кількість «безбілетників» буде домінувати над кількістю добросовісних набувачів благ, а в другому випадку домінувати будуть добросовісні набувачі. Така різниця обумовлена свідомою або підсвідомою оцінкою співвідношення витрати-вигоди. У випадку ОСББ витрати часу і зусиль пов'язані з засвоєнням великого обсягу нових знань, які навряд чи будуть мати повторне застосування (одноразові) і точно не будуть потрібні в поточному житті, якщо тільки особа не прагне займатися професійною діяльністю в цій сфері. У випадку громадських професійних спілок, навпаки, для участі використовуються вже набуті раніше знання і навички, тому не потрібно докладати значних зусиль для перебування в таких спілках, але перебування в них передбачається довготривалим і використання знань багаторазовим.

Між цими крайніми типами об'єднань знаходиться велика кількість інших типів громадських об'єднань (політичні партії, об'єднання підприємців чи підприємниць-

ких організацій). Пропорції «безбілетників» і добросовісних набувачів благ можуть сильно коливатися, але можна зробити експертний висновок про те, що сила тиску зовнішніх чинників буде прямо пропорційна до частки «безбілетників» у такому об'єднанні, тобто чим сильніший тиск, тим більше «безбілетників». З рентних позицій цей висновок супроводжений таким твердженням — чим більшу частину часової ренти вилучають у індивіда, тим більше підстав у нього стати «безбілетником». Здебільшого необлікований обсяг суспільнокорисної праці, виражений через визначення часової ренти, може бути цілком перетворений у реальні гроші. Тобто часова рента, вилучена у тих, хто її створює, стає ще однією складовою тіньового капіталу.

Висновки: організаційні орієнтири. З методологічних позицій організація локального простору охоплює одразу декілька проблемних питань не тільки містобудівного характеру, але більшою мірою соціально-економічного, психологічного і навіть культурологічного походження. Важливо побачити, що якість локального простору, у т. ч. його естетичне обличчя, значною мірою залежить від упорядкованості відносин всередині локальної спільноти, яка в ньому проживає. Цей зв'язок не лежить на поверхні, але це не означає, що його не існує. Завдання, яке поставили перед собою автори статті, полягає у тому, щоб зосередити увагу на цьому питанні з боку зацікавлених сторін через визначення категорії часової ренти. Загострення проблеми в цьому передбачає осмислення серйозності фактору часу, вірніше — його впливу на формування зацікавленості спільноти у вибудовуванні високо комфортного локального простору життя. Саме тут формуються умови гармонізації інтересів спільноти та окремої людини. Переважно ці інтереси стосуються питання готовності людини віддавати енергію свого життя на досягнення суспільних цілей розвитку. Зрозуміло, що із диференційованих за якісними ознаками локальних просторів формується мозаїка загального простору більш високого системного рівня організації. Значущість проблеми організації локального простору має об'єктивні передумови підвищення унаслідок загальних технологічних комутативних перетворень, які створюють і можливість виникнення «безбілетників». Завдання полягає у тому, щоб за допомогою організаційних механізмів управління спільнотою з розвинутою економічною складовою (інформаційні, попереджального самоконтролю, протизатратні, змішаного фінансування, страхові тощо) мінімізувати небажаний визначений фактор. На цьому шляху доцільно зосередити увагу на вдосконаленні сучасного українського законодавства. При цьому перегляду потребує не якась група законів і підзаконних актів, а сама парадигма законотворення. Зокрема, необхідно піддавати критичному аналізу законопроекти ще на стадії формування ідеї та визначення основних інструментів її реалізації. Але це тема вже іншої статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Олсон Менкур*. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур : Пер. з англ. А. Ішенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 174 с : іл. — (Актуал. світ, дискусії).
2. *Быстряков И.К.* Психологический аспект формирования национальной системы управления хозяйственным развитием // Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. — 2007. — № 1–2. — С. 16–29.
3. *Б'юкенен Джеймс М., Масгрейв Річард А.* Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави : Пер. з англ. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. — 175 с. — (Актуал. світ, дискусії).
4. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2002. — № 10. — ст. 78 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-14>

5. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 29. – ст. 262 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/417-19>
6. «Про житлово-комунальні послуги: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 47. – ст. 514 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1875-15>

REFERENCES

1. Olson, M. (2007). *Vlada I protsvitannya. Podolannya komunistychnykh i kapitalistychnykh dyktatur [Power and prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships]*. Kiev: Vydavnychiy dim Kievo-Mohylans'ka Akademia [in Ukrainian].
2. Bystryakov, I. K. (2007). Psikhologicheskyy aspekt formirovaniya natsionalnoy sistemy upravleniya khozyaistvennym razvitiem [The psychological aspect of the formation of a national system for managing economic development]. *Stratehiya rozvytku Ukrainy: ekonomika, sotsiologiya, pravo The development strategy of Ukraine: economics, sociology, law, 1 2*, 16-29 [in Russian].
3. Buchanan, J.M. & Musgrave, R.A. (2004). *Suspilni finansy i suspilnyi vybir: dva protylezhnykh bachennya derzhavy [Public finance and public choice: Two Contrasting Visions of the State]*. Kiev: Vydavnychiy dim KM Akademia [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy Pro obiednannya spivvlasnykiv bahatokvartyrnoho budynku [The Law of Ukraine On Condominiums]. (2002). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - News of Supreme Council of Ukraine, 10*, 78. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-14> [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy Pro osoblyvosti zdiisnennya prava vlasnosti u bahatokvartyrnomu budynku [The Law of Ukraine On peculiarities of ownership in an apartment house]. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - News of Supreme Council of Ukraine, 29*, 262. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/417-19> [in Ukrainian].
6. Zakon Ukrainy Pro zhytlovo-komunalni posluhy [Law of Ukraine On housing services]. (2004). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - News of Supreme Council of Ukraine, 47*, 514. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1875-15> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.03.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.177>

УДК 331.101.6

JEL CLASSIFICATION: J24, J44

О.І. ДЯКОНЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ПРОДУКТИВНІСТЬ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Досліджено сучасний стан продуктивності наукової діяльності в Україні та специфіку її впливу на макроекономічний розвиток країни. Проведено аналіз впливу продуктивності діяльності працівників наукових організацій на результативність діяльності у сільському господарстві, промисловості, будівництві, торгівлі, транспорті та фінансовій сфері. У процесі дослідження зв'язків визначено силу впливу факторної величини (продуктивність науково-дослідної діяльності) на результативні показники (обсяг реалізованої промислової продукції, вартість основних засобів у будівництві та транспорті, продукція сільського господарства, оборот роздрібною торгівлі, експорт товарів і послуг, чисті активи банківської системи) за допомогою коефіцієнта еластичності. Обґрунтовано, що суттєвим є вплив наукової діяльності на ефективність господарювання у високотехнологічних видах економічної діяльності, у галузях з високою інноваційною інтенсивністю та значними темпами зростання; неістотним – у традиційних низькотехнологічних секторах економіки. Розглянуто особливості впливу інноваційних зрушень у виробництві на процес руху робочої сили, зокрема зазначено, що впровадження інноваційних процесів спричиняє скорочення загальної чисельності зайнятих, а використання інноваційного продукту впливає здебільшого на трудовий процес. Обґрунтовано основні напрями нарощування продуктивності наукової діяльності в країні, які згруповано у три основні блоки: виробництво знань (підвищення якості наукових розробок у стратегічно важливих секторах економіки, зростання конкуренції в інноваційній сфері, поліпшення фондоозброєності наукових організацій, забезпечення захисту інтелектуальної власності); продуктивність використання знань (прискорений розвиток інноваційної інфраструктури, розширення міжнародної співпраці у сфері інновацій, співробітництво науки і бізнесу, стимулювання внутрішнього попиту на вітчизняні інновації); забезпечення відтворення науково-дослідного потенціалу (підвищення вартості робочої сили науковців, оновлення основних засобів, впровадження прогресивних форм організації праці).

Ключові слова: наукова діяльність, продуктивність, інноваційна зайнятість, вплив продуктивності, інноваційна праця, напрями нарощування продуктивного наукового потенціалу, Україна.

О.І. Дяконенко

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
1032, Украина, г. Киев, бул. Тараса Шевченка, 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ УКРАИНЫ

Исследованы современное состояние производительности научной деятельности в Украине и специфика её влияния на макроэкономическое развитие страны. Проведен анализ влияния продуктивности деятельности работников научных организаций на результативность деятельности в сельском хозяйстве, промышленности, строительстве, торговле, транспорте и финансовой сфере. В процессе исследования связей определена сила влияния факторной величины (производительность научно-исследовательской деятельности) на результативные показатели (объем реализованной промышленной продукции, стоимость основных средств в строительстве и транспорте, продукция сельского хозяйства, оборот розничной торговли, экспорт товаров и услуг, чистые активы банковской системы) с помощью коэффициента эластичности. Обосновано, что существенным является влияние научной деятельности на эффективность хозяйствования в высокотехнологичных видах экономической деятельности, в отраслях с высокой инновационной интенсивностью и значительными темпами роста; незначительным — в традиционных низкотехнологичных секторах экономики. Рассмотрены особенности влияния инновационных сдвигов в производстве на процесс движения рабочей силы, в частности отмечено, что внедрение инновационных процессов приводит к сокращению общей численности занятых, а использование инновационного продукта влияет в основном на трудовой процесс. Обоснованы основные направления наращивания производительности научной деятельности в стране, которые сгруппированы в три основных блока: производство знаний (повышение качества научных разработок в стратегически важных сферах экономики, рост конкуренции в инновационной сфере, улучшение фондообеспеченности научных организаций, обеспечение защиты интеллектуальной собственности); продуктивность использования знаний (ускоренное развитие инновационной инфраструктуры, расширение международного сотрудничества в сфере инноваций, сотрудничество науки и бизнеса, стимулирование внутреннего спроса на отечественные инновации); обеспечение воспроизводства научно-исследовательского потенциала (повышение стоимости рабочей силы ученых, обновление основных средств, внедрение прогрессивных форм организации труда).

Ключевые слова: научная деятельность, производительность, инновационная занятость, влияние производительности, инновационная работа, направления наращивания продуктивного научного потенциала, Украина.

O.I. Dyakonenko

PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

PRODUCTIVITY OF SCIENTIFIC ACTIVITY AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY OF UKRAINE

The modern state of research activity in Ukraine and the specifics of its impact on macroeconomic development are investigated. Evaluate the influence of the performance of employees of scientific organizations on the activity results of agriculture, industry, construction, trade, transport and finance spheres is examined. The study determined the power relations impact factor value (productivity of research activity) on performance indicators (volume of industrial products, value of fixed assets in construction and transport, agricultural products, retail trade turnover, exports of goods and services, net assets of the banking system) using the coefficient of elasticity. It is proven that the impact of scientific activities is significant on the effectiveness of management, in high economic activities in areas with high innovation intensity and significant growth; it is insignificant in the traditional low-

tech sectors. The features of the impact of innovative changes in the production process on the labor movement are examined, in particular, it is noted that the introduction of innovative processes causes a reduction in total employment and the use of an innovative product affects primarily the working process. The basic directions of scientific activity increasing productivity in the country, grouped in three main blocks, are: production of knowledge (improving the quality of scientific research in strategically important sectors, increased competition in the innovation sector, capital-labor ratio improving scientific organizations, protection of intellectual property); productivity of knowledge (innovation accelerated development of infrastructure, expansion of international cooperation in the field of innovation, science and business cooperation, stimulation of national demand for domestic innovation); ensuring reproduction of research capacity (increasing labor costs of researchers, fixed assets, introduction of advanced forms of work organization).

Keywords: *scientific activity, performance, innovative employment, impact performance, innovative work, increasing the productive areas of research potential, Ukraine.*

Постановка проблеми. В умовах формування інноваційної економіки актуалізується необхідність підвищення продуктивної ролі наукового потенціалу країни як потужного каталізатора прогресивних зрушень. Через оптимізацію виробничих витрат, прискорення капіталізації, ресурсозбереження, продуктивність здатна прискорити процеси модернізації економіки, посилити конкурентні позиції країни у світі.

Вітчизняна наука втрачає провідні позиції серед світової наукової спільноти через втрату фінансових, інституційних, інвестиційних можливостей для активізації науково-дослідної діяльності та реалізації наукових розробок. Дається взнаки застаріла матеріально-технічна база, «радянські» форми організації праці та неефективний механізм реалізації наукових розробок. Домінування переважно фундаментального характеру досліджень і значний відрив від господарської практики істотно ускладнюють функціонування науково-дослідних структур, їх фінансування та прикладне втілення досягнень в економіку країни.

Актуальність обраної теми. Необхідність прискорення темпів економічного зростання, звуження сировинної спрямованості виробництва й експорту, зменшення негативного сальдо зовнішньої торгівлі високотехнологічними товарами, підвищення технологічного рівня виробництва значно актуалізує потребу у підвищенні продуктивності науково-дослідної діяльності в Україні.

Унаслідок неефективної державної політики у цій сфері та недостатньо опрацьованої методичної бази оцінки впливу наукових здобутків на різні сфери економіки знижується значимість науки у розвитку суспільства, а відтак – падає рівень упровадження інноваційних продуктів і скорочується фінансування науки. Наразі державні інституції та міжнародна наукова спільнота все роблять для того, щоб посилити інноваційну функцію науки та результативність її діяльності, що є цілком закономірним з огляду на зростання внеску наукової діяльності у розвиток економіки, технологічну модернізацію виробництва, покращення життєдіяльності людей і збереження довкілля.

Потреба у підвищенні продуктивності науково-дослідної діяльності в Україні активізувалась з ухваленням заходів з реформування держполітики в інноваційній сфері (розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на 2015–2019 роки» від 4 червня 2015 р. № 575-р), визначенням середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017–2021 рр. (постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017–2021 роки» від 28 грудня 2016 р. № 1056), підготовкою Положення

про Національну раду України з питань розвитку науки і технологій. Перед вітчизняною наукою, яка наразі характеризується низькою публікаційною та патентною активністю, падінням інноваційного потенціалу та звуженням дії інноваційної функції, постало завдання суттєвих зрушень у продуктивності науково-дослідної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні дослідники неодноразово акцентували увагу на проблематиці підвищення продуктивності наукової діяльності. Серед зарубіжних вчених дослідження з цього напрямку здійснювали Ф. Богляціно (F. Bogliacino) [1], Т. Броекел (T. Broekel) [2], М. Бюергер (M. Buerger) [2], Л. Вей (L. Wei) [3], Р. Гаррісон (R. Harrison) [4], В.Д. Йоргенсон (W.D. Jorgenson) [5], Б. Петерс (B. Peters) [4], М. Піва (M. Piva) [1], М. Ямпіско (M. Jamrisko) [3], Й. Яумандреу (J. Jaumandreu) [4] та ін., вітчизняних – О.А. Грішнова (O.A. Hrishnova) [6], С.Й. Вовканич (S.J. Vovkanych), Г.М. Добров (H.M. Dobrov), С.І. Дорогунцов (S.I. Dorohuntsov), Т.А. Заяць (T.A. Zajats) [7], Л.С. Лісогор (L.S. Lisohor) [8], Л.К. Семів (L.K. Semiv) [9], Л.І. Федулова (L.I. Fedulova) [10] та ін. Зокрема, О. А. Грішнвою досліджено продуктивність інтелектуальної праці [6], Л. К. Семів обґрунтовано підходи до оцінки впливу інноваційних чинників на продуктивність праці [9], Т.А. Заяць визначено територіальні чинники та передумови розвитку інноваційних видів та форм зайнятості [7], Л.С. Лісогор розкрито формування інноваційних перспектив трансформації зайнятості населення [8], Л.І. Федуловою досліджено вплив інноваційної політики на економічне зростання [10]. Відзначаючи їхній вагомий внесок, потрібно вказати на недостатню дослідженість питань впливу продуктивності наукової діяльності на розвиток економіки країни.

Мета статті полягає у аналітичній оцінці продуктивності наукової діяльності в Україні, розкритті її значущості для модернізації вітчизняної економіки, обґрунтуванні основних напрямів нарощування продуктивного потенціалу в умовах формування інноваційної економіки.

Виклад основного матеріалу. Продуктивність науково-дослідної діяльності – це показник ефективності і результативності праці науковців. Її кількісне вимірювання являє собою співвідношення результатів праці (обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт; кількість виконаних та упроваджених наукових та науково-технічних робіт; друкованих робіт (публікацій), створених нових видів виробів, виданих охоронних документів на об'єкти права інтелектуальної власності тощо) та чисельності працівників наукових організацій.

Світовою науковою спільнотою напрацьовано алгоритм моніторингу продуктивності науково-дослідної діяльності з використанням зведених індексів, що являють собою комплексну систему індикаторів потенціалу науки, її діяльності, впливу на економіку і формують підґрунтя для визначення заходів з покращення ситуації. Міжнародний порівняльний аналіз здійснюється за такими індикаторами як обсяг наукового потенціалу, результати наукової діяльності, інноваційна інфраструктура, а також наслідки впливу цієї діяльності на різні сфери життєдіяльності людини тощо. Наразі участь України у міжнародних статистичних дослідженнях науково-технічної діяльності є обмеженою через відмінність у методичних підходах до оцінки наукового потенціалу та результатів інноваційної діяльності.

Наріжною проблемою залишається оцінка впливу науково-технічної діяльності, її здобутків на економіку країни та суспільство в цілому. Загальновизнано, що ефект від упровадження наукових продуктів значно перевищує ефекти від збільшення капіталу

чи ресурсів праці. Світовою практикою доведено, що країни з розгалуженою системою зайнятості в інноваційній сфері досягають вищого приросту валового внутрішнього продукту, доданої вартості, а відтак і рівня та якості життя населення. Інноватизація усіх сфер суспільного життя прямо чи опосередковано поліпшує основні показники соціально-економічного розвитку країни. Якщо прийняти, що вплив продуктивності науково-дослідної діяльності на розвиток економіки країни та регіонів, зокрема на результативність діяльності у сільському господарстві, промисловості, будівництві, торгівлі, транспорті, фінансовій сфері, відображається ступенем статистичного взаємозв'язку між зазначеними елементами, то можна проаналізувати силу цього впливу за використання коефіцієнта еластичності.

На основі виконаних розрахунків встановлено, що за умови зростання продуктивності діяльності спеціалістів наукових та науково-технічних організацій України на 1 % обсяг реалізованої промислової продукції зростає на 0,95 % (рис. 1). Високий позитивний зв'язок факторної величини спостерігається в межах таких високотехнологічних секторів обробної промисловості, як медичне й оптичне устаткування, електроніка та електрика, в той час як кореляція з показниками виробництва хімічних речовин і транспортного обладнання є незначною [2].

Вплив результатів науково-технічної діяльності на розвиток промисловості простежується через динаміку змін кількісних та якісних характеристик робочих місць. Дослідження підтверджують тезу про те, що під тиском інноваційних зрушень у виробництві активізується процес руху робочої сили, причому впровадження інноваційних процесів спричиняє скорочення загальної чисельності зайнятих, а використання інноваційного продукту впливає здебільшого на трудовий процес [4]. Тобто впровадження інноваційного продукту зазвичай не призводить до скорочення кількості робочих місць, у той час як технологічні зрушення та введення нових форм організації праці спричиняють зниження попиту на робочу силу.

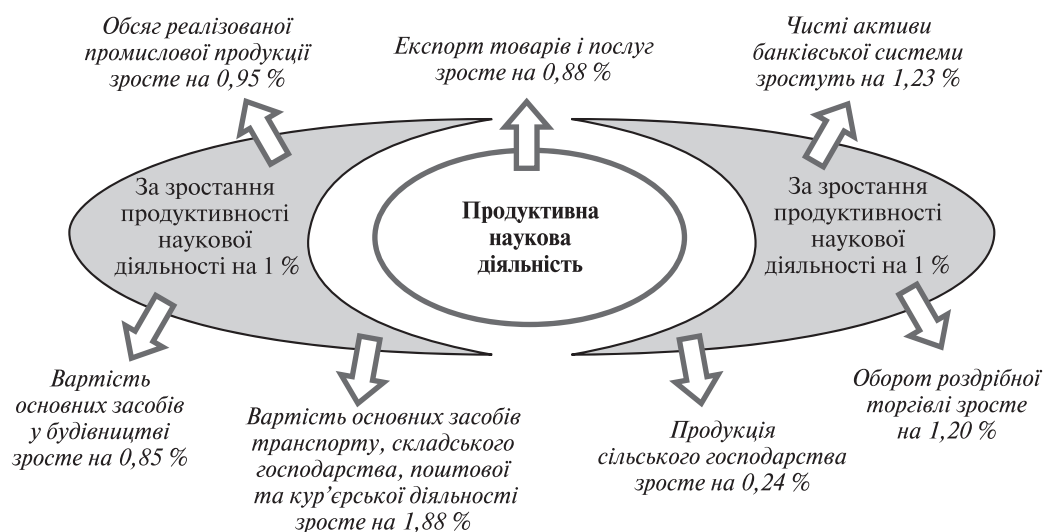

Рис. 1. Вплив продуктивності наукової діяльності на окремі галузі України (коефіцієнт еластичності), %

Джерело: розроблено автором.

Розрахунки показують, що вплив продуктивності наукової діяльності на сферу послуг є вагомим порівняно з впливом на розвиток виробничого сектору. Так, за зростання продуктивності наукової праці на 1 % чисті активи банківської системи та оборот роздрібною торгівлі зростають на 1,2 %, обсяг реалізованої промислової продукції – на 0,95 %, а продукція сільського господарства – лише на 0,24 %. Серед інших причин варто зазначити, що такі зміни обумовлені і суттєвими відмінностями у динаміці розвитку цих галузей упродовж останніх 15 років (зокрема, темпи зростання обороту роздрібною торгівлі та чистих активів банківської системи у 2000–2015 рр. склали 16,5 та 16,2 % відповідно, а обсягів продукції сільського господарства та реалізованої промислової продукції – 1,6 та 9,5 %). Дається взнаки і та обставина, що інтенсивність упроваджень інноваційних продуктів у сферу послуг є вищою за їх нижчої вартості порівняно з високозатратним матеріальним виробництвом. До того ж, утримується низький попит підприємств промисловості і сільського господарства на інноваційні продукти через значну питому вагу сировинних і низьку – високотехнологічних виробництв.

Суттєвим є вплив наукової діяльності на ефективність господарювання у високотехнологічних видах економічної діяльності, насамперед у галузях з високою інноваційною інтенсивністю та значними темпами зростання; неістотним – у традиційних низькотехнологічних секторах економіки, що підтверджує результати досліджень зарубіжних вчених [5]. Зокрема, доволі низькі показники впливу продуктивності наукової діяльності на зростання продукції сільського господарства обумовлені невисоким рівнем інноваційності сільського господарства в Україні та фактом переважання в якості основних виробників сільськогосподарської продукції дрібнотоварних особистих селянських господарств, більшість із яких характеризується домінуванням немеханізованої праці, високою трудомісткістю виконуваних робіт, відсутністю фінансових можливостей для впровадження передових здобутків сучасної сільськогосподарської науки.

Зростання продуктивності наукової діяльності є вагомим чинником розвитку транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності. Зокрема, за зростання факторної величини на 1 % результативний показник у цих сферах збільшиться на 1,88 % переважно за рахунок упровадження технологічно нової транспортної інфраструктури, залучення сучасних транспортних засобів, застосування новітніх технологій, сучасної транспортно-логістичної інфраструктури, інформаційних технологій в управлінні тощо. Наразі у будівництві значний позитивний зв'язок (зростання продуктивності науково-дослідної діяльності на 1 % дасть змогу збільшити вартість основних засобів на 0,85 %) пояснюється активним розвитком будівельної сфери внаслідок упровадження прогресивних ресурсощадних технологій, підвищення рівня механізації та автоматизації, розробки прогресивних проектних рішень, широкого застосування логістики на будівельних підприємствах і прогресивних форм організації праці.

Враховуючи позитивну динаміку впроваджень винаходів, корисних моделей, передових технологій в Україні за останні роки (у 2014 р. упровадження передових технологій у виробництво, обробку та складання зросло у 1,8 рази, а кількість використаних передових технологій у зв'язку та управлінні за період 2013–2014 рр. становила 8,9 тис. од. [11, 12]), варто очікувати на зростання продуктивності у галузях переробної промисловості, сільського господарства, зв'язку, оптової та роздрібною

торгівлі, управління, будівництва. Корисний ефект від цих та інших інноваційних упроваджень не проявиться миттєво внаслідок значного часового лагу від впровадження інновацій, але в подальшому сприятиме швидкій капіталізації, зростанню продуктивності суспільної праці, оптимізації пропорцій зайнятості населення між сферами економічної діяльності, ефективності використання людських ресурсів, формуванню якісно нових параметрів робочої сили.

Аналіз, виконаний із використанням міжнародних індексів (зокрема, Глобального індексу конкурентоспроможності, Глобального інноваційного індексу, Європейського рейтингу інноваційності та ін.) свідчить, що в Україні рівень продуктивності науково-дослідної діяльності істотно поступається аналогічним показникам високорозвинутих країн та характеризується, відповідно до рейтингової оцінки агентства *Bloomberg*, як держава з недостатнім використанням вітчизняного інноваційного потенціалу, посідаючи 50 місце за показниками продуктивності [3]. Основними причинами низької продуктивності науково-дослідної діяльності в Україні є низька комерціалізація результатів наукової діяльності, нерозвиненість інноваційної інфраструктури, відірваність практики фінансування від економічних результатів, низька фондоозброєність праці. За даними Європейського рейтингу інноваційності, частка середньо- і високотехнологічної продукції у загальному обсязі експорту товарів в Україні у 1,8 разів поступається відповідному показнику ЄС, питома вага експорту наукомістких послуг у загальному обсязі експорту послуг – 1,6, питома вага продажу нових для ринку і фірм товарів у товарообігу – 3,8, питома вага ліцензійних та патентних доходів з-за кордону у ВВП – 0,6 разів (рис. 2). Низька результативність наукової діяльності значною мірою обумовлена відмінностями в темпах соціально-економічного розвитку, напрямках структурних перетворень, нагромадженню економічному потенціалі.

Можливості підвищення продуктивності наукової діяльності в Україні обмежуються значним відривом науки від господарської практики, відсутністю матеріального та морального стимулювання наукових досліджень, слабо розвинутою інноваційною інфраструктурою та механізмами комерціалізації науково-технічних розробок. Зокрема, показники продуктивності суттєво втрачають за низького відсотка прикладних досліджень і розробок, співвідношення яких із фундаментальними роботами у 2015 р. становило 1 : 2,9 : 1,1, в той час як оптимальним співвідношенням вважається 3 : 9 : 1 [14]. На думку експертів, інноваційний продукт українських дослідників та сприятливі вихідні умови для зростання інноваційної результативності, які, відповідно до Індексу інноваційної ефективності, має Україна, посідаючи 15 місце серед 141 країни [15], сформуують потужний продуктивний вплив на економіку країни і дадуть змогу щорічно збільшувати обсяг ВВП на 4–7 % [16, с. 225].

Наразі рівень продуктивності наукової діяльності в Україні у 2015 р. становив 124,1 тис. грн на одну особу і формувався обсягом виконуваних наукових досліджень і розробок (у кількості 0,5 од. у розрахунку на одного середньооблікового працівника), друкованих праць (3,6 од. на одного середньооблікового працівника), отриманих грантів та охоронних документів на об'єкти права інтелектуальної власності, проведених конференцій, круглих столів, виступів у засобах масової інформації тощо. Зокрема, в умовах скорочення чисельності науковців за 2010–2015 рр. на 28,7 %, кількість друкованих праць (публікацій) упродовж зазначеного періоду зросла на 26,6 %, кількість грантів, отриманих на наукову роботу від міжнародних фондів – на 9,2 %.

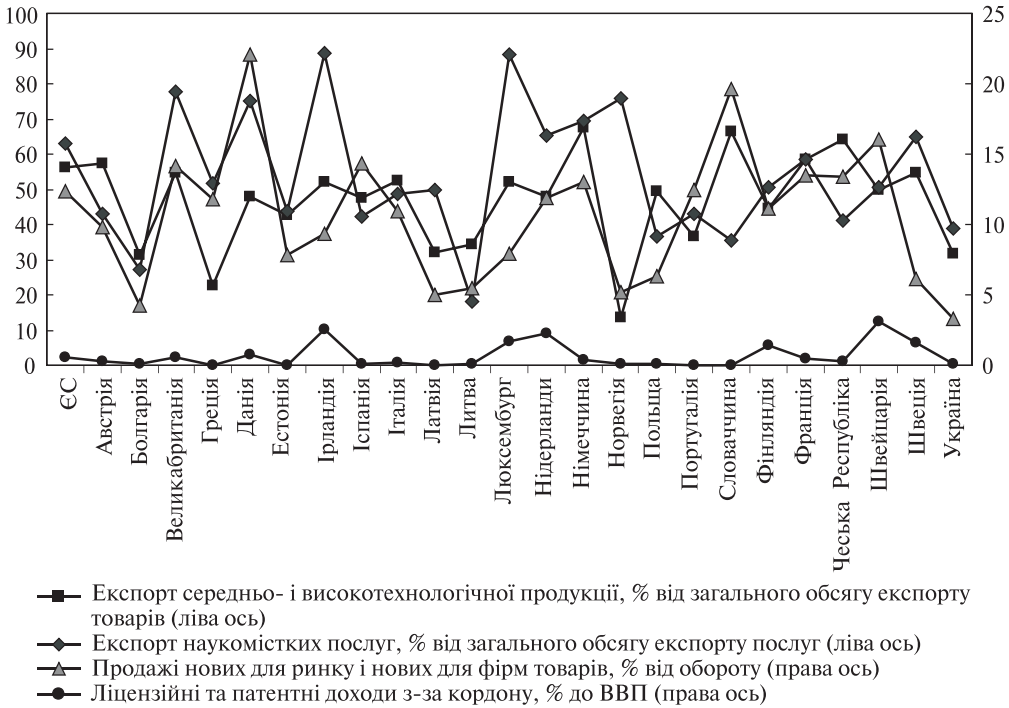

Рис. 2. Результативність наукової діяльності в Україні та ЄС, 2015 р., %

Джерело: [13].

Істотний внесок у показники продуктивності здійснили хімічні галузі наук (на одного працівника наукових організацій – 166,2 тис. грн), а також такі сфери досліджень як транспорт (134,1) та національна безпека (121,3), тобто ті, на продукти праці яких спостерігається високий попит. Наразі менш конкурентоспроможними виглядають історичні, психологічні та філософські науки, попит на продукцію яких стримується економічними та фінансовими чинниками (рис. 3).

Регіональна структура продуктивності наукової діяльності характеризується значною диференціацією (від 163,3 тис. грн на одного працівника у Миколаївській області до 50,4 – у Тернопільській (рис. 4)), що обумовлено нерівномірністю розміщення наукового потенціалу по території країни, конкурентними перевагами ряду регіонів, відмінністю у ефективності менеджменту інноваційної діяльності та реалізації наукових розробок. Зокрема, ефективне управління науковим потенціалом, зростання комерціалізації наукових розробок та питомої ваги досліджень прикладного характеру дали можливість малонаукоємним регіонам – Кіровоградська, Чернівецька та Черкаська області – увійти у сімку лідерів за показниками продуктивності наукової діяльності, випередивши регіональні наукові центри країни (Харківську, Донецьку, Львівську, Одеську області) (таблиця).

Лідерами за продуктивністю наукової діяльності (обсягом наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами, у розрахунку на одного працівника) у 2015 р. були Миколаївська, Дніпропетровська та Кіровоградська області, аутсайдерами – Тернопільська, Рівненська та Полтавська; за кількістю виконаних проектів та

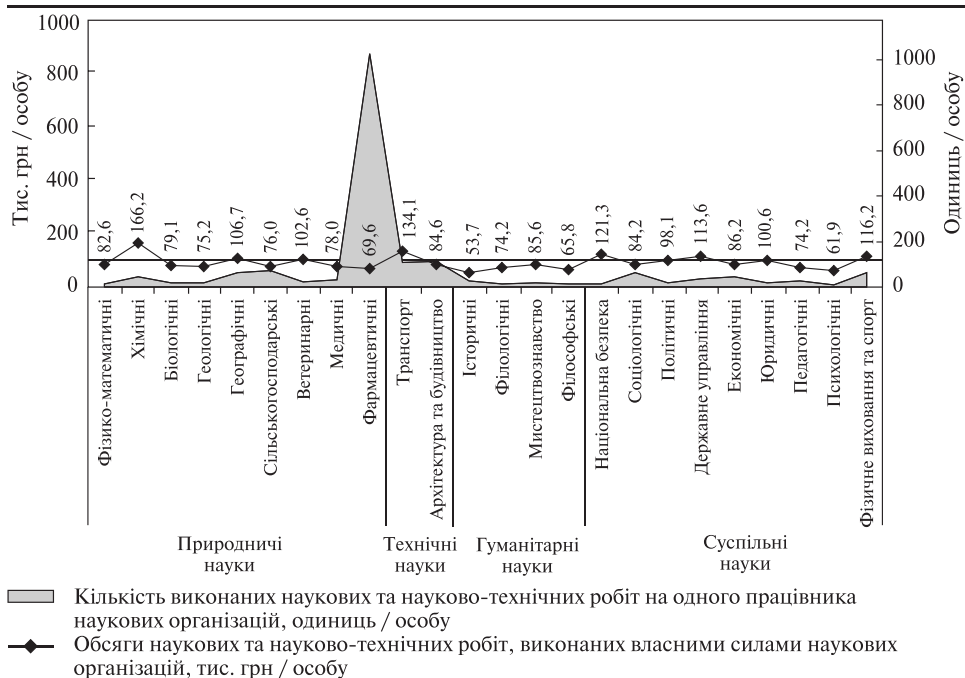

Рис. 3. Продуктивність діяльності працівників наукових організацій у галузях наук України, 2015 р.

Джерело: [17].

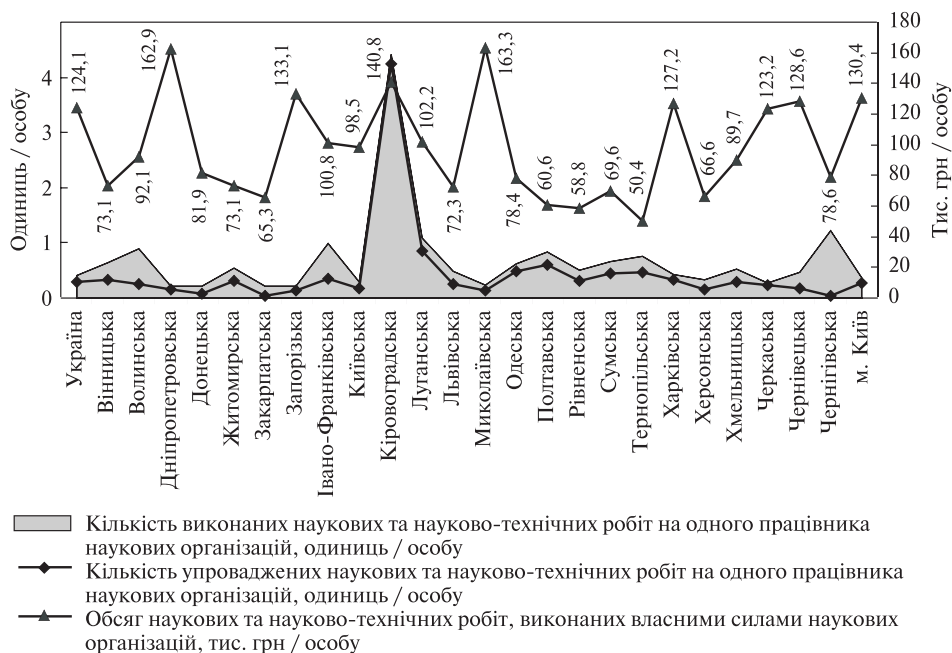

Рис. 4. Продуктивність діяльності працівників наукових організацій у регіонах України, 2015 р.

Джерело: [17].

Таблиця. Регіони-лідери за кількістю працівників наукових організацій України та продуктивністю діяльності, 2015 р.

Кількість дослідників на 10 000 осіб зайнятого населення		Кількість працівників на одну наукову організацію, що виконує наукові та науково-технічні роботи		Обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами наукових організацій	
Регіон	Осіб	Регіон	Осіб	Регіон	На одного працівника, тис. грн
м. Київ	354,1	Дніпропетровська	165,6	Миколаївська	163,3
Харківська	139,2	Запорізька	161,3	Дніпропетровська	162,9
Дніпропетровська	64,9	м. Київ	157,6	Кіровоградська	140,8
Запорізька	56,3	Сумська	120,1	Запорізька	133,1
Миколаївська	43,5	Донецька	106,7	м. Київ	130,4
Львівська	41,0	Харківська	103,2	Чернівецька	128,6
Сумська	38,3	Миколаївська	88,5	Черкаська	123,2

Джерело: [17].

реалізованих наукових та науково-технічних робіт (у розрахунку на одного працівника) першість належала Кіровоградській області, показники якої у 2015 р. майже в 15 разів перевершили середньоукраїнський рівень. Наразі Чернігівська область, посідаючи другу позицію в рейтингу регіонів України за кількістю виконаних наукових та науково-технічних робіт на одного працівника, має найгірші показники впровадження робіт – співвідношення виконаних та впроваджених робіт становить 31 : 1.

Перспективи нарощування продуктивного наукового потенціалу України визначатимуться ефективністю реалізації напрямів зростання продуктивності науково-дослідної діяльності, їх поетапним упровадженням, оперативною корекцією відповідно до наявних змін у сфері науки та економіці країни загалом. Пріоритетними векторами вирішення вищезначеного кола проблем є три блоки напрямів: виробництво та продуктивність використання знань і забезпечення відтворення науково-дослідного потенціалу (рис. 5). Цільовими пріоритетами інноваційного виробництва є підвищення якості наукових розробок зі стратегічно важливих сфер економіки (енергоефективності та ресурсозбереження, авіа- і суднобудування, військової техніки, агропромислового комплексу, медицини, інформаційних та комунікаційних технологій, наноматеріалів і нанотехнологій), підвищення конкуренції в інноваційній сфері, зростання фондоозброєності наукових організацій, забезпечення захисту інтелектуальної власності. Зокрема, стан матеріально-технічного забезпечення, який значною мірою впливає на продуктивність наукової діяльності і визначає конкурентоспроможність вітчизняної науки на світовому ринку, у 2015 р. характеризувався зносом основних засобів на 63,4 %, тим самим суттєво знижуючи якість наукових розробок, міру новизни, обсяги досліджень.

Задля підвищення ефективності використання та реалізації науково-дослідних розробок необхідно прискорити розвиток інноваційної інфраструктури, зокрема формування ефективно діючих фінансових, консалтингових, маркетингових, юридичних та інших об'єктів; розширювати міжнародну співпрацю у сфері інновацій, співро-

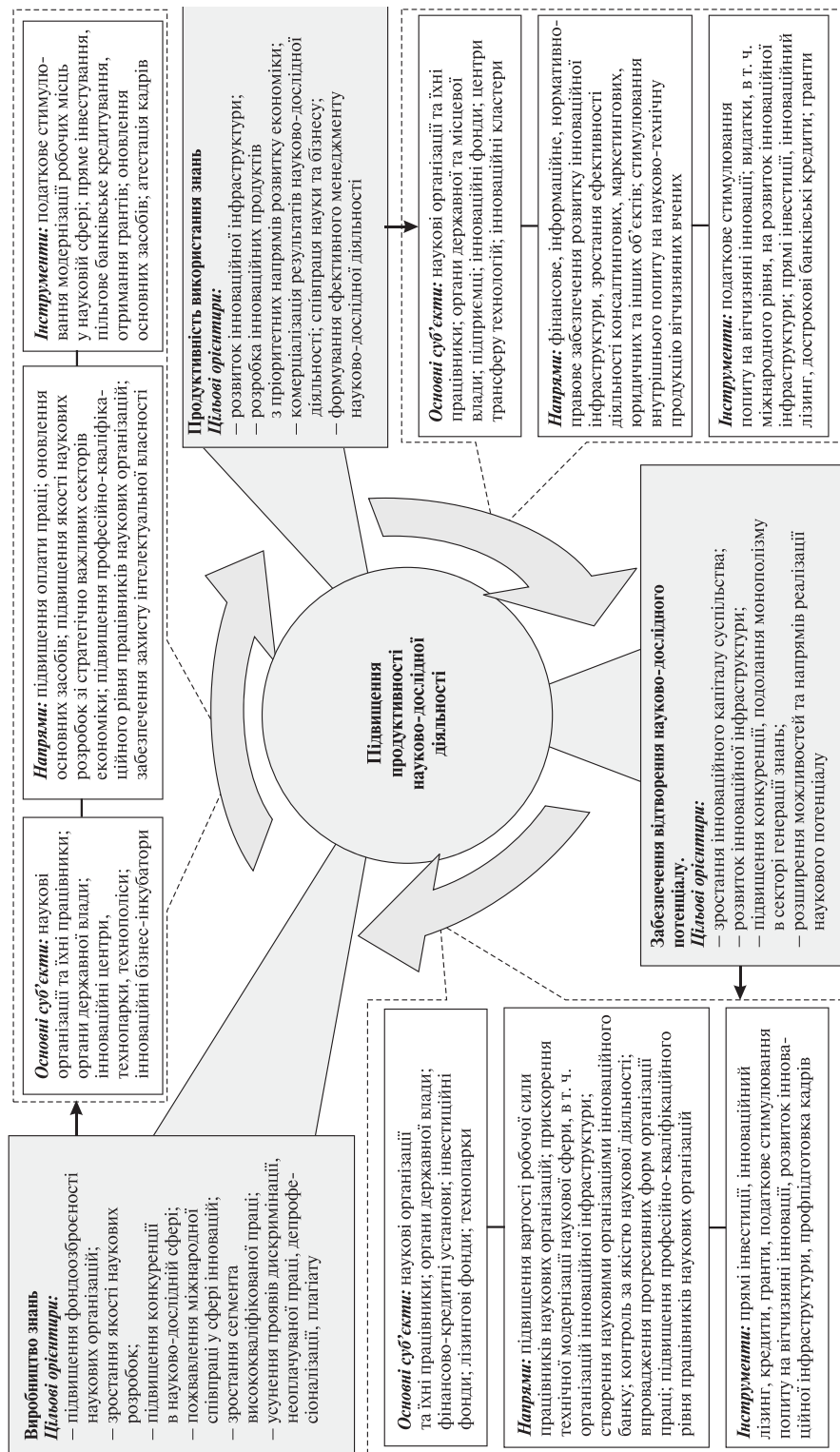

Рис. 5. Модель підвищення продуктивності науково-дослідної діяльності в Україні

Джерело: розроблено автором.

бітництво науки і бізнесу, стимулювати внутрішній попит на вітчизняні інновації [18, 19]. Натомість забезпечення відтворення науково-дослідного потенціалу насамперед потребує підвищення вартості робочої сили науковців, оновлення основних засобів, впровадження прогресивних форм організації праці тощо.

Висновки. Забезпечення зростання продуктивності наукової діяльності в Україні має бути одним із ключових завдань державної соціально-економічної політики, необхідність вирішення якого зумовлена особливою роллю наукового потенціалу в досягненні стратегічних цілей суспільного прогресу та формуванні високих стандартів життєдіяльності населення країни. Інноватизація усіх сфер суспільного життя прямо чи опосередковано поліпшує основні показники соціально-економічного розвитку. Дослідивши розвиток галузей економіки під впливом продуктивності спеціалістів наукових та науково-технічних організацій України, нами зроблено висновки, що: значним є вплив наукової діяльності на ефективність господарювання у високотехнологічних видах економічної діяльності, у галузях з високою інноваційною інтенсивністю та значними темпами зростання, а неістотним – у традиційних низькотехнологічних секторах економіки; серед галузей обробної промисловості високий позитивний зв'язок факторної величини спостерігається з такими високотехнологічними секторами як медичне й оптичне устаткування, електроніка та електрика, а кореляція з виробництвом хімічних речовин і транспортного обладнання є незначною; під тиском інноваційних зрушень у виробництві активізується процес руху робочої сили, причому впровадження інноваційних процесів спричиняє скорочення загальної чисельності зайнятих, а використання інноваційного продукту впливає здебільшого на трудовий процес.

Донині науково-дослідна діяльність в Україні характеризується низькою продуктивністю внаслідок незначних фінансових, інституційних та інвестиційних можливостей для активізації науково-дослідної діяльності та реалізації наукових розробок, застарілої матеріально-технічної бази, «радянських» форм організації праці та інших причин, втрачаючи провідні позиції серед світової наукової спільноти. Перспективи нарощування продуктивного наукового потенціалу України визначатимуться ефективністю реалізації напрямів зростання продуктивності науково-дослідної діяльності, до яких, зокрема, належать: підвищення якості наукових розробок зі стратегічно важливих сфер економіки, зростання фондоозброєності наукових організацій, розвиток інноваційної інфраструктури, розширення міжнародної співпраці, співробітництва науки і бізнесу, підвищення вартості робочої сили науковців, оновлення основних засобів, впровадження прогресивних форм організації праці.

Перспективні дослідження у цьому напрямі мають бути пов'язані з поглибленням методичних засад оцінки продуктивності науково-дослідної діяльності з огляду на недостатньо опрацьовану методичну базу та відсутність необхідного економіко-статистичного масиву даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Bogliacino F.* R&D and employment: An application of the LSDVC estimator using European data / *Bogliacino F., Piva M., Vivarelli M.* // *Economics Letters*. – 2012. – 116:1. – С. 56–59 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165176512000262>.
2. *Buerger M.* Regional dynamics of innovation: Investigating the co-evolution of patents, research and development (R&D), and employment / *Buerger M., Broekel T., Coad A.* // *M. Buerger, T. Broekel, A. Coad. Regional Studies*. – 2012. – С. 565–582 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00343404.2010.520693>.

3. *Jamrisko M.* These Are the World's Most Innovative Economies / Jamrisko M., Wei L. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-01-19/these-are-the-world-s-most-innovative-economies>.
4. *Harrison, R.* Does Innovation Stimulate Employment? A Firm-level Analysis Using Comparable Micro-data From Four European Countries / Harrison, R., Jaumandreu, J., Mairesse, J., Peters, B. – NBER Working Paper. – 2008. – 14216.
5. *Jorgenson W.D.* Information technology and U.S. productivity growth : Evidence from a Prototype Industry Production Account / W.D. Jorgenson, H. Mun, J. Samuels. – 2010. – 35 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholar.harvard.edu/files/jorgenson/files/02_jorgenson_ho_samuels19nov20101_2.pdf.
6. *Гришнова О.А.* Трудовий потенціал України: оцінка стану, ефективність використання, стратегічні напрями розвитку : монографія / О.А. Гришнова, С.Р. Пасека, А.С. Пасека; за наук. ред. д-ра економічних наук, проф. О.А. Гришнкової. – Черкаси : МАКЛАУТ, 2011. – 360 с.
7. *Zaiats T.A.* Development of innovative employment in the regions of Ukraine / T.A. Zaiats, G.A. Kravenskaya, G.S. Zaiats // Економіка і регіон. – 2016. – № 6. – С. 32–36.
8. *Лісогор Л.С.* Європейський досвід прогнозування потреби у робочій силі в контексті формування інноваційних перспектив трансформації зайнятості в Україні / Л.С. Лісогор // Ринок праці та зайнятість населення. – 2016. – № 1. – С. 17–20.
9. *Семів Л.К.* Теоретичні та прикладні аспекти впливу знань та інновацій на продуктивність праці / Л.К. Семів // Ефективна економіка. – 2013. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2317>.
10. *Федулова Л.І.* Тенденції розвитку інноваційної політики та її вплив на економічне зростання / Л.І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 2. – С. 63–81.
11. Статистичний щорічник України за 2014 рік : стат. зб. / [за ред. І.М. Жук] ; Державна служба статистики України. – К., 2015. – 586 с.
12. Статистичний щорічник України за 2013 рік : стат. зб. / [за ред. О.Г. Осауленка] ; Державна служба статистики України. – К., 2014. – 534 с.
13. European Innovation Scoreboard 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en.
14. Сулейменов Э. Место Казахстана в научно-техническом развитии стран СНГ / Э. Сулейменов, Н. Искичекова [Електронний ресурс]. – [Режим доступу] : <http://elementmag.kz/?p=2970>.
15. The Global Innovation Index 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2015-v5.pdf>.
16. Мусіна Л.А. Підходи, індикатори та методи оцінювання впливу науково-технічної діяльності на економічний розвиток : монографія / Л.А. Мусіна, Т.К. Кваша. – К. : УкрІНТЕІ, 2009. – 252 с.
17. Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. / [відп. за вип. О. О. Кармазіна] ; Державна служба статистики України. – К., 2016. – 257 с.
18. *Головко Л.* Сільські поселення України: трансформаційні зміни просторових характеристик / Л. Головко // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 1 (29). – С. 93–108. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.093>.
19. *Жаховська В.* Можливості імплементації в Україні європейського механізму розвитку сільських поселень / В. Жаховська // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 1 (29). – С. 79–93. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.079>.

REFERENCES

1. Bogliacino, F., Piva, M., & Vivarelli, M. (2012). R&D and employment: An application of the LSDVC estimator using European data. *Economics Letters*, 56-59. Retrieved from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165176512000262> [in English].
2. Buerger, M., Broekel, T., & Coad, A. (2012). Regional dynamics of innovation: Investigating the co-evolution of patents, research and development (R&D), and employment. *Regional Studies*, 565-582. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00343404.2010.520693> [in English].
3. Jamrisko M., & Wei L. *These Are the World's Most Innovative Economies*. (2016). Retrieved from <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-01-19/these-are-the-world-s-most-innovative-economies> [in English].

4. Harrison, R., Jaumandreu, J., Mairesse, J., & Peters, B. (2008). *Does Innovation Stimulate Employment? A Firm-level Analysis Using Comparable Micro-data From Four European Countries*. NBER Working Paper [in English].
5. Jorgenson, W.D., Mun, H., & Samuels, J. (2010). *Information technology and U.S. productivity growth: Evidence from a Prototype Industry Production Account*. Retrieved from http://scholar.harvard.edu/files/jorgenson/files/02_jorgenson_ho_samuels19nov20101_2.pdf [in English].
6. Hrishnova, O.A. (2011). *Trudovyy potentsial Ukrainy: otsinka stanu, efektyvnist' vykorystannia, stratezhichni napriamy rozvytku [The employment potential of Ukraine: assessment, efficiency, strategic directions of development]*. Cherkasy: Ltd. MAKLAUT [in Ukrainian].
7. Zaiats, T.A., Kraevskaya, G.A., & Zaiats, G.S. (2016). Development of innovative employment in the regions of Ukraine. *Ekonomika i rehion - Economy and region*, 6, 32-36 [in English].
8. Lisohor, L.S. (2016). Yevropejs'kyj dosvid prohnozuvannia potreby u robochij syli v konteksti formuvannia innovatsijnykh perspektyv transformatsii zajniatosti v Ukraini [European experience in forecasting manpower needs in the context of the transformation of innovative prospects of employment in Ukraine]. *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleння - Labor market and employment*, 1, 17-20 [in Ukrainian].
9. Semiv, L.K. (2013). Teoretychni ta prykladni aspekty vplyvu znan' ta innovatsij na produktyvnist' pratsi [Theoretical and applied aspects of knowledge and innovation impact on productivity]. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*, 9. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2317> [in Ukrainian].
10. Fedulova L.I. (2011). Tendentsii rozvytku innovatsijnoi polityky ta ii vplyv na ekonomichne zrostanня [Trends in innovation policy and its impact on economic growth]. *Ekonomika i prohnozuvannia - Economics and Forecasting*, 2, 63-81 [in Ukrainian].
11. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2014 rik [Statistical Yearbook of Ukraine 2014]*. (2015). Derzhstat [in Ukrainian].
12. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2013 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2013]*. (2014). Derzhstat [in Ukrainian].
13. European Innovation Scoreboard 2016. *ec.europa.eu*. Retrieved from http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en [in English].
14. Sulejmenov, E., & Iskichieva, N. (n.d.). Mesto Kazakhstana v nauchno-tekhnicheskomy rozvytvy stran SNH [The place Kazakhstan scientific-technical development CIS countries]. *elementmag.kz*. Retrieved from <http://elementmag.kz/?p=2970> [in Russian].
15. *The Global Innovation Index 2015*. Retrieved from <https://globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2015-v5.pdf> [in English].
16. Musina, L.A., & Kvasha, T.K. (2009). *Pidkhody, indykatory ta metody otsynivannia vplyvu naukovo-tekhnichnoi diial'nosti na ekonomichny rozvytok [Approaches, indicators and methods of assessing the impact of scientific and technological activities in economic development]*. Kiev: UkrINTEI [in Ukrainian].
17. *Naukova ta innovatsijna diial'nist' v Ukraini [Research and Innovation in Ukraine]*. (2016). Derzhstat [in Ukrainian].
18. Holovko, L.V. (2017). Sil's'ki poselennia Ukrainy: transformatsijni zminy prostorovykh kharakterystyk [Rural settlements of Ukraine: transformation changes of spatial characteristics]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(29), 93-108. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.093> [in Ukrainian].
19. Zhakhov's'ka, V.L. (2017). Mozhlyvosti implementatsii v Ukraini ievropejs'koho mekhanizmu rozvytku sil's'kykh poselen' [Possibilities of implementation in Ukraine of the European mechanism of rural settlements]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(29), 79-93. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.079> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.04.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.191>

УДК 365.48

JEL CLASSIFICATION: I320

Ю.А. КЛИМЕНКО

аспірант, голов. екон.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: yuliia_klymenko@ukr.net

ОЦІНКА РІВНЯ ПЕРЕНАСЕЛЕНОСТІ ЖИТЛА В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯННЯ З КРАЇНАМИ ЄС

Стаття присвячена аналізу проблеми перенаселеності житла, яка є однією з найбільш значущих житлових проблем, особливо для низькодохідних верств населення та для країн, що розвиваються. Будь-яке визначення житлових умов повинно охоплювати низку факторів. Найчастіше для характеризування житлових умов розглядають такі основні аспекти: житлова площа, безпека, комфортабельність та доступність. Житлові умови вважаються незадовільними, якщо вони не в змозі забезпечити адекватне співіснування тієї кількості людей, яка його населяє. Перенаселене житло значно погіршує якість життя його мешканців. Це призводить не лише до фізичних незручностей, але і до соціально-психологічних проблем. Основна причина поширення проблеми перенаселеності житлових приміщень полягає в неможливості більшості населення придбати власне житло відповідної якості. Є ряд параметрів, які дослідники використовують для об'єктивної кількісної оцінки ступеня перенаселеності житла. Найбільш поширеним у світі є вимірювання за допомогою індикаторів PPR, PPB, USFPP. У цій роботі аналіз перенаселеності житла в Україні виконано за допомогою індикатора PPR та USFPP. Також у роботі зроблено спробу оцінити рівень перенаселення житла в Україні за методикою ЄС (EU SILC). В багатьох країнах Центральної та Східної Європи рівень перенаселення становить понад 40%. Досліджено кількісні характеристики достатнього житлового простору, проаналізовано диференціацію населення за рівнем перенаселеності житла у розрізі місцевості проживання, розраховано кількість домогосподарств, житлові умови яких відповідають стандартам необхідного житлового простору, розглянуто залежність між проживанням в перенаселеному житлі та ресурсами домогосподарства, здійснено порівняння рівня перенаселеності житла в Україні та країнах ЄС.

Ключові слова: житлові умови, перенаселене житло, рівень перенаселення.

Ю.А.Клименко

аспірант, главн. екон.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: yuliia_klymenko@ukr.net

© КЛИМЕНКЮ Ю.А., 2017

ОЦЕНКА УРОВНЯ ПЕРЕНАСЕЛЕННОСТИ ЖИЛЬЯ В УКРАИНЕ: СРАВНЕНИЕ СО СТРАНАМИ ЕС

В статье рассмотрена проблема перенаселенности жилых помещений — одна из наиболее значимых жилищных проблем, особенно для низкодоходных слоев населения и для развивающихся стран. Определение жилищных условий должно охватывать ряд факторов. Чаще всего для характеристики жилищных условий рассматривают такие основные аспекты: жилая площадь, безопасность, комфортабельность, доступность. Жилищные условия считаются неудовлетворительными, если они не могут обеспечить адекватное сосуществование того количества людей, которые в нем проживают. Перенаселенные жилищные условия значительно ухудшают качество жизни жителей. Это приводит не только к физическим неудобствам, но и к социально-психологическим проблемам. Основная причина распространности проблемы перенаселенного жилья состоит в невозможности большинства населения приобрести собственное жилье соответствующего качества. Существует целый ряд параметров, которые исследователи используют для объективной количественной оценки уровня перенаселенности жилищных условий. Наиболее распространены в мире измерения с помощью индикаторов PPR, PPB и USFPP. В данной работе анализ перенаселенности жилых помещений в Украине проведен с помощью индикатора PPR и USFPP. Также в работе сделана попытка оценить уровень перенаселенности жилья в Украине по методике ЕС (EU SILC). Ведь во многих странах Центральной и Восточной Европы уровень перенаселения составляет более 40%. Автором исследованы количественные характеристики достаточного жилого пространства, проанализирована дифференциация населения по уровню перенаселенности жилья в разрезе местности проживания, рассчитано количество домохозяйств, жилищные условия которых соответствуют стандартам необходимого жилого пространства, осуществлено сравнение уровня перенаселенности жилья в Украине и странах ЕС.

Ключевые слова: жилищные условия, перенаселенное жилье, уровень перенаселения жилья.

Yu.A. Klymenko
graduate student, head economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: yuliia_klymenko@ukr.net

EVLUATION OF OVERCROWDING RATE IN UKRAINE: COMPARISON WITH THE COUNTRIES OF THE EU

The paper deals with the problem of overcrowding, one of the most significant housing problems, especially for low-income populations and for developing countries. Any definition of living conditions should cover a number of factors. Often, when describing the housing conditions the following main aspects are covered: living space, safety, comfort, accessibility. Housing conditions are considered poor if they can not provide adequate coexistence of all inhabitants. Over the last decade it has been found that overcrowded housing greatly affects the quality of life of its inhabitants. This leads not only to physical discomfort, but also to social and psychological problems. The reason for the prevalence of overcrowding in housing is the inability of most people to buy own homes of appropriate quality. There are a number of measurements that researchers use for objective quantitative assessment of the degree of overcrowding in housing. The most common is the world measure using indicators PPR, PPB and USFPP. This paper analyzes the degree of housing overcrowding in Ukraine using the indicators PPR and USFPP. The present paper focuses on analyzing the housing overcrowding rate in Ukraine by EU methodology (EU SILC). In many countries of Central and Eastern Europe the overcrowding rate is over 40%. The article gives a detailed analysis of the quantitative characteristics of sufficient living space, analyzes the differentiation of the population in terms of overcrowding in housing in terms of area of residence, calculates the number of households living conditions which meet the standard required living space. This paper focuses on comparison of overcrowding of housing in Ukraine and the EU.

Keywords: housing conditions, overcrowded housing, overcrowding rate.

Постановка проблеми. Забезпечення населення житлом є однією з найважливіших сучасних соціально-економічних проблем в Україні. Це пов'язано з відсутністю достатнього обсягу житла, насамперед, якісного. Житловий фонд, який залишився після СРСР в Україні, залишає бажати кращого: більшість житлових будинків (67,4 %) були збудовані до 1980 р., велика частка застарілого та аварійного житла, в 50 % наявного житлового фонду ніколи не було капітального ремонту. Крім того, проблема забезпеченості достатнім житловим простором залишається актуальною для переважної більшості сімей країни, особливо сімей з дітьми. При цьому ціни на ринку житла є надто високими для більшості населення. В Україні особливо актуальною дана тематика стала в останнє десятиліття, коли поляризація доходів населення досягла пікових значень, що спричинило збільшення нерівності шансів на придбання якісного житла.

Ціни на житлову нерухомість є зависокими не лише в Україні, але й в більшості країн світу (Австрія, Канада, Німеччина, Люксембург, Нова Зеландія, Швеція, Швейцарія, Велика Британія, США). Тому купують нове житло з достатньою площею переважно представники високодохідних груп. Проте проблема невідповідності реальних доходів населення вартості житла на українському ринку є більш гострою, оскільки більшість населення не має можливості накопичити необхідні ресурси на купівлю якісного житла. Так, ціни на житло в Україні ростуть швидше, ніж доходи населення: згідно з опитуванням в середньому сім'я в Україні змінює житло раз на 48 років, в той час як Європі – раз на 10–12 років, а в США – раз на 5 років [1]. Проте такі відмінності пояснюються не лише здатністю населення придбати житло, а також сукупністю інших чинників. Так, в США ринок праці є більш розвинутим, трудова мобільність населення є набагато вищою, значна кількість населення тривалий час мешкає в орендованому житлі, а власне житло купує переважно у непрацевдатному віці. Українці ж змінюють житло так рідко через те, що більшість населення України за своїми доходами, заощадженнями та іншими активами не здатна самостійно забезпечити себе якісним житлом. В одному помешканні живуть представники різних поколінь, а система надання безоплатного житла, успадкована Україною з радянських часів, наразі втратила свою дієвість.

Забезпечення населення житлом адекватної якості завжди було викликом для більшості країн світу, особливо для країн, що розвиваються. Адже існує прямий вплив поганих житлових умов на нерівність життєвих шансів населення. Проживання осіб у перенаселеному житлі – потенційно важливий аспект соціальної нерівності. Адже перенаселене житло сприяє формуванню надмірної соціальної стратифікації, впливає на соціальне благополуччя дітей і в результаті є фактором спадкової передачі соціальної нерівності.

Мета статті: здійснити аналіз житлових умов населення України та визначити ступінь перенаселеності житла в порівнянні з країнами ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує досить багато наукових праць, в яких аналізуються проблеми стану житлових умов населення. Певні аспекти соціального виключення в житлових умовах висвітлені у працях К. Артурсон (K. Arthurson), К. Якобс (K. Jacobs) [2], Б. Аткинсон (B. Atkinson), Е. Марлієр (E. Marlier), нерівності у житлових умовах досліджують П. Кінг (P. King), Д. Елбоу (D. Albouy), М. Забек (M. Zabek) [3], А. Марш (A. Marsh) розглядає житло як ринковий актив, інвестицію, в яку люди прагнуть вкладати кошти [8]. Проблематикою житлових умов в аспекті бідності населення в Україні займаються Л. Черен'юк (L. Cheren'ko) [5], І. Гнібиден-

ко (І. Ньубіденко), О. Макарова (O. Makarova) [6], В. Шишкін [7; 8], О. Васильєв (O. Vasil'ev) [9] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні проблема доступного якісного житла стоїть особливо гостро. Згідно з даними Інституту соціології НАН України [10], понад третині населення (33, 9 %) України «не вистачає хорошого житла». Згідно з результатами дослідження, проведеного у грудні 2016 р. соціологічною групою «Рейтинг», трохи менше половини опитаних оцінюють свої житлово-побутові умови як «середні», більше третини – як «комфортні», кожен п'ятий – як «погані». Саме тому визначення критеріїв якісного житла є важливим для аналізу нерівностей в житлових умовах.

При характеризуванні житлових умов, як правило, розглядають такі основні аспекти: житлова площа, безпека, комфортабельність, доступність. Одним із елементів якості житла є наявність у помешканні достатньої площі для кожного члена сім'ї. Рівень перенаселення житла – індикатор характеристики достатнього житлового простору, що оцінює частку людей, які живуть в перенаселеному житлі.

У багатьох міжнародних дослідженнях рівня життя розраховується показник перенаселеності житла. Найбільш поширеним є вимірювання перенаселеності в житловому приміщенні шляхом розрахунку кількості осіб на кімнату (*PPR – persons per room*). Але цей показник не враховує розмір кімнати і наявні в ній зручності, доступні для мешканців, тобто якісні характеристики житлового приміщення. Також залишається поза увагою статеві-віковий склад членів домогосподарства.

Показником перенаселеності житла також є результат розрахунку кількості осіб на спальну кімнату *PPB – persons per bedroom*, де не враховуються житлові кімнати спільного користування, стандартом вважається навантаження до 2 осіб на спальну кімнату [11]. Даний показник може розраховуватися або як просто співвідношення жителів до кількості спальних кімнат або з урахуванням структури домогосподарства. Індикатор кількості осіб на спальню (*PPB*) доцільно використовувати, наприклад, коли метою дослідження є вивчення показників захворюваності в житлових умовах.

Тому для всеохопного аналізу перенаселеності варто враховувати не тільки кількість осіб на кімнату, а й житлову площу цієї кімнати. Від площі кімнати залежить кількість особистого простору мешканців, а це впливає не лише на психологічний стан осіб, а також на поширення певних видів захворювань. У країнах ЄС використовується показник *Unit Square Footage Per Person (USFPP)*, основою якого є певне порогове значення кількості квадратних метрів площі на одну особу в житловому приміщенні.

Застосовуючи ці показники в Україні треба пам'ятати, що всі дослідження містять дані лише про кількість кімнат, про спальні дані відсутні. Тобто порахувати можна лише кількість осіб на кімнату (*PPR*). В Україні показник *PPR* в середньому становить 1,4 особи на одну кімнату. Навантаження понад дві особи на кімнату в Україні спостерігається у 16,5 % домогосподарств. Показник *USFPP* також можна розрахувати для України. Так, середній розмір житлової площі на одну особу в місті у 2014 р. становив 17,8 м², у селі 23,3 м². Ці середні значення відповідають стандартам України, проте вимірюючи площу житла на особу варто враховувати ще й якісні характеристики житла. Для порівняння, середнє значення житлової площі на одну особу в Канаді становить 72 м², в Німеччині 55 м², в Іспанії 35 м², в Китаї 20 м².

У багатьох країнах прописані певні стандарти житлових умов. В Україні до 1 січня 2017 р. діяли радянські санітарні норми житла – мінімальний розмір житлової площі, що припадає на одну особу і необхідний для її нормальної життєдіяльності. Нині це

поняття фактично вилучається з української законодавчої бази. В більшості західних країн санітарних норм не існує давно. Проте, згідно з міжнародним стандартом ООН, на кожну людину має припадати не менше 30 м² від загальної площі житла.

В Україні не існує житлового кодексу, а діють соціальні норми житла, прописані ще в Житловому кодексі УРСР, згідно зі ст. 47 якого норма житлової площі встановлюється в розмірі 13,65 м² на одну особу. Крім цього, норми житлової площі встановлюються ще й на локальному рівні, але вони не можуть бути нижчими за 13,65 м² на одну особу. Для порівняння: в Лондоні мінімальний стандарт житлової площі на одну особу становить 37 м². У 2014 р. 42,4 % домогосподарств мешкали в житлі з житловою площею менше 13,65 м² на особу (рис. 1).

Серед домогосподарств, де житлова площа на одну особу менше 13,65 м², навантаження понад дві особи на кімнату спостерігається у 40,2 %. У такому випадку житлові приміщення є не лише перенаселеними, а й такими, що можуть шкодити здоров'ю жителів.

У світі існує декілька підходів до розрахунку перенаселеності житла. Перенаселеність вважається допустимою в багатьох країнах. Наприклад, згідно зі стандартами житла у Великій Британії, перенаселення дозволяється у таких випадках:

- у домогосподарстві є тимчасові мешканці (наприклад, якщо один з членів вашої сім'ї приходить, щоб пожити у вашому житлі протягом короткого проміжку часу);
- у випадку природного зростання кількості членів домогосподарства, тобто коли в домогосподарстві є дитина/діти до 1 року, які не враховуються в розрахунках перенаселення;
- у випадку ліцензованого перенаселення, коли влада дала дозвіл на такі види житлових приміщень (наприклад, ліцензійні хостели).

Дуже поширеним є підхід до аналізу перенаселеності житла в контексті його впливу на здоров'я мешканців. Згідно зі звітом, опублікованим в Університеті Каліфорнії в Берклі – *Group Health Impact*, перенаселеність житла пов'язана з підвищеним ризиком розвитку хвороб, злочинністю, соціальним виключенням, з погіршеним

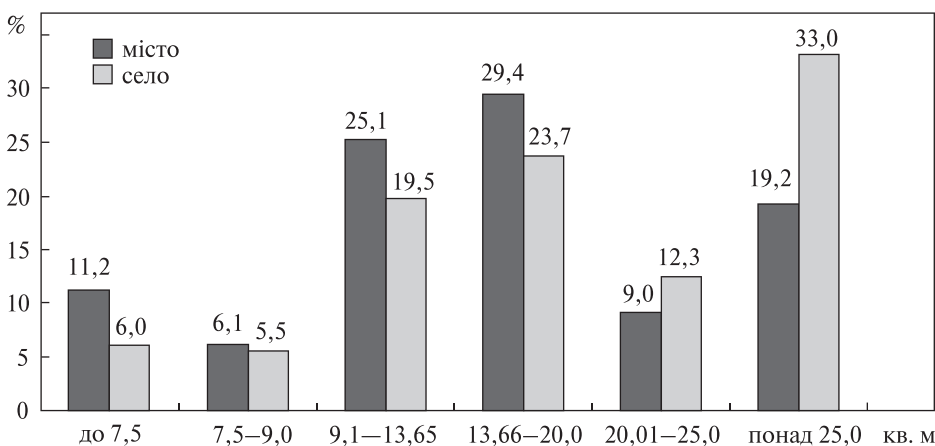

Рис. 1. Розподіл міських та сільських домогосподарств за розміром житлової площі на одну особу, 2014 р.

Джерело: побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України [12].

психічним здоров'ям, зниженням рівня безпеки, фізичного благополуччя жителів, сусідів і гостей. Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) стверджують, що майже 40 % житла в країнах, що розвиваються, перебуває в незадовільному стані. ВООЗ надає свої стандарти перенаселеності житла: житлові стандарти порушуються, коли дві особи протилежної статі (які не є подружжям) сплять в одній кімнаті. Тобто кількість наявних спальних кімнат у житлі є меншою за кількість необхідних кімнат. У згаданих вище методиках діти до 12 місяців не враховуються взагалі, а діти до 10 років враховуються як 0,5 особи. Тобто в формулах для вимірювання рівня перенаселення застосовується поняття еквівалентного дорослого.

У більшості країн ЄС для оцінки ступеня перенаселеності житла використовується методика Eurostat (на основі даних обстеження *EU SILC*). Згідно з цією методикою рівень перенаселення визначається як частка людей, які живуть у перенаселеному житлі. Перенаселене житло визначається за кількістю доступних для домогосподарства кімнат, залежить від розміру та складу домогосподарства, а також віку його членів. Згідно з методикою ЄС, для аналізу враховують усі кімнати, за винятком кухонь. Людина вважається такою, яка живе в переповненому домогосподарстві, якщо воно не має в своєму розпорядженні мінімальної кількості кімнат, а саме [13]:

- одна загальна кімната для домогосподарства;
- одна кімната на подружжя в домогосподарстві;

Таблиця 1. Рівень перенаселення житла за стандартами Eurostat, залежно від складу домогосподарства (за типом населеного пункту), %

Тип домогосподарства	Рівень перенаселення, %		
	Україна	місто	село
Подружжя	11,0	14,8	4,0
Самотні дорослі*	24,4	34,0	7,8
Подружжя і самотні дорослі	27,0	29,8	22,8
Подружжя і діти до 12 років	26,7	35,3	16,7
Подружжя і 1 або 2 дитини до 12 років	26,5	35,0	16,6
Подружжя і 3 або 4 дитини до 12 років	34,5	46,7	23,1
Пдружжя, де 1 або 2 дитини до 12 років і 1 дитина 12–17 років	82,1	87,9	73,4
Подружжя, де 1 або 2 дитини до 12 років і 2 дитини 12–17 років	99,8	100,0	99,6
Подружжя, 2 дитини до 12 років і самотні дорослі	85,6	86,6	84,9
Подружжя, 1 дитина до 12 років або 1 дитина 12–17 років та самотні дорослі	83,7	84,5	81,4
Самотні дорослі і діти до 12 років (1 або 3 дитини)	91,7	93,0	90,0
Самотні дорослі і діти до 12 років (2 дитини)			
Самотні дорослі і діти від 12–17 років	59,0	59,0	59,0
Самотні дорослі і 1 дитина до 12 років або 12–17 років	88,2	88,7	87,2

* Якщо врахувати, що на 1 дорослого 2 кімнати.

Джерело: розраховано автором на базі даних обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД), яке проводиться Держстатом України на постійній основі з 1999 р.

- одна кімната для кожної самотньої людини віком 18 років або більше;
- одна кімната на двох дітей однієї статі віком від 12–17 років;
- одна кімната для кожної дитини віком від 12–7 років, якщо вони не враховані в попередній категорії (діти різної статі);
- одна кімната на пару дітей віком до 12 років.

У цій статті розрахунок рівня перенаселення житла виконано на основі європейської методики *Eurostat* (на основі даних обстеження *EU SILC*). Тобто показник розраховано шляхом порівняння для кожного домогосподарства загальної кількості наявних кімнат із тією мінімальною кількістю кімнат, яка є необхідною для статевовікового складу кожного домогосподарства згідно зі стандартами *Eurostat*. Якщо загальна кількість наявних кімнат у домогосподарстві є нижчою за мінімальну кількість необхідних кімнат, то домогосподарство характеризується як перенаселене.

В Україні можна поррахувати рівень перенаселеності житла лише за даними Обстеження умов життя домогосподарств. Останнє обстеження, де наявні змінні щодо якості житлових умов, виконано в 2014 р., тому для порівняння з країнами ЄС проаналізовано стан житлових умов у 2014 р. (табл. 1). Варто зазначити, що деякі з індикаторів перенаселеності житла *EU SILC* неможливо поррахувати для України на основі ОУЖД через обмеженість зібраних даних, наприклад, важко встановити стать дітей у розрахунках. Нижче наведено дані про рівень перенаселення в домогосподарствах різного складу. Згідно з даними табл. 1, найкраща ситуація в домогосподарствах, які складаються лише з подружжя, подружжя і декількох дітей до 12 років (на 2 дітей одна кімната за стандартами). У домогосподарствах, де є подружжя і 3 або 4 дитини до 12 років, рівень перенаселення вражає, майже немає домогосподарств з житловими умовами відповідно до стандартів.

Рівень перенаселених домогосподарств тим вищий, чим більший розмір домогосподарства. В Україні найгірша ситуація з перенаселеними житловими умовами в домогосподарствах з дітьми, особливо, коли дітей декілька. Більшість неповних і багатодітних сімей (троє або більше дітей) мешкають у перенаселеному житлі, а також коли в домогосподарстві мешкають подружжя і самотні особи та декілька дітей. Варто відмітити, що проживання в перенаселеному житлі найбільше впливає на дітей. Так, у Франції існують дослідження зв'язку перенаселеності житла і результатів шкільного навчання дітей таких домогосподарств.

Варто зазначити, що іноді домогосподарство складається лише з одного самотнього дорослого (таких домогосподарств у 2014 р. було 22,6 %), тоді можливі дві ситуації. Перша – якщо рахувати що на одного самотнього дорослого має бути одна кімната, в такому випадку відповідно до виконаного автором дослідження в Україні дуже великий відсоток самотніх домогосподарств, які мають понаднормову площу житла (тобто кількість наявних кімнат перевищує кількість необхідних) – це 75 % в Україні і 92,2 % в селах (табл. 2). Друга ситуація – якщо рахувати на одного самотнього дорослого дві кімнати (тобто одна кімната на особу і одна кімната на домогосподарство), в такому випадку рівень перенаселення становить 36,8 % в Україні, а в житлах з понаднормовою площею мешкає 38,9 % домогосподарств, які складаються з одного дорослого.

Згідно з даними *Eurostat* [13], рівень перенаселення найвищий у Румунії, найнижчий у Бельгії (рис. 2). У 2014 р. в ЄС 17,1 % населення жили в перенаселених домашніх господарствах, тобто вони мали недостатність житлового простору, враховуючи розмір домогосподарства.

Таблиця 2. Частка домогосподарств, житловий простір яких перевищує стандарти Eurostat, залежно від складу домогосподарства за типом населеного пункту, %

Тип домогосподарства	Домогосподарства, житловий простір яких перевищує стандарти Eurostat, %		
	Україна	місто	село
Лише подружжя	38,9	38,3	26,9
Лише самотні дорослі*	76,5	66,0	92,2
Лише самотні дорослі (якщо врахувати що на 1 особу має бути 2 кімнати)	36,8	34,0	41,6
Подружжя і самотні дорослі	28,9	17,4	45,8
Подружжя і діти до 12 років	32,6	21,2	45,9
Подружжя і 1 або 2 дитини до 12 років	33,4	21,6	47,3
Подружжя і 3 або 4 дитини до 12 років	1,9	3,1	0,0
Подружжя, де 1 або 2 дитини до 12 років і 1 дитина 12–17 років	5,5	3,2	12,1
Подружжя, де 1 або 2 дитини до 12 років і 2 дитини 12–17 років	0,2	0,0	0,4
Подружжя, 2 дитини до 12 років і самотні дорослі	4,0	5,5	3,0
Подружжя, 1 дитина до 12 років або 1 дитина 12–17 років та самотні дорослі	1,8	1,1	3,1
Самотні дорослі і діти до 12 років (1 або 3 дитини)	4,0	3,0	5,3
Самотні дорослі і діти 12–17 років	13,0	12,5	13,8
Самотні дорослі і 1 дитина до 12 років або 12–17 років	1,7	2,2	1,1

* Якщо рахувати, що на одного самотнього має бути одна кімната.

Джерело: розраховано автором на базі даних обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД), яке проводиться Держстатом України на постійній основі з 1999 р.

Серед держав-членів ЄС, у Румунії кожен другий мешкає в перенаселеному житлі (52,3 % населення). Високі частки населення, що проживає в переповнених домогосподарствах, зареєстровано в Угорщині (44,6 %), Польщі (44,2 %), Болгарії (43,3 %), Хорватії (42,1 %), Латвії (39,8 %) та Словаччині (38,6 %) [13].

Згідно з розрахунками автора, в Україні рівень перенаселення вищий (рис. 3), ніж в країнах ЄС: понад половина домогосподарств мешкає в перенаселеному житлі, яке не відповідає стандартам ЄС. Звісно, можливі певні похибки розрахунків через те, що в Україні немає бази даних, на основі якої можна адекватно проаналізувати всі кількісно-якісні характеристики житлових умов з урахуванням вимог ЄС. Державна служба статистики України має відомості лише про розподіл домогосподарств, що займають одну чи декілька кімнат, за кількістю осіб, при цьому жодним чином не враховується склад домогосподарства та його статево-вікова структура.

Зрозуміло, що частка перенаселених домогосподарств є досить високою навіть у високодохідних групах, хоча порівняно з бідними домогосподарствами вона є дещо нижчою. Порівняння за децильними групами не враховує якісних характеристик житла (які є кращими в високодохідних групах) і перенаселення сприймається

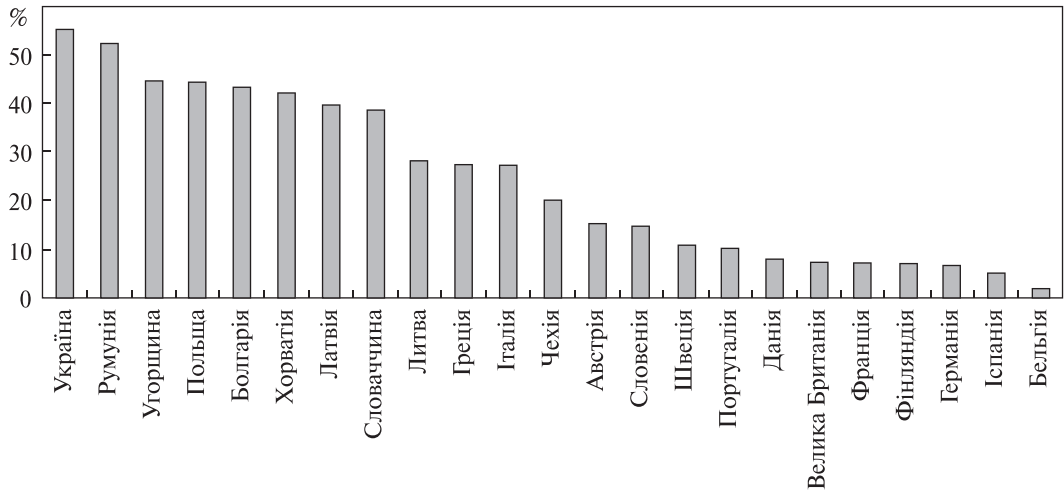

Рис. 2. Порівняння рівня перенаселення домогосподарств в Україні та країнах ЄС, 2014 р.

Джерело: побудовано автором на базі даних ОУЖД і даних *EU Silc*, 2014 [13].

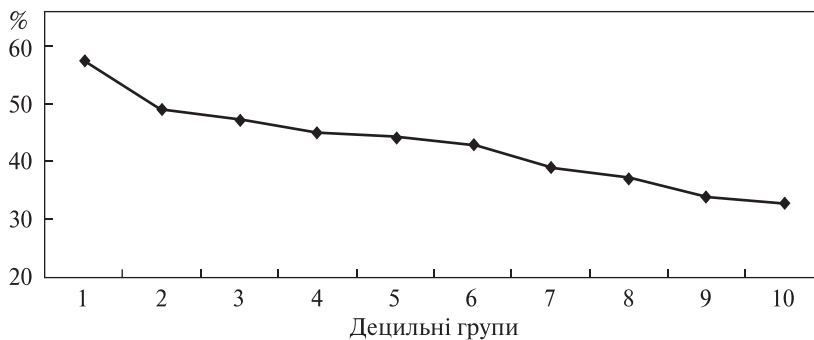

Рис. 3. Рівень перенаселення домогосподарств за децильними групами

Джерело: побудовано автором на базі даних ОУЖД.

просто як наявність меншої кількості кімнат, ніж необхідно для певного складу домогосподарства.

Висновки. Аналізування рівня перенаселеності житлових приміщень в Україні, визначеного за методикою *Eurostat*, та його порівняння з країнами ЄС дало змогу отримати такі результати.

Ситуація з рівнем забезпеченості житловою площею за стандартами ЄС є найбільш адекватною в домогосподарствах без дітей. Серед домогосподарств, які складаються лише з одного самотнього дорослого, перенаселеними є лише кожне четверте домогосподарство. Що стосується рівня перенаселеності житлових приміщень у розрізі типу населеного пункту, то ситуація в сільській місцевості значно краща (в середньому на 25 % за аналогічні домогосподарства в міській місцевості).

Серед сільських домогосподарств більше половини мають кількість кімнат більшу за необхідну. Це можна пояснити великою кількістю домогосподарств, які складаються з самотніх літніх людей.

Розрахунок рівня перенаселеності свідчить, що ситуація в Україні подібна до ситуації у країнах ЄС з найнижчими доходами: рівень перенаселеності складає 54,1 %, (наприклад, у Румунії 52,3 %). Проте у порівнянні з більшістю країн ЄС ситуація виглядає вкрай негативною, оскільки половина населення мешкає в житлі з кількістю кімнат, що не відповідає стандартам. В ЄС у середньому цей показник складає 16,7 %.

Дослідження доводять, що рівень перенаселеності має чітку залежність від рівня поточних ресурсів домогосподарств – із кожною наступною децильною групою знижується його значення. Рівень доступності купівлі житла та покращення житлових умов в Україні не дає змоги навіть заможним домогосподарствам (представникам найвищих децильних груп) досягати середніх значень ЄС.

Незважаючи на значимість даної тематики, в сучасній житловій політиці держави мало уваги приділяється проблемі перенаселеності житла українців. Для більшості населення поліпшення житлових умов в найближчі роки є нереальним через низькі споживчі можливості.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ковалевська О.П. Житлові умови населення в системі характеристик якості життя / О.П. Ковалевська // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – № 3. – С. 5.
2. Jacobs K., Arthurson K., Hulse K., Spinney A. At home and in place? The role of housing in social inclusion // AHURI. – 2011. – р. 7–11.
3. Albouy D., Zabeck M. Housing inequality, Cambridge, January 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://davidalbouy.net/housinginequality.pdf>
4. Marsh A. Social exclusion and housing: a relationship in need of elaboration [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radstats.org.uk/no076/marsh.htm>
5. Рівень життя населення України / за ред. Л.М. Черенько ; НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж.; Держ. комітет статистики України. – К. : Консультант, 2006. – 428 с.
6. Макарова О.В. Житлові умови як ключовий аспект якості життя в Україні // Вісник Національної академії наук України. – 2015. – № 6. – С. 28–33.
7. Шишкін В.С. Бідність населення України за житловими умовами / В.С. Шишкін. // Демографія та соціальна економіка. – 2016, – № 1 (26). – с. 51–64. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051>
8. Шишкін В.С. Статистична оцінка ступеня задоволеності домогосподарств України житловими умовами // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики. – 2016. – Вип. 18–19. – С. 96–102.
9. Васильєв О.А. Теоретико-методологічні аспекти диференціації населення за умовами життя / О. А. Васильєв // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – Том 1, №4. – с. 263–272 [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf.
10. Додатки до моніторингового опитування «Українське суспільство – 2015» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php
11. Blake K.S., Kellerson R.L., Simic A. Measuring Overcrowding in Housing / U.S. Department of Housing and Urban Development, September, 2007. – р. 4–12.
12. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2015 році. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – с. 28.
13. Housing conditions in 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7086099/3-23112015-AP-EN.pdf/a3cba175-0776-4063-86d4-c475b1c7454c>

REFERENCES

1. Kovalevs'ka, O.P. (2011). Zhytlovi umovy naselennya v systemi kharakterystyk yakosti zhyttya [Housing conditions of the population in the system of quality of life characteristics] *Derzhavne upravlinnyia: udoskonalennya ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, 3 [in Ukrainian].
2. Jacobs, K., Arthurson, K., Hulse, K., & Spinney, A. (2011). *At home and in place? The role of housing in social inclusion*, AHURI [in English].
3. Albouy, D., & Zabek, M. (2016). *Housing inequality*. Cambridge [in English].
4. Marsh, A. (n.d.). Social exclusion and housing: a relationship in need of elaboration. *radstats.org.uk*. Retrieved from: <http://www.radstats.org.uk/no076/marsh.htm> [in English].
5. Cherenko, L.M. (Eds.). (2006). *Riven zhytlyanaselelnya Ukrainy [The living standards of the population of Ukraine]*. NAS of Ukraine; Institute of demography and social studies, State Statistics Service of Ukraine. Kyiv : Konsultant [in Ukrainian].
6. Makarova, O.V. (2015). Zhytlovi umovy yak klyuchovyy aspekt yakosti zhyttya v Ukraini [Housing conditions as a key aspect of quality of life in Ukraine]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 6, 28-33. [in Ukrainian].
7. Shyshkin, V.S. (2016). Bidnist' naselennya Ukrainy zazhytlovymy umovamy [Poverty of Ukraine's population in terms of living conditions]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1 (26), 51-64. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051> [in Ukrainian].
8. Shyshkin, V.S. (2016). Statystychna otsinka stupenya zadovolnosti domohospodarstv Ukrainy zhytlovymy umovamy [Statistical estimation of the degree of satisfaction of Ukrainian households with housing conditions]. *Prykladna statystyka: problemy teorii ta praktyky - Applied statistics: problems of theory and practice*, 18-19, 96-102 [in Ukrainian].
9. Vasyl'yev, O.A. (2010). Teoretyko-metodolohichni aspekty dyferentsiatsiyi naselennya za umovamy zhyttya [Theoretical aspects of population differentiation under the terms of life]. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu - Bulletin of Khmelnytsky National University*. Retrieved from: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf [in Ukrainian].
10. Dodatki do monitoringovogo opituvannya «Ukrayinske suspilstvo – 2015» [Annexes to the monitoring survey «Ukrainian society – 2015»]. (2015). *i-soc.com.ua*. Retrieved from: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php [in Ukrainian].
11. Blake, K.S., Kellerson, R.L., & Simic, A. (2007). *Measuring Overcrowding in Housing*, U.S. Department of Housing and Urban Development [in English].
12. *Sotsialno-demografichni harakteristiki domogospodarstv Ukrainy u 2015 rotsi [Socio-demographic characteristics of households in Ukraine in 2015]*. (2015). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
13. Housing conditions in 2014. (n.d.). *ec.europa.eu*. Retrieved from: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7086099/3-23112015-AP-EN.pdf/a3cba175-0776-4063-86d4-c475b1c7454c> [in English]

Стаття надійшла до редакції журналу 26.04.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.202>

УДК 330.567.2 (477)

JEL CLASSIFICATION: D14

А.В. ВЕРЕМЧУК

аспірант

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: anne.veremtchouk@gmail.com

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАОЩАДЖЕНЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

Робота присвячена дослідженню потенційного впливу заощаджень українських домогосподарств на їхній рівень життя. Для цього попередньо охарактеризовано структуру витрат домогосподарств, зокрема їхні витрати на накопичення у період, який охоплює дві останні економічні кризи (2008–2015 рр.). Проаналізовано потенціал заощаджень як фінансової «подушки безпеки», тобто можливість використання заощаджень представниками середнього класу для заміни доходу у випадку його втрати. Використання накопичень у таких ситуаціях дає домогосподарствам змогу не тільки пережити період економічної кризи, підтримуючи звичний рівень споживання, але і уникнути ситуації низької мобільності. Для оцінки періоду, протягом якого заощадження можуть замінити дохід домогосподарства, запропоновано підхід, який базується не на суб'єктивних оцінках власників заощаджень, а на аналізі витрат домогосподарств. Інформаційною базою роботи є результати загальноукраїнського дослідження «Обстеження умов життя домогосподарств», яке виконує на регулярній основі Державна служба статистики України.

Ключові слова: заощадження домогосподарств, середній клас, потенціал заощаджень.

А.В. Веремчук

аспірант

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: anne.veremtchouk@gmail.com

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СБЕРЕЖЕНИЙ ДОМОХОЗЯЙСТВ УКРАЇНИ

Робота посвящена дослідженню потенціального впливу заощаджень українських домогосподарств на їхній рівень життя. Для цього попередньо охарактеризовано структуру витрат домогосподарств, зокрема їхні витрати на накопичення, в період, що охоплює дві останні економічні кризи (2008–2015 гг.). Проаналізовано потенціал заощаджень як фінансової «подушки безпеки», тобто можливість використання заощаджень представниками середнього класу для заміни доходу в разі його втрати. Використання накопичень у таких ситуаціях дає домогосподарствам можливість

© ВЕРЕМЧУК А.В., 2017

не только пережить период экономического кризиса, поддерживая привычный уровень потребления, но и избежать ситуации нисходящей мобильности. Для оценки периода, на протяжении которого сбережения могут заменить доход домохозяйства, предложен подход, базирующийся не на субъективных оценках владельцев сбережений, а на анализе расходов домохозяйств. Информационной базой работы служат результаты всеукраинского исследования «Обследование условий жизни домохозяйств», которое проводит на регулярной основе Государственная служба статистики Украины.

Ключевые слова: сбережения домохозяйств, средний класс, потенциал сбережений.

A.V. Veremchuk
graduate student
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: anne.veremtchouk@gmail.com

RESOURCE POTENTIAL OF UKRAINIAN HOUSEHOLDS' SAVINGS

The paper is devoted to the study of the potential influence of Ukrainian households' savings on their standard of living. For this purpose, firstly the author described the structure of households' expenditures (including savings) during the period which covers the two latest economic crises (from 2008 to 2015). The potential of savings as a financial safety cushion is analysed, i.e. whether savings of middle-class representatives could replace income in case of its loss. The spending of savings in such situations enables households not only to survive during the period of economic crisis, supporting habitual consumption level, but also to avoid downward mobility. To assess the period during which savings can replace household income, the author introduces an approach based not on subjective estimates made by savings owners, but on analysis of households' expenditures. The information base for the study is the results of Ukrainian Households Living Conditions Survey, which is conducted on a regular basis by the State Statistics Service of Ukraine.

Keywords: household savings, middle class, savings potential.

Постановка проблеми. Одним з основних мотивів накопичення є створення фінансової подушки безпеки на випадок тимчасового зменшення або повної втрати доходу. Ця функція заощаджень набуває особливої важливості у часи економічної нестабільності, коли заощадження мають давати домогосподарствам змогу пережити тимчасові труднощі без суттєвого зниження рівня споживання. Якщо у домогосподарств заощадження відсутні, а через негативні ефекти економічної кризи (висока інфляція, невивплата заробітної плати, втрата роботи) реальний дохід знижується, це призводить до різкого падіння рівня життя. Зазвичай для вивчення потенціалу заощаджень як «подушки безпеки» використовують суб'єктивні оцінки домогосподарствами того, наскільки їм вистачить заощаджень у випадку втрати доходу. У пропонованій статті здійснено спробу реалізувати інший підхід: на основі даних про витрати та доходи домогосподарств спробуємо встановити, чи можуть заощадження «компенсувати» втрачений дохід і для якої частки населення.

Аналіз наявних досліджень. Значний внесок у розробку теорії заощаджень домогосподарств був здійснений такими загальновідомими економістами як А. Сміт (A. Smith), Дж. Кейнс (J. Keynes), М. Фрідман (M. Friedman), Ф. Модільяні (F. Modigliani) та ін. Серед питань даної теорії, якими займаються сучасні економісти, варто виділити: 1) фактори, які впливають на заощадження домогосподарств (наприклад, Н. Лояза (N. Loayza) [1], М.К. Фолей (M.K. Foley) [2]; 2) вплив заощаджень домогосподарств на економічне зростання країни (наприклад, С. Лугауер (S. Lugauer) [3]; 3) надання переваги неорганізованій формі заощаджень домогосподарствами (наприклад, Г. Стікс (G. Stix) [4]). Серед українських дослідників, які займалися окре-

ними аспектами даної теми, можна назвати В.С. Зайця (V.S. Zayats) [5], Є.А. Носову (E.A. Nosova) [6], Е.М. Лібанову (E.M. Libanova), А.А. Степанову (A.A. Stepanova) [7], Л.М. Черенько (L.M. Cherenko) та ін. Попри високий рівень розробленості тематики в межах українського академічного середовища, питання ресурсного потенціалу заощаджень в аспекті їх впливу на рівень життя домогосподарств, зокрема можливості замінити втрачений дохід, залишається на сьогодні недостатньо вивченим.

Мета статті — оцінити ресурсний потенціал заощаджень у контексті їх спроможності компенсувати втрату доходу домогосподарств.

Виклад основного матеріалу. Ресурсний потенціал заощаджень — це здатність заощаджень домогосподарств як фінансового активу задовольняти потреби домогосподарств, які були стимулом для створення цього активу і / або пов'язані з необхідністю залучення додаткових коштів через втрату чи зменшення доходу для уникнення падіння рівня споживання у певний період часу. Заощадження можуть здійснюватися домогосподарствами з різноманітних мотивів, які визначають форму здійснення заощаджень. Так, накопичення, зроблені на «чорний день», здійснюються або в готівковій (неорганізованій) формі або у вигляді вкладів до банків (до запитання чи короткострокові вклади). Така форма пов'язана з необхідністю у випадку непередбачуваної обставини (такої як втрата доходу) оперативної трансформації у готівкову форму. Якщо заощадження здійснюються для запланованих витрат у майбутньому (наприклад, отримання освіти), отримання доходу у довгостроковій перспективі чи для створення спадку, то, найбільш імовірно, вони матимуть організовану форму у вигляді вкладів на довгий термін або ж будуть витрачені на придбання нерухомості (інвестування у цінні папери на даний момент не є поширеною практикою серед українських домогосподарств).

Характеристика ощадної поведінки українських домогосподарств. З 2008 р. незважаючи на періоди зростання доходу частка грошей, витрачених на заощадження, залишалась стабільно низькою (рис. 1). Враховуючи, що половина бюджету домогосподарств витрачається на задоволення базової потреби у харчуванні, заощадження здійснювалися завжди за залишковим принципом. Дані міжкризового періоду (2010–2013 рр.) свідчать, що чотирьох років зростання доходу було недостатньо для суттєвої трансформації поведінки споживачів. Серед імовірних причин можна вказати: 1) даний період недостатньо довгий для зміни установок і поведінки; 2) зростання доходу не було достатнім для того, щоб суттєво збільшувати витрати на заощадження; 3) маючи негативний досвід втрати заощаджень після розпаду СРСР і 2009 р., населення віддає перевагу споживанню. На тлі зростання доходу частка витрат на харчування залишалась майже незмінно великою. Отже, можливо, населення потрапило в «пастку бідності»: ситуацію, коли приріст доходу витрачається на харчування, а не на задоволення потреб вищого рівня.

Негативний вплив економічної кризи 2014–2015 рр. на матеріальний стан домогосподарств, зокрема на їхню можливість здійснювати накопичення, був сильнішим, ніж кризи 2009 р. (рис. 2): з 2008 р. частка домогосподарств, як зазначили, що робили заощадження, зменшилась вдвічі і становила у 2015 р. 6,2 %.

Насправді, якщо як накопичення розглядати витрати на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банків, то частка домогосподарств, які витрачали гроші на заощадження, збільшується до 14,7 %¹. Така різниця демонструє наявність проблеми тлумачення категорії «заощадження» економістами і респондентами та обмеженість

¹ На основі даних дослідження «Обстеження умов життя домогосподарств», яке здійснюється Державною службою статистики України (2015 р.).

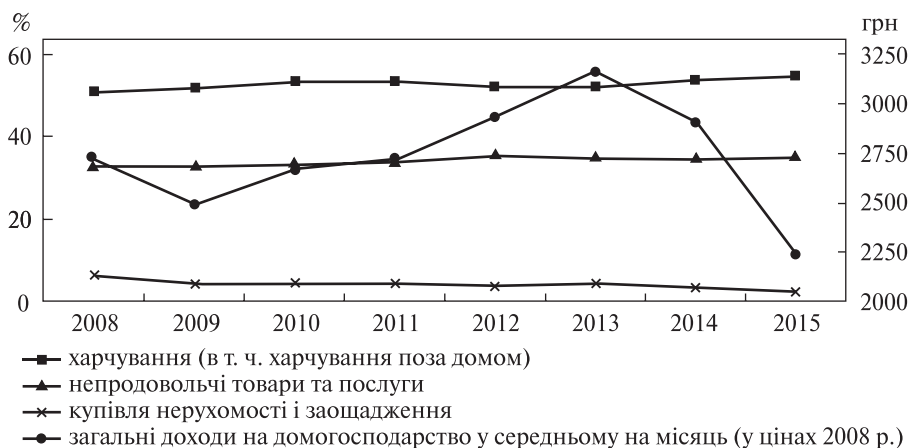

Рис. 1. Витрати (у відсотках) і доходи домогосподарств України (у грн)

Джерело: побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України, зі статистичного збірника «Витрати і ресурси домогосподарств України» (Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Рис. 2. Розподіл домогосподарств за самооцінкою матеріального стану протягом року, %

Джерело: Побудовано автором на основі даних Державної служби статистики України, зі статистичного збірника «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів» (Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

суб'єктивних оцінок. Так, з економічної точки зору, до категорії «заощаджень» можуть бути віднесені вклади у банківські та небанківські депозитні установи, вклади у дорогоцінне каміння та банківські метали, кошти, інвестовані у придбання цінних паперів, страхових полісів, нерухомості та товарів довготривалого користування, відкладені у готівковій формі гроші. Респондент під заощадженнями може розглядати винятково готівкові накопичення та вклади до банків, тобто не врахувати всі форми (особливо під час визначення, на який період вистачить заощаджень). У результаті респондент може сказати, що не має заощаджень, а уточнюючи конкретні форми надати позитивну відповідь (таку ситуацію, наприклад, описує В. Радаєв [8]).

Незначна кількість домогосподарств, які можуть дозволити собі здійснювати заощадження, а також низька частка витрат на накопичення зумовлені, передовсім, низькими доходами населення (про що свідчить висока частка витрат на харчування). Тому можна припустити, що ситуація дещо зміниться, якщо розглянути окремо представників середнього класу, чиї доходи дають набагато більше можливостей.

Для перевірки даного припущення можна використати дані «Обстеження умов життя домогосподарств» (далі ОУЖД) – щорічного дослідження, яке здійснюється Державним комітетом статистики. Дане дослідження не охоплює найзаможніші верстви українського суспільства, що загалом є проблемою будь-якого соціального дослідження. Через «зсув» у бік представників бідних верств населення і середнього класу, ми будемо вважати, що домогосподарства середнього класу включені у децилі з сьомого до дев'ятого включно. При цьому децилі будуть виділені на основі витрат, а не доходів: від здобуття Україною незалежності значна частка доходів українців є «тіньовою», тому витрати можуть краще вказати на фактичний рівень споживання і місце у соціальній структурі.

Під заощадженнями ми будемо розуміти грошові кошти, витрачені на купівлю акцій, сертифікатів, валюти та вклади до банків. У межах ОУЖД ці категорії витрат зведені у одну категорію, тому виокремити, скільки коштів було витрачено на купівлю акцій, а скільки, наприклад, на вклади до банків, неможливо. Відсутня й інформація, з якою метою здійснювалася купівля валюти: для забезпечення споживчих витрат чи для здійснення накопичень. Ми виключаємо з заощаджень витрати на нерухомість, тому що нас цікавлять накопичення, які можуть бути за короткий термін трансформовані у готівкову форму. Недоліком дизайну ОУЖД є відсутність даних про розмір наявних заощаджень у домогосподарства на момент опитування, що значно обмежує наш аналіз. Таким чином, тлумачення категорії заощадження в даному аналізі вже є заданим дизайном ОУЖД.

Для побудови розрахунків використано дані за 2010–2013 рр. Дані за останні роки (починаючи з 2014 р.) показують ситуацію нетипову, коли економіка досягнула найнижчої точки падіння, а країна переживала сильну турбулентність через збройний конфлікт на сході держави. З 2016 р. можна фіксувати поступове зростання реального доходу, однак зараз доволі важко визначити, яким буде тренд щодо заощаджень у майбутньому.

Увагу сконцентровано винятково на домогосподарствах, де є ті, хто працює (станом на 2013 р. – 70,1 %). Частина доходу таких домогосподарств формує заробітна плата, яка у випадку невиплати має бути «компенсована» заощадженнями. Заробітна плата може бути лише одним із джерел доходу, але у випадку домогосподарств з працюючими особами у складі дохід від оплати праці формує більше половини сукупного доходу домогосподарства.

Основним питанням для нас є визначення можливості заощаджень забезпечити «подушку безпеки» для домогосподарства. Під «подушкою безпеки» ми маємо на увазі, що витрати на заощадження за рік мають компенсувати на певний термін втрачений середньомісячний дохід домогосподарства від оплати праці. Таким чином, ми припускаємо, що всі члени домогосподарства втрачають дохід, який не замінюється жодним соціальним трансфертом (що характеризує ситуацію невиплати заробітної плати).

Розглядаючи дані за 2010–2013 рр. можна сказати, що частка домогосподарств, які здійснювали накопичення, залишалась стабільно низькою: тільки кожне п'яте домогосподарство з працюючими особами у складі витратило гроші на заощадження

(в 2010 р. – 22,7 %; 2011 р. – 20,6 %; 2012 р. – 20,9 %; 2013 р. – 21,5 %). У найнижчому децилі заощаджували менше 10 %, тоді як серед представників середнього класу – тільки кожне третє домогосподарство (таблиця). За 2010–2013 рр. їхня частка не збільшилась; у найвищому децилі кількість домогосподарств, які здійснювали накопичення, навіть знизилась на 5 %. Велика кількість домогосподарств середнього класу, які мають фінансові можливості, але не заощаджують, свідчить про те, що дохід не є визначним чинником заощаджень для даної групи: імовірно, важливішу роль відіграє низька довіра до банківської системи, досвід економічних криз і в цілому надання переваги споживанню. Це, безсумнівно, не говорить про відсутність заощаджень у даної групи: можуть бути наявні накопичення, здійснені за попередні періоди. Однак, це може свідчити про незацікавленість представників середнього класу у створенні / нарощуванні обсягу заощаджень.

Незважаючи на відмінності у доходах, частка витрат на заощадження значно не відрізняється: домогосподарства децилів 1–9 заощаджують близько десятої частини доходу. Дане твердження не відповідає четвертому закону Енгеля: «зі зростанням доходу частка витрат на заощадження у бюджеті домогосподарств має збільшуватись». Однак, якщо ми включимо до аналізу домогосподарства, які заощаджень не здійснювали, і розширимо категорію заощаджень, додавши до неї витрати на нерухомість, як це традиційно роблять дослідники, то ми побачимо, що закон Енгеля справджується (таблиця).

Заощадження українських домогосподарств з працюючими особами у складі

Децильна група	Домогосподарства, які заощаджують, %				Витрати на заощадження*, %				Період «покриття»*				Витрати на заощадження**, %			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
1	6	9	8	9	11	12	8	9	2	2	1	1	1	1	1	1
2	15	14	12	13	10	9	11	10	2	2	2	2	2	2	2	2
3	13	14	13	18	10	9	12	10	2	2	2	2	2	2	2	2
4	19	18	20	16	10	10	10	11	2	2	2	2	3	3	3	2
5	24	21	20	18	12	10	12	11	2	2	2	2	4	3	3	2
6	22	19	22	23	10	10	12	11	2	2	2	2	3	3	3	4
7	25	21	26	27	9	10	11	12	1	2	2	2	3	3	4	4
8	29	26	23	28	9	11	12	12	2	2	2	2	4	4	4	4
9	31	30	26	27	10	11	12	13	2	2	2	2	5	5	4	5
10	37	31	35	32	15	16	12	14	3	4	2	2	11	11	7	10

Примітки:

Період «покриття» – період, протягом якого заощадження, накопичені за рік, можуть замінити середньомісячний дохід домогосподарства від оплати праці (кількість місяців); * – серед домогосподарств, які заощаджують; ** – серед усіх домогосподарств, витрати на заощадження включають витрати на нерухомість.

Джерело: розраховано автором на основі даних ОУЖД.

Найбільше заощаджують представники найзаможнішого децилю. Якщо розглянути дані за 2013 р., то відмінність між річними витратами на заощадження 10-го і 9-го децилю становить 4407,10 грн. Це найбільша міждецильна різниця у номінальному виразі, що є непрямою ознакою значної відмінності між доходами 10 % найзаможніших і решти населення.

Більшості домогосподарств заощаджень вистачить на два місяці у випадку втрати доходу від оплати праці всіма членами домогосподарства. Оскільки зазвичай дохід витрачається одним членом домогосподарства, можна припустити, що даний період може бути розтягнутий на довший термін. Протягом цього часу, витрачаючи накопичення, домогосподарство зможе не знижувати рівень свого споживання.

Висновки. Дана стаття є спробою подивитися на питання заощаджень не з точки зору їх потенціальної ролі в економіці, а з позиції визначення потенційного впливу на рівень життя домогосподарств в Україні. Ми встановили, що зростання доходу не призводить до суттєвої зміни ощадної поведінки у короткотерміновій перспективі: попри зростання реального доходу у 2010–2013 рр. не відбулося суттєвого зростання ані частки витрат на заощадження, ані кількості домогосподарств, які заощаджують.

Аналізування ресурсного потенціалу заощаджень домогосподарств з працюючими особами у складі показало, що заощадження, накопичені за рік, можуть дати змогу підтримати звичний рівень споживання у випадку втрати доходу лише протягом декількох місяців.

Подібні накопичення, які можуть бути за короткий термін трансформовані у готівкову форму, здійснює лише кожне п'яте домогосподарство, а серед представників середнього класу – кожне третє. Більшість домогосподарств на створення такого буферу витрачають біля десятої частини бюджету. Якщо зарахувати до заощаджень ще витрати на нерухомість, то справджується закономірність, відповідно до якої зі зростанням доходу частка витрат на заощадження збільшується.

Абсолютна більшість представників середньодохідних груп не беруть участь у здійсненні заощаджень. Через відсутність даних ми не можемо чітко встановити причини нездійснення заощаджень, серед яких можуть бути: відсутність необхідності у заощадженнях нині завдяки раніше зробленим накопиченням; уявлення про неважливість заощаджень; прагнення жити за моделлю споживання вищих прошарків; низька довіра до банківської системи тощо. Крім цього, домогосподарства можуть приховувати інформацію про витрати на накопичення. Враховуючи це, ми не можемо точно оцінити ресурсний потенціал заощаджень українських домогосподарств.

Підсумовуючи, можна сказати, що на даний момент однією з проблем вивчення накопичень населення є відсутність достатнього інформаційного забезпечення. Так, у дослідників відсутній доступ до узагальнених даних фіскальної служби про доходи громадян, а статистика, яка надається Національним банком України, не є достатньою для вивчення структури заощаджень домогосподарств різнодохідних груп. З метою збільшення інформаційного забезпечення в межах дослідження «Обстеження умов життя домогосподарств» можна було б додати блок питань, який би містив питання про наявність і фактичний обсяг (можливо, у вигляді діапазонної оцінки) заощаджень різноманітної форми, у тому числі готівкових накопичень, валюту, у якій населення зберігає накопичення, мотиви ощадної поведінки, довіру до банківської системи, наявну нерухомість та її використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Loayza N. Saving in Developing Countries: An Overview / N. Loayza, K. Schmidt-Hebbel, L. Serven // *The World Bank Economic Review*. – 2000. – 14, № 3. – P. 393–414. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://pdfs.semanticscholar.org/e838/a0f67dde59cc8dba320c7d968fe0aa65d77c.pdf>. – (Дата звернення 06.04.2017).
2. Foley M.C. Household Savings in Russia during the Transition / M.C. Foley, Pyle W. // *Middlebury College Economics Discussion Paper*. – 2005. – № 05-22. – P.1–35. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sandcat.middlebury.edu/econ/repec/mdl/ancoec/0522.pdf>. – (Дата звернення 06.04.2017).
3. Lugauer S. The Role of Household Saving in the Economic Rise of China / S. Lugauer, N.C. Mark // *Hong Kong Institute for Monetary Research Working Paper*. – 2013. – № 4. – P. 1–21. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www3.nd.edu/~slugauer/LugauerMark2011.pdf>. – (Дата звернення 06.04.2017).
4. Stix H. Why Do People Save in Cash? Distrust, Memories of Banking Crises, Weak institutions and Dollarization / H. Stix // *Oesterreichische Nationalbank Working paper*. – 2012. – № 178. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.oenb.at/dam/jcr:71d323d6-3720-4abf-ba7a-f206ba35052b/working_paper_178_tcm16-249425.pdf. – (Дата звернення 06.04.2017).
5. Заяць В. Інвестиційні можливості домогосподарств України: обмеження і перспективи // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 5. – С.4–6. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/5_2012/3.pdf. – (Дата звернення 06.04.2017).
6. Носова Є. Заощадження домогосподарств як джерело інвестиційних ресурсів в Україні / Є. Носова // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. – 2015. – № 167. – С. 73–80. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/1/ekonomika/articles/nosova-e-household-savings-as-a-source-of-investment-resources-in-ukraine_24559.pdf. – (Дата звернення 02.04.2017).
7. Степанова А. Заощадження домогосподарств як важливий інвестиційний ресурс країни / А. Степанова, Є. Удод // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. – 2012. – № 136. – С. 45–49. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/11/136_12.pdf. – (Дата звернення 02.04.2017).
8. Радаев В. О наличии сбережений у российского населения / В.В. Радаев // *Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии*. – Интерцентр, 1997. – С.191–199. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/566/679/1219/029Radaev.pdf>. – (Дата звернення 14.05.2017).

REFERENCES

1. Loayza, N., Schmidt-Hebbel, K. & Serven, L. (2000). Saving in Developing Countries: An Overview. *The World Bank Economic Review*, 14 (3), 393-414. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/e838/a0f67dde59cc8dba320c7d968fe0aa65d77c.pdf> [in English].
2. Foley, M.C. & Pyle, W. (2005). *Household Savings in Russia during the Transition. Middlebury College Economics Discussion Paper*, 05-22, 1-35. Retrieved from <http://sandcat.middlebury.edu/econ/repec/mdl/ancoec/0522.pdf> [in English].
3. Lugauer, S. & Mark, N.C. (2013). *The Role of Household Saving in the Economic Rise of China. Hong Kong Institute for Monetary Research Working Paper*, 4, 1-23. Retrieved from <http://www3.nd.edu/~slugauer/LugauerMark2011.pdf> [in English].
4. Stix, H. (2012). Why Do People Save in Cash? Distrust, Memories of Banking Crises, Weak Institutions and Dollarization. *Oesterreichische Nationalbank Working paper*, 178, 1-50. Retrieved from https://www.oenb.at/dam/jcr:71d323d6-3720-4abf-ba7a-f206ba35052b/working_paper_178_tcm16-249425.pdf [in English].
5. Zayats, V. (2012). Investitsiyni mozhlivosti domogospodarstv Ukrayini: obmezheniya i perspektivi [Investment possibilities of the Ukrainian households: limitations and prospects]. *Investitsiyni: prakty katadosvid - Investments: Practice and Experience*, 5, 4-6. Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/5_2012/3.pdf [in Ukrainian].

6. Nosova, Ye. (2015). Zaoshchadzhennya domohospodarstv yak dzherelo investytsiynykh resursiv v Ukraini [Household savings as a source of investment resources in Ukraine]. *Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics.*, 167, 73-80. Retrieved from http://papers.univ.kiev.ua/1/ekonomika/articles/nosova-e-household-savings-as-a-source-of-investment-resources-in-ukraine_24559.pdf. [in Ukrainian].
7. Stepanova, A. & Udod, Ye. (2012). Zaoshchadzhennya domohospodarstv yak vazhlyvyi investytsiynyy resurs krayiny [Households' savings as an important investment resource of the country]. *Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics.*, 136, 45-49. Retrieved from: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/11/136_12.pdf [in Ukrainian].
8. Radaev, V. (1997). *About Savings of Russian Population. Where is Russia going? The general and the particular in contemporary development.* V.V. Radaev (Ed.); Intercentr [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 26.04.2017

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.211>

УДК 330.564.2: 316.334.55

JEL CLASSIFICATION C51, D14, D31, J43

І.В. ДВОРНИК

асист. каф. аграрної економіки
ВП Національного університету біоресурсів
і природокористування України
«Ніжинський агротехнічний інститут»
16600, м. Ніжин, вул. Шевченка, 10
E-mail: i.dvornyk@ukr.net

ОЦІНКА ВПЛИВУ ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Дослідження присвячене оцінці впливу демографічних, соціальних та економічних факторів на формування доходів сільського населення, особливістю якої є кількісне доведення залежності на мікрорівні. Актуальність теми обумовлена погіршенням умов формування доходів сільського населення та зниженням рівня задоволення життєвих потреб жителів сільської місцевості. Встановлено, що причинами такої ситуації є вплив макроекономічних факторів: інфляція, зростання паритету купівельної спроможності, індексу споживчих цін, збільшення розміру державного боргу тощо. З метою кількісного доведення залежності на мікрорівні застосовано методи моделювання. У ході розрахунку параметрів моделі виявлено, що найбільший вплив на рівень середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості серед розглянутих соціально-демографічних характеристик має наявність працюючих членів домогосподарства та дітей до 18 років. Серед представлених соціально-економічних характеристик найбільший вплив має наявність доходу від продажу худоби, птиці, бджіл та соціальної допомоги. Наявність пільг зменшує можливість отримання більшого грошового доходу. У рамках дослідження запропоновано науково-практичні рекомендації з метою підвищення рівня доходів сільського населення, зокрема розширення ринку праці в сільській місцевості, активізація контролю за операціями оренди земельних ділянок, цільове фінансування молодих фермерів, підтримка сільського населення як виробника сільськогосподарської продукції, використання форм активної соціальної допомоги та підвищення їх адресності, монетизація пільг.

Ключові слова: дохід, сільське населення, формування, моделювання, оцінка, соціально-економічні фактори.

И.В. Дворник

ассист. каф. аграрной экономики
ОП Национального университета биоресурсов
и природопользования Украины
«Нежинский агротехнический институт»
16600, г. Нежин, ул. Шевченко, 10
E-mail: i.dvornyk@ukr.net

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ДОХОДОВ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Исследование посвящено оценке влияния демографических, социальных и экономических факторов на формирование доходов сельского населения, особенность которой – количественное доказательство зависимости на микроуровне. Актуальность темы обусловлена ухудшением условий формирования доходов сельского населения и снижением уровня удовлетворения жизненных потребностей жителей сельской местности. Установлено, что причиной такой ситуации служит влияние макроэкономических факторов: инфляция, рост паритета покупательной способности, индекса потребительских цен, увеличение размера государственного долга и тому подобное. С целью количественного доказательства зависимости на микроуровне применены методы моделирования. При расчете параметров модели выявлено, что наибольшее влияние на уровень среднемесячного денежного дохода домохозяйств сельской местности среди рассмотренных социально-демографических характеристик оказывает наличие работающих членов домохозяйства и детей до 18 лет. Среди представленных социально-экономических характеристик наиболее значимое – наличие дохода от продажи скота, птицы, пчел и социальной помощи. Наличие льгот уменьшает возможность получения большего денежного дохода. В рамках исследования предложены научно-практические рекомендации с целью повышения уровня доходов сельского населения, в частности расширение рынка труда в сельской местности, активизация контроля за операциями аренды земельных участков, целевое финансирование молодых фермеров, поддержка сельского населения как производителя сельскохозяйственной продукции, использование форм активной социальной помощи и повышение их адресности, монетизация льгот.

Ключевые слова: доход, сельское население, формирование, моделирование, оценка, социально-экономические факторы.

I. V. Dvornyk

assistant of Department of Agricultural Economics
SS National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine
«Nizhyn Agrotechnical Institute»
16600, Ukraine, Nizhyn, Shevchenko str., 10
E-mail: i.dvornyk@ukr.net

THE ESTIMATION OF INFLUENCE OF BASIC FACTORS ON THE FORMATION OF RURAL POPULATION'S INCOME

The research is devoted to the estimation of influence of demographic, social and economic factors on formation of rural population's income, whose peculiarity is the quantitative leading of dependence on a microlevel. The actuality of the topic is due to the worsening of conditions of formation of rural population's income and the decline in the level of satisfaction of vital needs of inhabitants of rural locality. It is established that the reason for such situation is the influence of macroeconomic factors: inflation, increase of parity of purchasing power, consumer price index, size of national debt and other. With the aim of the quantitative leading of dependence on the microlevel modeling methods are applied. It is determined at the calculation of parameters of the model, that the level of the average monthly money income of rural households among the considered socio-demographic characteristics is most influenced by availability of working members of households and children under 18 years. Among the given socio-economic characteristic income from the sale of cattle, poultry, bees and social benefits has the most impact. Benefits diminish the possibility of receiving of greater money income. Within the framework of the research theoretical and practical recommendations are proposed to improve the income level of the rural population, particularly the expansion of the labor market in rural areas, the activation of control over the opera-

tions of lease of land shares, earmarking young farmers, support of rural population as a producer of agricultural products, better targeting of social benefits, the use of active forms of social benefits, monetization benefits.

Keywords: income, rural population, development, design, assessment, socio-economic factors.

Постановка проблеми та актуальність обраної теми. Доходи населення є одним із найважливіших показників розвитку країни та добробуту її громадян. Проблема низького рівня життя сільського населення в Україні є загальновизнаною реальністю. До причин, що призвели до такої ситуації, варто віднести втрату сільськими територіями своєї самобутності, занепад сільського господарства як галузі, знецінення сільськогосподарської праці, зовнішню трудову міграцію, низький ринок праці в сільській місцевості, що спричинено згоранням виробничих та переробних галузей, скороченням освітніх, медичних, обслуговувальних закладів, розширенням діяльності агрохолдингів, деформацією орендних відносин, витісненням дрібних сільськогосподарських товаровиробників, недосконалістю нормативно-правової бази. Обмежені можливості сільського населення України реалізувати своє право й потребу в праці є ключовою причиною низького рівня його доходів.

Зауважимо, що сільське населення складає третину населення України й тому, враховуючи зазначені вище проблеми та особливості формування доходів селян, вважаємо, що дослідження цього питання є актуальним для підвищення рівня доходів та купівельної спроможності сільського населення [1]. Сучасне катастрофічне відставання рівня доходів сільського населення від об'єктивно необхідного потребує розробки моделей взаємозв'язку доходів сільського населення з основними соціально-економічними факторами, що можуть бути використані для формування інформаційної бази розроблення заходів політики регулювання доходів сільського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження доходів населення налічує не одне століття. Концептуальні основи теорії доходу були закладені ще класиками економічної теорії та набули подальшого розвитку в 1920–1930-х рр. Так, меркантилісти (Т. Мен, А. Монкретьєн (Т. Мен, А. Monkretien)) вважали, що формування доходів населення пов'язано тільки зі сферою обігу. Фізіократи (Ф. Кене, А. Тюрго (F. Kene, A. Turgot)) бачили джерело збільшення доходів населення в сільськогосподарській діяльності, спрямованій на зростання обсягу продукції. Представники класичної школи (Д. Рікардо, А. Сміт (D. Ricardo, A. Smith)) вирішували питання формування доходів за допомогою ринкових механізмів. Дж.М. Кейнс (J.M. Keynes) доводив необхідність державного регулювання доходів. К. Маркс (K. Marks), досліджуючи доходи, основну увагу приділяв заробітній платі, вважаючи, що вона повинна забезпечувати для працівників звичайний рівень існування [2].

Істотний внесок у дослідження проблеми формування доходів сільського населення здійснили вітчизняні науковці. Зокрема, вивченню впливу соціально-економічних процесів на рівень доходів сільського населення присвячені праці провідних науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, а саме Е.М. Лібанової (E.M. Libanova) [3], О.В. Макарової (O.V. Makarova) [4], В.Г. Сариогло (V.G. Sarioglo) [5], Л.М. Черенько (L.M. Cherenko) [6]. Особливості впливу сільського господарства на формування доходів селян вивчали А.П. Гайдуцький (A.P. Haidutsky) [7], О.М. Могильний (O.M. Mogylnyu) [8]. О.В. Мороз (O.V. Moroz) [9] займався проблемами впливу тіньової економіки на доходи сільського населення.

Метою роботи є оцінка напрямів і сили впливу сукупності демографічних, соціальних та економічних факторів на сучасний процес формування доходів сіль-

ського населення з визначенням специфіки досліджуваних взаємозалежностей та взаємозв'язків на мікрорівні.

Виклад основного матеріалу. Діалектика взаємовідносин держави й людини, диференціація доходів, їх розподіл та перерозподіл, джерела формування, вплив соціально-економічних факторів – це одвічні проблеми, що на кожному історичному етапі розвитку цивілізації та в кожній країні вирішуються досить специфічно й неоднозначно. Особливо це стосується доходів сільського населення.

З моменту здобуття Україною незалежності багато сфер господарства країни було приватизовано, безжалісно знищено, про що опосередковано свідчить велика кількість будинків, автомобілів, матеріальних цінностей преміум класу, що зосереджені в новоутвореному соціальному прошарку мультимільйонерів та мільярдерів, кількість яких в Україні раптово стала співрозмірною з найзаможнішими капіталістичними країнами. Натомість українські селяни, які обробляють чи не найкращі у світі землі, отримують найнижчу в Європі заробітну плату й перебувають на межі, а деякі – і за межею, бідності.

Особливістю формування доходів сільського населення є надходження за здавання в оренду земельних ділянок. Проте в Україні назріла проблема, пов'язана із володінням земельними ділянками. Майже 80 % власників земельних часток-паїв перетнули 50-річний рубіж, а 43 % мають вік понад 60 років. За таких умов значна їх частина не в змозі самостійно вести на своїх земельних ділянках сільськогосподарське виробництво та контролювати їх використання. Таким чином, встановлено, що дохід від власності має тіньові особливості: непрозоре оформлення договорів оренди по відношенню до сільського населення, розмір та форма орендної плати, неправомірне використання земельних ділянок, що належать до категорій відумерлої спадщини та невитребуваних паїв.

З кожним роком звужується ринок праці в сільській місцевості. Малі підприємства все більше програють у конкуренції з великими агрохолдингами, які монополізують аграрний ринок. Через це відбувається поетапне блокування передусім дрібних і середніх сільгоспвиробників щодо їх прямого доступу до ринків збуту, більшості видів послуг, включаючи державну підтримку, інвестування, кредитування, інновації тощо. Проте агрохолдинги, через високий рівень механізації виробничого процесу, не забезпечують потрібного залучення людей до праці. Як показує світовий досвід, урівноважити конкурентоспроможність домогосподарств у сільській місцевості із агрохолдингами можна тільки завдяки розвитку справжньої обслуговувальної й виробничої сільськогосподарської кооперації не лише на рівні окремих сіл, а й галузей, територій. Вступ у кооперацію, як правило, спричиняє зниження витрат виробництва й гарантує збут продукції, що позитивно впливає на зростання доходів селян.

Високе податкове навантаження на підприємців, виробників сільськогосподарської продукції призвело до того, що вони змушені виставляти непідйомні ціни для населення та значно вищі, ніж на імпортну продукцію. У зв'язку з цим вітчизняне виробництво сільськогосподарської продукції стає нерентабельним та не приносить бажаного доходу. Незадовільною є купівельна спроможність селян, оскільки ріст цін на товари та послуги не пропорційний росту отримуваних доходів. Скрутне матеріальне становище змушує населення звертатися за підтримкою до держави у вигляді субсидій та допомог, що, у свою чергу, також накладає на них цілий ряд обмежень. Така ситуація негативно впливає на рівень життя селян.

Як результат, у 2015 р. за самооцінкою матеріального добробуту 75,5 % домогосподарств вважають себе бідними, 24,3 % – небідні, але ще не представники середнього класу і лише 0,2 % – представники середнього класу. Жоден з респондентів

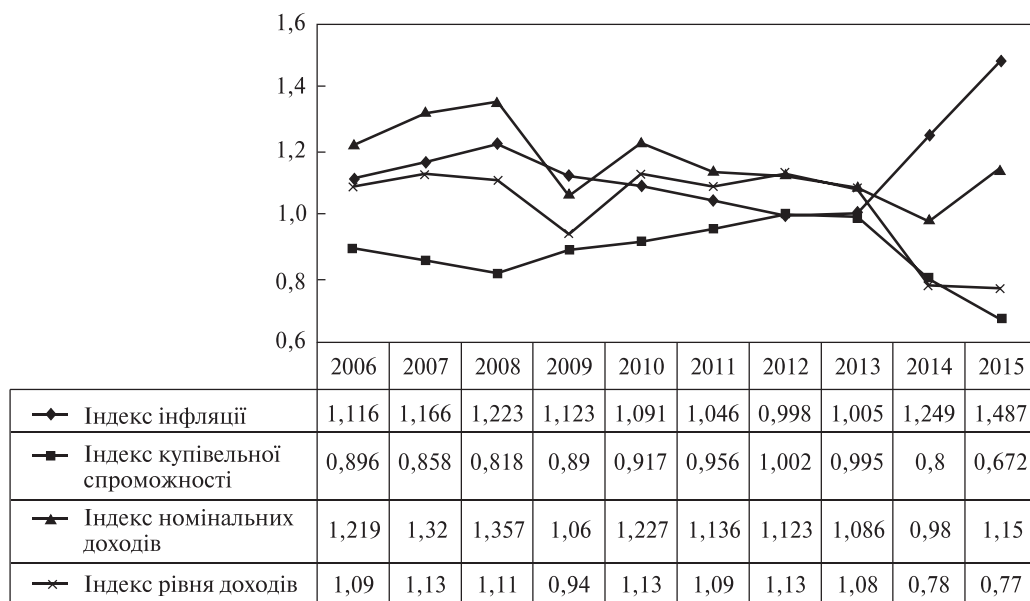

Рис. 1. Оцінка рівня доходів сільського населення індексним методом

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату [1].

не відніс себе до категорії заможних [10]. Отже, матеріальні умови життя сільського населення за останні роки бажають бути кращими. Населення не задовольняє в повній мірі власні потреби, часто навіть у найнеобхіднішому, при цьому втрачаючи стимули до праці.

За самооцінкою рівня доходів домогосподарств у 2015 р. лише 7,3 % вважали, що їм було достатньо коштів і вони робили заощадження, 43,3 % мали достатньо коштів, але заощаджень не робили, 43,9 % постійно відмовлялися в найнеобхіднішому, крім харчування, а 5,5 % домогосподарствам не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування [10].

Така ситуація зумовлена впливом макроекономічних факторів: інфляція, зростання паритету купівельної спроможності, індексу споживчих цін, збільшення розміру державного боргу тощо. Як результат, встановлено, що в 2015 р. реально доходи сільського населення зменшилися на 23 % (рис. 1).

Однак, досліджуючи рівень доходів сільського населення оперувати лише середніми числами й загальними сумами не можна. Необхідна детальна оцінка, щоб визначити фактори впливу на рівень доходів селян та виокремити реальні шляхи покращення їх матеріального добробуту.

Рівень грошових доходів сільського населення України залежить від соціально-демографічних та економічних характеристик домогосподарств. З метою кількісного доведення залежності на мікрорівні застосовано ряд статистичних методів, зокрема методи моделювання.

На базі даних «Вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України» (далі – ОУЖД) проаналізовано особливості формування показника «Середньомісячний грошовий дохід домогосподарства». У результаті цього виявлено взаємозв'язок між розміром грошових доходів і рядом характеристик домогосподарств, а саме:

- кількість осіб у домогосподарстві;
- кількість дітей у складі домогосподарства;
- кількість працюючих осіб у складі домогосподарства;
- рівень освіти голови домогосподарства;
- вік голови домогосподарства;
- стать голови домогосподарства;
- соціально-економічний статус голови домогосподарства;
- вартість безготівкової пільги на житлово-комунальні послуги;
- наявність у домогосподарстві отримувачів соціальної допомоги (допомоги по безробіттю, допомога на дітей (одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога сім'ям, які виховують дітей до 16 (18) років, інші допомоги), допомоги малозабезпеченим сім'ям, інші види допомоги (у зв'язку з припиненням роботи, по вагітності і пологах, Чорнобильська, на поховання, від місцевої влади, інші));
- наявність земельних ділянок;
- кількість земельних ділянок у користуванні;
- дохід від здачі внайм земельної ділянки (паю);
- дохід від продажу продукції рослинництва;
- дохід від продажу продукції тваринництва;
- дохід від продажу худоби, птиці, бджіл.

У ході експериментальних розрахунків встановлено, що найбільш прийнятним підходом для виявлення взаємозв'язку між рівнем грошових доходів та соціальними, демографічними й економічними характеристиками домогосподарств є застосування лінійних регресійних моделей з використанням умовних (структурних) змінних.

Загальний вигляд лінійної моделі регресії зі структурними змінними задається формулою:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 b_1 + \beta_2 b_2 + \dots + \beta_n b_n, \quad (3.1)$$

де Y – емпіричний рівень грошового доходу; b_i – бінарні змінні (тип домогосподарства, вік, стать голови домогосподарства, рівень освіти та ін.), $i = 1, 2, \dots, n$; β_0 – вільний член, який має значення емпіричного рівня грошового доходу, що відповідає нульовим значенням всіх бінарних змінних; β_i – коефіцієнти регресії, які відображають вплив кожної змінної (при $b_i = 1$) на емпіричний рівень грошового доходу, $i = 1, 2, \dots, n$.

Треба відмітити, що в моделях такого типу всі факторні ознаки є *бінарними* змінними, тобто вони можуть набувати лише одне із двох можливих значень: 0 або 1. Здатність моделі правильно описати реальну структуру залежності результативної ознаки від факторних проявляється у її адекватності. У ході виявлення найбільш вагомих факторних змінних для їх подальшого використання в моделюванні оцінок грошового доходу застосовано *метод покрокової регресії з «приєднанням» та «виключенням»*.

За результатами аналізу гістограм розсіяння та парних коефіцієнтів кореляції, а також після ряду статистичних перетворень виділено декілька показників, які можуть бути використані як факторні змінні, що характеризують середньомісячний грошовий дохід домогосподарств. Зауважимо, що для моделювання використано мікрофайл даних ОУЖД 2013 р. При цьому в представлених моделях значення параметрів моделей та результативної змінної скориговані з урахуванням динаміки зростання

доходів у 2015 р. [11]. Під час побудови моделі з метою уникнення автокореляції між змінними, включеними в модель, дотримувався принцип, що в кінцевій моделі мають бути представлені показники різних класифікаційних груп, а саме: соціальні, демографічні та економічні.

Виділено такі змінні:

- кількість дітей у складі домогосподарства (коефіцієнт парної кореляції $r = -0,152$);
- кількість працюючих осіб у складі домогосподарства ($r = 0,441$);
- рівень освіти голови домогосподарства ($r = 0,196$);
- стать голови домогосподарства ($r = 0,169$).
- соціально-економічний статус голови домогосподарства ($r = -0,137$);
- отримання домогосподарством безготівкової пільги на житлово-комунальні послуги ($r = -0,054$);
- отримання соціальних допомог членами домогосподарства (допомоги по безробіттю, допомога на дітей (одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомоги сім'ям, які виховують дітей до 16 (18) років, інші допомоги), допомоги малозабезпеченим сім'ям, інші види допомоги (у зв'язку з припиненням роботи, по вагітності і пологах, Чорнобильська, на поховання, від місцевої влади, інші)) ($r = 0,145$);
- кількість земельних ділянок у користуванні домогосподарства ($r = 0,185$);
- дохід від продажу продукції рослинництва і тваринництва ($r = 0,142$);
- дохід від продажу худоби, птиці, бджіл ($r = 0,233$).

Перша модель регресії для середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості (Y_{inc}) представляє соціально-демографічні характеристики домогосподарств сільської місцевості та містить такі змінні:

- 1) $V1$ – наявність дітей у домогосподарстві (змінна приймає значення «1» – якщо діти є і «0» – якщо дітей немає);
- 2) $V2$ – наявність працюючих членів домогосподарства («1» – так; «0» – ні);
- 3) $V3$ – наявність вищої освіти у голови домогосподарства («1» – так; «0» – ні);
- 4) $V4$ – голова домогосподарства – чоловік («1» – так; «0» – ні);
- 5) $V5$ – голова домогосподарства – пенсіонер за соціально-економічним статусом («1» – так; «0» – ні).

Кінцевий вигляд моделі:

$$Y_{inc} = 2190,50 + 1294,07 \cdot V1 + 1898,28 \cdot V2 + 275,33 \cdot V3 + 514,06 \cdot V4 + 613,19 \cdot V5$$

$$\left(\begin{array}{ll} R^2 = 0,810; & R_{крит}^2 = 0,316 \\ F = 27,43 & F_{крит} = 2,73 \end{array} \right)$$

Критичні значення наведених характеристик якості моделі відповідають 95 % імовірності наявності взаємозв'язку між результативною та факторними змінними.

Оскільки фактичні значення коефіцієнта детермінації R^2 та F – відношення суттєво перевищують їхні критичні значення, є підстави стверджувати, що зв'язок між результативною та факторними ознаками адекватно описується одержаним рівнянням. Наближеність фактичного R^2 до одиниці означає, що зв'язок між ознаками щільний, визначеними соціально-демографічними характеристиками домогосподарств пояснюється 81 % варіації середньомісячного грошового доходу домогосподарств;

Таблиця 1. Інтерпретація значень параметрів моделі регресії

Параметр	Значення параметру	Пояснення
Вільний член рівняння ($t = 8,6$)	+2190,50	Це середньомісячний грошовий дохід домогосподарства, що проживає у сільській місцевості (Y_{inc}), яке у своєму складі немає дітей, працюючих осіб, а головою домогосподарства є жінка, яка немає вищої освіти та не є пенсіонером
Коефіцієнт регресії при змінній $V1$ ($t = 6,2$)	+1294,07	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають дітей до 18 років, Y_{inc} зростає в середньому на 1294,07 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 3484,57 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V2$ ($t = 9,1$)	+1898,28	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають працюючих членів домогосподарства, Y_{inc} зростає в середньому на 1898,28 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 4088,78 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V3$ ($t = 1,3$)	+275,33	За інших рівних умов для домогосподарств, голова яких має вищу освіту, Y_{inc} зростає в середньому на 275,33 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 2465,83 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V4$ ($t = 2,5$)	+514,06	За інших рівних умов для домогосподарств, голова яких є чоловік, Y_{inc} зростає в середньому на 514,06 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 2704,56 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V5$ ($t = 2,9$)	+613,19	За інших рівних умов для домогосподарств, голова яких є пенсіонером, Y_{inc} зростає в середньому на 613,19 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 2803,69 грн

Джерело: розрахунки автора за даними мікрофайлу даних ОУЖД.

t – статистики свідчать про суттєву значимість коефіцієнтів регресії. Їхні значення, а також інтерпретація параметрів моделі наведено в табл. 1.

Отже, при розрахунку параметрів моделі встановлено, що найбільший вплив на рівень середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості серед розглянутих соціально-демографічних характеристик має наявність працюючих членів домогосподарства. Дещо менший вплив має наявність дітей до 18 років, статус голови домогосподарства як пенсіонера та його стать. Незначний вплив на рівень середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості має наявність вищої освіти голови домогосподарства.

Таким чином, у ході визначення емпіричного середнього грошового доходу в місяць за лінійною моделлю регресії використано всі можливі комбінації змінних із можливих наборів ознак. Графічне відображення диференціації середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості серед соціально-демографічних характеристик представлено на рис. 2.

Набір ознак за № 1 відповідає типам домогосподарств із найменшим рівнем грошових доходів, оскільки всі факторні змінні дорівнюють 0. Це домогосподарства, які у своєму складі не мають дітей, працюючих осіб, а головою домогосподарства є жінка, яка не має вищої освіти та не є пенсіонером. Отже, їхній грошовий дохід у 2015 р. становив в середньому 2190,50 грн на місяць.

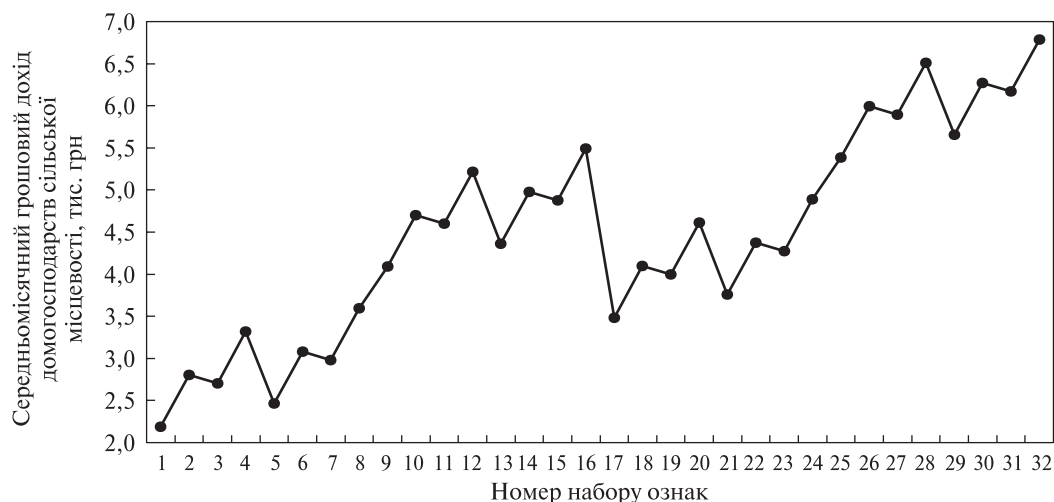

Рис. 2. Динаміка середньомісячного грошового доходу за наявності у домогосподарств сільської місцевості різного набору соціально-демографічних характеристик

Джерело: розрахунки автора за даними мікрофайлу даних ОУЖД.

Набір ознак за № 32 відповідає типам домогосподарств з найвищим рівнем грошових доходів, оскільки всі факторні змінні дорівнюють 1. Це домогосподарства, які проживають у сільській місцевості, мають дітей до 18 років, у складі домогосподарства є працюючі особи, а голова домогосподарства — чоловік, який має вищу освіту, при цьому є пенсіонером. Їхній грошовий дохід у 2015 р. становив в середньому 6785,43 грн на місяць.

Варіація доходу за даною моделлю складає 1224,15 грн. Таким чином, за результатами моделювання можна зробити висновок, що наявність у домогосподарств сільської місцевості різного набору соціально-демографічних характеристик спричиняє диференціацію середньомісячного грошового доходу більш ніж утричі (в 2015 р. рівень їхнього грошового доходу коливався в межах 2190,50–6785,43 грн на місяць).

Друга модель регресії для середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості представляє соціально-економічні характеристики домогосподарств сільської місцевості та включає такі змінні:

- 1) $V1$ — наявність безготівкових пільг на житлово-комунальні послуги (змінна набуває значення «1» — якщо пільги є; змінна приймає значення «0» — якщо пільг немає);
- 2) $V2$ — наявність соціальної допомоги («1» — так; «0» — ні);
- 3) $V3$ — наявність трьох і більше земельних ділянок у користуванні домогосподарства («1» — так; «0» — ні);
- 4) $V4$ — наявність доходу від продажу продукції рослинництва і тваринництва («1» — так; «0» — ні);
- 5) $V5$ — наявність доходу від продажу худоби, птиці, бджіл («1» — так; «0» — ні).

Таблиця 2. Інтерпретація значень параметрів моделі регресії

Параметр	Значення параметру	Пояснення
Вільний член рівняння ($t = 15,9$)	+3079,22	Це середньомісячний грошовий дохід домогосподарства, що проживає у сільській місцевості (Y_{inc}), яке не має пільг, не отримує соціальної допомоги, не має у своєму користуванні трьох і більше земельних ділянок та доходів від продажу продукції рослинництва і тваринництва та худоби, птиці, бджіл
Коефіцієнт регресії при змінній $V1$ ($t = -1,6$)	-256,17	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають пільги на житлово-комунальні послуги, Y_{inc} зменшується в середньому на 256,17 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 2823,05 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V2$ ($t = 5,1$)	+805,50	За інших рівних умов для домогосподарств, які отримують соціальну допомогу, Y_{inc} зростає в середньому на 805,50 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 3884,72 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V3$ ($t = 3,1$)	+492,54	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають у своєму користуванні три і більше земельних ділянок, Y_{inc} зростає в середньому на 492,54 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 3571,76 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V4$ ($t = 3,0$)	+470,00	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають дохід від продажу продукції рослинництва і тваринництва, Y_{inc} зростає в середньому на 470,00 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 3549,22 грн
Коефіцієнт регресії при змінній $V5$ ($t = 6,9$)	+1089,30	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають дохід від продажу худоби, птиці, бджіл, Y_{inc} зростає в середньому на 1089,30 грн. Тобто середньомісячний грошовий дохід таких домогосподарств складає в середньому 4168,52 грн

Джерело: розрахунки автора за даними мікрофайлу даних ОУЖД.

Кінцевий вигляд моделі:

$$Y_{inc} = 3079,22 - 256,17 \cdot V1 + 805,50 \cdot V2 + 492,54 \cdot V3 + 470,00 \cdot V4 + 1089,30 \cdot V5$$

$$\left(\begin{array}{l} R^2 = 0,742; \quad R_{крит}^2 = 0,316 \\ F = 18,84 \quad F_{крит} = 2,73 \end{array} \right)$$

Критичні значення наведених характеристик якості моделі відповідають 95 % імовірності наявності взаємозв'язку між результативною та факторними змінними. Зв'язок між результативною та факторними ознаками адекватно описується одержаним рівнянням. Зв'язок між ознаками щільний. Визначеними соціально-демографічними характеристиками домогосподарств пояснюється 74 % варіації середньомісячного грошового доходу домогосподарств. Значимість коефіцієнтів регресії є суттєвою. Їх значення, а також інтерпретацію параметрів моделі наведено в табл. 3.

Таким чином, серед представлених соціально-економічних характеристик домогосподарств сільської місцевості встановлено, що найбільший вплив на рівень

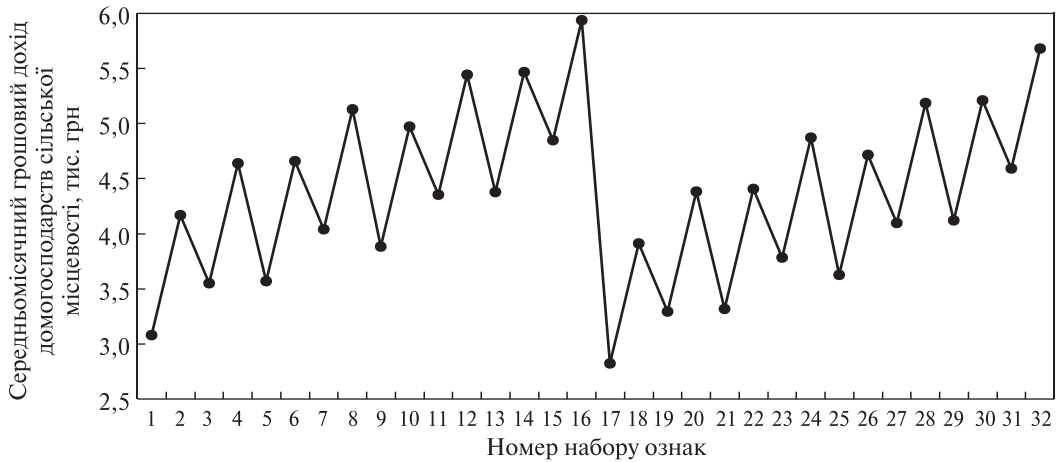

Рис. 3. Динаміка середньомісячного грошового доходу за наявності у домогосподарств сільської місцевості різного набору економічних характеристик

Джерело: розрахунки автора за даними мікрофайлу даних ОУЖД.

середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості має наявність доходу від продажу худоби, птиці, бджіл та соціальної допомоги. Менший вплив має наявність у користуванні домогосподарств трьох і більше земельних ділянок та наявність доходу від продажу продукції рослинництва і тваринництва. Наявність пільг на житлово-комунальні послуги зменшує можливість отримання більшого грошового доходу. Графічне відображення диференціації середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості серед соціально-економічних характеристик представлено на рис. 3.

Набір ознак за № 17 відповідає типам домогосподарств із найменшим рівнем грошових доходів, оскільки чотири факторні змінні-стимулятори дорівнюють 0, а фактор-дестимулятор (наявність пільг) дорівнює 1. Це домогосподарства, які мають пільги на житлово-комунальні послуги, жоден із членів домогосподарства не отримує соціальної допомоги, мають у своєму користуванні до двох земельних ділянок та не отримують доходів від продажу продукції рослинництва і тваринництва, а також худоби, птиці, бджіл. Отже, їхній грошовий дохід у 2015 р. становив в середньому 2823,05 грн на місяць.

Набір ознак за № 16 відповідає типам домогосподарств із найвищим рівнем грошових доходів, оскільки всі факторні змінні-стимулятори дорівнюють 1, а фактор-дестимулятор (наявність пільг) дорівнює 0. Це домогосподарства, які проживають у сільській місцевості, не отримують пільги на житлово-комунальні послуги, хоча б один із членів домогосподарства отримує соціальну допомогу, домогосподарство має у своєму користуванні три і більше земельних ділянок, отримує дохід від продажу продукції рослинництва і тваринництва, а також продажу худоби, птиці, бджіл. Отже, їхній грошовий дохід у 2015 р. становив в середньому 5936,58 грн на місяць.

Варіація доходу за даною моделлю складає 768,85 грн. Отже, за результатами моделювання можна зробити висновок, що наявність у домогосподарств сільської місцевості різного набору економічних характеристик спричиняє диференціацію

середньомісячного грошового доходу у понад два рази. Оскільки варіація доходів у другій моделі є меншою, то варто вважати, що соціально-економічні характеристики є важливішими та більше впливають на рівень доходів домогосподарств сільської місцевості. Саме тому розробка моделей формування доходів викликає значний практичний інтерес.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Трансформація соціально-економічних відносин та реформування аграрного сектору України супроводжується низкою кризових явищ, що призводить до погіршення умов формування доходів сільського населення та зниження рівня задоволення життєвих потреб жителів сільських поселень. Отримані в результаті дослідження моделі дають змогу визначити та дослідити взаємозв'язок і залежність доходів сільського населення від впливу на них різних факторів. Оскільки варіація доходів у другій моделі є меншою, то варто вважати, що соціально-економічні характеристики є важливішими та більше впливають на рівень доходів домогосподарств сільської місцевості.

Визначено, що найбільший вплив на рівень доходів селян має наявність працюючих членів домогосподарства. Тому пропозицією є розширення ринку праці в сільській місцевості за рахунок сприяння розвитку виробничої й соціальної інфраструктури, кооперації, відновлення великих сільських підприємств замкнутого типу з метою збільшення кількості робочих місць, оскільки більшість селян є працівниками найманої праці.

Встановлено, що наявність земельних ділянок збільшує розмір доходів сільського населення. Тому пріоритетним напрямом повинно стати передання земельних часток (паїв) відумерлої спадщини в комунальну власність територіальним громадам, щоб сільська рада могла розподіляти ділянки молоді, яка прагне жити й працювати у селі. З метою збільшення доходу сільського населення від здачі в оренду земельних часток (паїв) пропонуємо здійснювати регулярний перегляд орендарями розмірів орендної плати за землю, виходячи із потенційного врожаю і ринкових цін у попередні роки; органам місцевого самоврядування здійснювати контроль за дотриманням орендарями чесності при нарахуванні орендної плати, оскільки переважна частина власників земельних ділянок – пенсіонери; проводити роз'яснювальну роботу серед населення щодо процедури оренди.

Значний вплив на формування доходів сільського населення має наявність доходу від продажу худоби, птиці, бджіл. Тому важливим є підвищення контролю за цінами на сільськогосподарську продукцію при її реалізації сільським населенням переробним підприємствам та на ринках за рахунок удосконалення роботи маркетингових служб з метою забезпечення доходом безпосередніх товаровиробників (сільське населення).

Необхідним вважаємо підвищення адресності нарахування соціальних допомог, оскільки вони суттєво впливають на рівень доходу селян: стимулювати її отримання сім'ями, які мають на неї право, але не обізнані про процедуру отримання, та фіксувати ті домогосподарства, сукупні доходи яких забезпечують їм гідний рівень життя, у тому числі за рахунок визначення рівня доходу сільського населення від продажу сільськогосподарської продукції. Пріоритетним напрямом вважаємо використання форм активної соціальної допомоги.

Негативний вплив на розмір середньомісячного грошового доходу домогосподарств сільської місцевості безготівкових пільг на житлово-комунальні послуги стимулює до проведення монетизації пільг – перетворення зобов'язань держави на кошти для пільговика, які він зможе витратити самостійно в межах тієї суми, яку буде визначено державою.

Таким чином, отримані результати дослідження, на наш погляд, свідчать, що під час планування напрямів соціально-економічної політики держави щодо удосконалення формування доходів сільського населення необхідно дотримуватися системного підходу та враховувати фактори, що безпосередньо впливають на рівень доходів селян. Перспективи подальших досліджень передбачають удосконалення механізму регулювання доходів сільського населення з метою забезпечення купівельної спроможності селян та продовольчої безпеки країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Юхименко П.І. Історія економічних учень : Навч. посіб. / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. – 2-ге вид., випр. – Київ : Знання-Прес, 2001. – 514 с.
3. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: колективна монографія / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2012. – 320 с.
4. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: Монографія / О.В. Макарова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2015. – 244 с.
5. Саріогло В.Г. Оцінювання соціально-економічних показників: прикладні аспекти застосування непрямих методів: [монографія] / Саріогло В.Г.; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2012. – 136 с.
6. Черенко Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища / Л.М. Черенко // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 11–21. – doi: 10.15407/dse2015.01.011
7. Гайдуцький А.П. Аграрна реформа і нові можливості для залучення іноземних інвестицій / А.П. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 3–12.
8. Могильний О.М. Аграрний ринок праці: функціональні особливості та їх соціально-економічні наслідки для населення / О.М. Могильний // Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 5–11.
9. Мороз О.В. Основні проблеми тінізації заробітної плати в Україні / О.В. Мороз, В.М. Семцов // Економіка АПК. – 2013. – №3. – С. 94–101.
10. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.
11. Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник; архів 2012–2015 / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

REFERENCES

1. Sait «Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy» [Site «Statistics Service of Ukraine»]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
2. Yukhymenko, P.I., Leonenko, P.M. (2001) *Istoriya ekonomichnykh uchen [History of economic thought]*. Kiev : Znannya-Pres [in Ukrainian].
3. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Lyudskyy rozvytok v Ukraini: sotsialni ta demographichni chynnyky modernizatsii natsionalnoi ekonomiky [Human Development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]*. Kiev : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Makarova, O.V. (2015). *Sotsialna polityka v Ukraini [Social policy in Ukraine]*. Kiyv. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Sarioglo, V.G. *Otsinyuvannya sotsial'no-ekonomichnykh pokaznykiv: prykladni aspekty zastosuvannya nepryamykh metodiv [Evaluation of socio-economic indexes: the applied aspects of application of indirect methods]*. Kiev. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Cherenko, L.M. (2015). *Novi formy bidnosti v Ukraini: osnovni proiavy ta otsinka masshtabiv yavyscha [New forms of poverty in Ukraine: The main displays and rating scale phenomena]* *Demohrafiya ta*

- sotsialna ekonomika. - Demography and social economy, 1(23), 11-21* doi: 10.15407/dse2015.01.011 [in Ukrainian].
7. Gaydutskyi, A.P. (2006) Agrarna reforma i novi mozhlyvosti dlya zaluchennya inozemnykh inveatytsiy [Agrarian reform and new opportunities for attracting foreign investment]. *Ekonomika APK - The economy of the AIC, 8, 3-12* [in Ukrainian].
 8. Mohylnyy, O.M. (2013) Agrarnyy rynek pratsi: fynktsionalni osoblyvosti ta yih sotsial'no-ekonomic-hni naslidky dlya naselennya [The agricultural labor market: functional features and their social and economic consequences for the population]. *Ekonomika APK - The economy of the AIC, 12, 5-11* [in Ukrainian].
 9. Moroz, O.V., Semtsov, V.M. (2013) Osnovni problemy tinizatsiyi zarobitnoyi platy v Ukraini [The main problems of shadow wages in Ukraine]. *Ekonomika APK - The economy of the AIC, 3, 94-101* [in Ukrainian].
 10. *Samootsinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnya svoiykh dokhodiv [Ukraine households self-perceived of their income].* (2015). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
 11. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy za danymy vybirkovoho obstezhennya hyttya domohospodarstv Ukrainy [The costs and resources of households in Ukraine (according to sampling household budget of Ukraine)].* (2012-2015). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.05.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.225>

УДК 331.522/.526 005.33-043.2:331.5(045)

JEL CLASSIFICATION: J 23

М.В. КУЦЕВОЛОВА

аспірант

Донецький національний університет економіки

і торгівлі імені М. Туган-Барановського

Україна, 50000, м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, буд. 16

E-mail: mvd.91@ukr.net

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ: МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ЗАЙНЯТОСТІ

Успішна реалізація державної політики у сфері зайнятості потребує розробки та ухвалення довгострокової програми, спрямованої на побудову нової соціально орієнтованої моделі регулювання ринку праці. Сфера зайнятості відображає ступінь розвитку та функціонування суспільних відносин, забезпечує саморозвиток та самореалізацію людини через працю та працевлаштування, соціальний захист незахищених, уразливих верств населення. На зайнятість населення впливає ряд важливих факторів, від розвитку і взаємодії яких залежить стан ринку праці. Обґрунтовано необхідність визначення факторів основного та опосередкованого впливу на рівень зайнятості населення регіону для забезпечення ефективної регіональної політики зайнятості, для вибору пріоритетних напрямів її реалізації на рівні регіону. Доведено доцільність урахування результатів оцінювання впливу цих чинників на рівень зайнятості під час розроблення регіональних програм зайнятості. На основі класифікації та аналізу чинників основного та опосередкованого впливу (на прикладі Донецької області) визначено пріоритетні напрями політики зайнятості на регіональному рівні. Встановлено, що для розробки заходів підвищення ефективності зайнятості населення на національному і регіональному рівнях необхідним є дослідження усіх чинників впливу на зайнятість населення.

Ключові слова: фактори впливу, зайнятість, ринок праці, рівень зайнятості населення, політика зайнятості, регіональний ринок праці.

М.В. Куцєволова

аспірант

Донецький національний університет економіки

і торгівлі імені М. Туган-Барановського

Україна, 50000, г. Кривой Рог, ул. Трамвайная, д. 16

E-mail: mvd.91@ukr.net

©. КУЦЕВОЛОВА М.В., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30): 225-236

225

ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНОВ: ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИКИ ЗАНЯТОСТИ

Успешная реализация государственной политики в сфере занятости требует разработки и принятия долгосрочной программы, направленной на построение новой социально ориентированной модели регулирования рынка труда. Сфера занятости отражает степень развития и функционирования общественных отношений, обеспечивает саморазвитие и самореализацию человека через труд и трудоустройство, социальная защита незащищенных, уязвимых слоев населения. На занятость населения влияет ряд важных факторов, от развития и взаимодействия которых зависит состояние рынка труда. Обоснована необходимость определения факторов основного и опосредованного влияния на уровень занятости населения региона для обеспечения эффективной региональной политики занятости, для выбора приоритетных направлений ее реализации на уровне региона. Доказана целесообразность учета результатов оценки воздействия этих факторов на уровень занятости в ходе разработки региональных программ занятости. На основе классификации и анализа факторов основного и опосредованного воздействия (на примере Донецкой области) определены приоритетные направления политики занятости на региональном уровне. Установлено, что для разработки мероприятий по повышению эффективности занятости населения на национальном и региональном уровнях необходимо исследование всех факторов влияния на занятость населения

Ключевые слова: факторы влияния, занятость, рынок труда, уровень занятости населения, политика занятости, региональный рынок труда.

M.V. Kutsevolova
graduate student
Donetsk National University of Economics and Trade named
after Mykhaylo Tugan-Baranovsky
Ukraine, 50000, Dnipropetrovsk region, Krivoy Rog
Str. Tramvaina, 16
E-mail: mvd.91@ukr.net

FACTORS OF INFLUENCE ON EMPLOYMENT OF POPULATION AT REGIONAL LEVEL: THE POSSIBILITIES FOR USING IN THE PROCESS OF THE FORMATION OF EMPLOYMENT POLICY

Successful implementation of state employment policy requires the development and adoption of a long-term program aimed on building a new socially-oriented model of labor market regulation. Employment sphere reflects the degree of development and functioning of public relations because it should provides self-development and self-realization of man through labor and employment, social protection of vulnerable groups of the population. A number of important factors from the development and interaction of which depending labor market function, have significantly effects on the employment. The necessity of determining the factors of the main and indirect influence on the level of employment of the population of the region for providing an effective regional employment policy, for the selection of priority directions of its implementation at the regional level is substantiated. The expediency of taking into account the results of the assessment of the influence of these factors on the level of employment in the development of regional employment programs is proved. On the basis of classification and analysis of the factors of the main and indirect influence (on the example of the Donetsk region), the priority directions of the employment policy at the regional level are determined. It is established that in order to develop measures for increasing the employment efficiency of the population at the national and regional levels, it is necessary to study all factors affecting the employment of the population.

Keywords: factors of influence, employment, labor-market, adjusting of employment, employment policy, regional labor market.

Постановка проблеми. Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку України можливо на основі розбудови сучасної соціально орієнтованої економіки. Одним із найважливіших пріоритетів залишається досягнення збалансованого розвитку ринку праці, забезпечення продуктивної зайнятості, що потребує урахування

впливу постаріння населення, значних обсягів міграції, утримання невисокої ціни робочої сили, скорочення кількості вакансій, погіршення якості наявних робочих місць. Рівень зайнятості населення характеризує стан макроекономічного середовища у країні, структуру національної економіки, рівень розвитку ринкових форм господарювання, інституційне забезпечення соціально-трудова відносин, рівень підприємницької активності населення тощо. Тому для розробки та реалізації стратегій соціально-економічного розвитку країни у цілому та її регіонів зокрема, надзвичайно важливим є визначення факторів основного та опосередкованого впливу на зайнятість населення та обґрунтування можливостей використання оцінок впливу цих чинників на рівень зайнятості у процесі розроблення регіональних програм зайнятості.

Актуальність теми. Вітчизняні науковці приділяють достатньо уваги дослідженню факторів впливу на зайнятість населення, визначенню основних напрямів реалізації політики зайнятості з урахуванням впливу цих чинників. Однак в умовах посилення негативних тенденцій розвитку ринку праці, обумовлених макроекономічною нестабільністю, скороченням кількості вакансій з гідними умовами оплати праці, необхідно виокремлення основних чинників впливу на зайнятість населення, оцінювання їх впливу на зайнятість та урахування результатів цього оцінювання для ухвалення управлінських рішень на національному та регіональному рівнях. Це підтверджує актуальність дослідження факторів впливу на зайнятість населення на рівні регіону та визначення можливостей використання оцінок впливу цих чинників на рівень зайнятості при розробленні регіональних програм зайнятості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зайнятості населення та її регулювання завжди перебувала у центрі уваги економічної науки, їй присвячені праці багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців. Теоретичні, методологічні та прикладні проблеми зайнятості населення досліджують Л. Авдеев (L. Avdeev), С. Бандур (S. Bandur), В. Брич (V. Brych), О. Волкова (O. Volkova), І. Гнибіденко (I. Hnybidenko), Т. Заяць (T. Zajac), О. Левченко (O. Levchenko), Е. Лібанова (E. Libanova), Л. Лісогор (L. Lisogor), Ю. Маршавін (Y. Marshavin) та ін., розглядаючи теоретико-методологічні проблеми й особливості регулювання ринку праці України, розкриваючи зміст поняття «зайнятість населення». Фактори впливу і проблеми зайнятості населення є предметом дослідження низки науковців. Зокрема, В. Онікієнко (V. Onikiyenko) та Н. Коваленко (N. Kovalenko) [2] визначальними факторами впливу на зайнятість населення в Україні вважають структурні зрушення економічного, соціального та техніко-технологічного характеру. Н. Казюка (N. Kazyuka) [5], вважає, що на рівень і структурні трансформації зайнятості впливають майже на усі процеси і тенденції економіки, політики, суспільства, законодавства тощо. С. Трубич (S. Trubych) [4] поділяє на дві групи чинники, що впливають на рівень зайнятості населення, М. Головка (M. Golovko) [3] вважає, що до основних факторів формування зайнятості населення належать правові, економічні, соціальні та організаційні. Однак дотепер окремі аспекти дослідження факторів впливу на зайнятість населення, пов'язані зі специфікою їх дії на сферу зайнятості регіону, залишаються недостатньо дослідженими. Це обумовлює необхідність здійснення більш детального аналізу факторів впливу на зайнятість населення на регіональному рівні.

Метою статті є дослідження факторів впливу на зайнятість населення, визначення факторів основного та опосередкованого впливу для обґрунтування пріоритетних напрямів політики зайнятості на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У широкому розумінні зайнятість населення охоплює всі види суспільно корисної діяльності громадян, які приносять

заробіток (трудоий дохід). Тобто, зайнятість населення стосується значного кола явищ і процесів у соціально-економічному житті суспільства, які характеризують відносини щодо раціонального використання робочої сили, забезпечення гідного рівня життя зайнятого населення, задоволення потреб національної економіки у робочій силі з урахуванням потреб працівників тощо.

Згідно з Законом України «Про зайнятість населення», зайнятість – незаборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їхніх особистих та суспільних потреб із метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їхній власності, у тому числі безоплатно [1]. Для підвищення рівня зайнятості населення і з урахуванням політичної та економічної ситуації в Україні, головною метою повинно стати збереження потенціалу людей праці та професіоналів, котрі є двигуном економіки держави.

Указом Президента України від 03.08.1999 р. № 958/99 було затверджено Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р. Вони стали основою для довгострокової програми розвитку трудового потенціалу, спрямованої на модернізацію сфери зайнятості відповідно до потреб структурної перебудови господарського комплексу країни і розбудови соціально орієнтованої економіки. Дія Указу завершилася в 2010 р., але цілісної політики розвитку трудового потенціалу з урахуванням принципів гідної зайнятості та на підставі соціально-економічних прогнозів так і не було створено за десять років його чинності.

5 липня 2012 р. було ухвалено Закон України «Про зайнятість населення», який визначає перелік владних органів, які забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення. Але до цього переліку не входить Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, основними завданнями якого є формування та забезпечення реалізації державної політики економічного та соціального розвитку і політики у сфері державно-приватного партнерства та статистики. Функції цього органу влади вимагають його активного залучення до регулювання ринку праці в Україні. У жовтні 2012 р. Уряд України затвердив Програму сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року. Однак дотепер переважна більшість задекларованих завдань не виконана.

Успішна реалізація державної політики у сфері зайнятості потребує розробки та прийняття довгострокової програми, спрямованої на побудову нової соціально орієнтованої моделі регулювання ринку праці, основаної на зваженому поєднанні інструментів державного та ринкового регулювання. Така програма має бути спрямована на поетапне зниження напруженості на ринку праці за рахунок створення правових, економічних та інституційних засад для підвищення ефективності зайнятості населення. Рішення у сферах структурної політики, формування та реалізації інвестиційних програм, політики доходів, розвитку системи освіти повинні формуватися з урахуванням їх очікуваного впливу на сферу зайнятості.

До базових чинників формування зайнятості В. Онікієнко та Н. Коваленко відносять: 1) демографічні: передбачають взаємообумовленість зайнятості та статевовікових, професійно-кваліфікаційних характеристик населення, його структури та чисельності. На думку цих фахівців, саме вони визначають склад робочої сили за віком, статтю, кваліфікацією та освітою, станом здоров'я, обумовлюють її кількість; 2) економічні: передбачають формування сукупного попиту на робочу силу та здатність робітника за допомогою своєї праці забезпечити гідне проживання,

з можливістю одночасного підвищення ефективності суспільного виробництва. Дія саме цих факторів значною мірою обумовлює обсяг, структуру та динаміку зайнятості населення; 3) техніко-технологічні: передбачають науково-технічний потенціал (технічний прогрес, розвиток та впровадження досягнень науки та техніки, інновацій); 4) організаційні: охоплюють нормативно-правові та законодавчі акти, форми власності, програми зайнятості, види діяльності, прогноз зайнятості тощо; 5) соціальні: визначають якісні характеристики робочої сили та ефективності праці, спрямовані на організацію професійно-кваліфікаційних характеристик та всебічний розвиток особистості. Вони включають систему освіти, культури, охорони здоров'я, соціальний захист та ін. [2].

Основні фактори формування зайнятості населення М. Головка поділяє на: 1) правові – визначають соціально-економічну компетенцію та юридичний статус органів місцевого самоврядування стосовно управління трудовими ресурсами. Вони обумовлюють правове середовище формування соціального партнерства в регіоні; 2) економічні, що обумовлюють сукупність базових ресурсів у регіоні, а також необхідність узгодженості їх використання задля зростання зайнятості; 3) соціальні – передбачають формування системи захисту працездатного населення; 4) організаційні, що визначають інфраструктурні можливості розвитку та зростання зайнятості [3].

С. Трубич виокремлює дві групи чинників, які визначають рівень зайнятості населення, зокрема: 1) чинники, що сприяють чи гальмують залучення та закріплення працівників на виробництві; 2) чинники, спрямовані на формування і зміну структури робочих місць на усіх рівнях національної економіки (країни, регіонів, галузей, підприємств). До факторів першої групи він відносить економічні (відображають економічну потребу залучення індивіда до сфер прикладання праці), духовно-психологічні (духовну необхідність працювати), демографічні (вік та сімейний стан зайнятих), соціальні (приналежність до певного класу, рівень освіти, професійно-кваліфікаційної підготовки). До другої групи належать: демографічні (склад населення за статеві-віковою ознакою, його концентрація, природний і механічний рух та ін.); склад населення за джерелами засобів існування, суспільними групами, освітою, професійною кваліфікацією; економічні (розподіл зайнятих у галузях матеріального та нематеріального виробництва, співвідношення зайнятих за сферами господарської діяльності); культурно-побутові (рівень розвитку сфери охорони здоров'я, культури, освіти, громадського харчування, торгівлі, побутового обслуговування); організаційні (відображають специфіку організації трудових ресурсів: систему їх формування, розподілу та перерозподілу за видами зайнятості, сферами і галузями народного господарства) [4].

Інший перелік факторів пропонує Н. Казюка: соціально-демографічні (стать, вік та рівень освіти населення); законодавчо-правові (всі заходи, засоби та форми регулювання зайнятості населення); економічні (враховують різні галузі економіки або види економічної діяльності); політичні (враховують тенденції політичної ситуації в країні та її регіонах); організаційно-управлінські (програми та засоби впливу на структуру економіки та структуру населення); екологічні (враховують усю природоохоронну діяльність, програми з розширення безвідходних виробництв та збереження екології загалом); інституціональні (складаються з інститутів ринку, системи підприємництва, процесів приватизації та ін.); психологічні (охоплюють усі психоемоційні характеристики населення); освітні (об'єднують систему, вимоги, рівень освіти та професійні якості працівників); історичні (чинники еволюційного формування структури зайнятості населення); культурні (враховують усі ментальні особливості населення, рівень культури та розвитку нації) [5].

Однак дотепер не існує єдиної думки щодо класифікації факторів впливу на зайнятість населення. Аналізуючи фактори впливу, дослідники переважно беруть до уваги особливості територіальної (регіональної) організації економіки та соціальних структур; сукупність кадрів із певним рівнем кваліфікації та підготовки на даний момент часу; потребу, дефіцит або надлишок робочої сили (залежно від ситуації на ринку); внутрішні критерії (рівень життя), а також специфічні чинники: структурну перебудову, демонополізацію господарського комплексу; рівень збалансованості економіки; рівень кооперації з іншими країнами; рівень продуктивності та оплати праці; зміну форми власності; розвиток приватизації та рівень соціального захисту безробітних; рівень державного регулювання та управління ринком праці. Згоджуючись з точкою зору В. Онікієнко, Н. Коваленко та Н. Казюки, варто зазначити, що рівень та структурні трансформації зайнятості населення залежать від впливу усіх процесів і тенденцій, які відбуваються в економіці, політиці, суспільстві та законодавстві.

Серед факторів впливу на зайнятість населення доцільно виділити:

1. Природно-географічні – базові чинники, що впливають на зайнятість населення. За їхньою допомогою створюються передумови соціально-економічного розвитку регіонів та держави в цілому. До них належать: ресурсний потенціал регіонів, наявність земельних, водних, паливних, енергетичних ресурсів. Саме ці фактори значною мірою обумовили формування сучасного соціально-економічного рівня розвитку регіонів, особливості їхньої господарської спеціалізації, структуру зайнятості, рівень трудового потенціалу.

2. Демографічні, тобто чисельність, стать, вік, професійно-кваліфікаційні характеристики населення, природний і механічний рух, зміну частки економічно активного населення в результаті зрушень у рівнях народжуваності і смертності та ін.

Демографічна ситуація в Україні характеризується зменшенням чисельності населення. За останні 20 років цей показник скоротився майже на 8,8 млн осіб, досягнувши у 2015 році значення 42 929,3 тис. осіб (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони

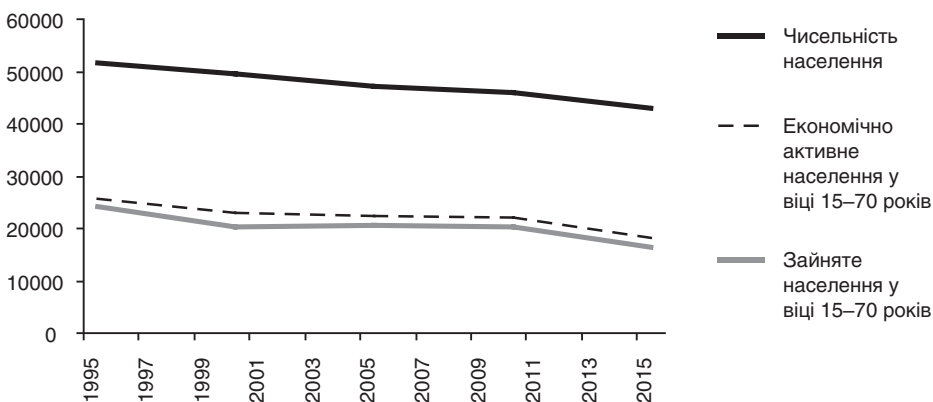

Рис. 1. Показники розвитку сфери зайнятості України під впливом демографічних факторів за 1995–2015 роки

Джерело: складено автором на основі [6].

проведення антитерористичної операції). Кількість економічно активного населення за досліджуваний період зменшилася з 25 562 до 18 098 тис. осіб. Загалом такі ж тенденції властиві і показнику рівня зайнятості населення країни, що доводить значний вплив демографічних факторів на показники розвитку сфери зайнятості населення (рис. 1). Це відбувається з причин як природного скорочення за рахунок дисбалансу народжуваності та смертності, так і міграції населення. З 2014 року чисельність населення зазначається без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції (АТО).

У 1995, 1997, 1998 рр. кількість зайнятих жінок перевищувала кількість чоловіків. Найменший лаг між рівнями зайнятості жінок і чоловіків спостерігався у 1996, 1999, 2002–2005 та 2009 рр. Починаючи з 2010 р., гендерний розрив у рівнях зайнятості постійно збільшувався (рис. 2). Така ситуація зумовлена дією ринкового конкурентного механізму та наявністю прямих бар'єрів для зайнятості (вужчий професійний вибір, відсутність необхідних робочих місць або необхідної кваліфікації, вихід у декретні відпустки). Жіноча зайнятість традиційно переважає у сферах діяльності з найнижчими рівнями середньої заробітної плати – сфері соціального забезпечення, освіті, охороні здоров'я, побутовому обслуговуванні та культурі, в яких жінки становлять понад 70 % працівників. Зайнятість чоловіків – це переважно важка промисловість, металургія, транспорт, сфера підприємництва.

3. До економічних факторів, що впливають на зайнятість населення, варто віднести: рівень економічного розвитку держави (ВВП на душу населення); ступінь інвестиційної активності; податково-бюджетну і грошово-кредитну політику держави; рівень інфляції; наближеність до державних кордонів, яка дає змогу мігрувати в іншу країну людям, що не можуть працевлаштуватися на вигідних їм умовах; рівень середньомісячної заробітної плати, що склався в регіоні, рівень доходів населення, які визначають ціну робочої сили в регіоні. Також економічні фактори формування зайнятості населення полягають у виробничій діяльності людей, спрямованій на створення валового внутрішнього продукту суспільства. Зростання кількості зайнятих призводить до збільшення обсягів виробництва товарів, надання послуг, створює

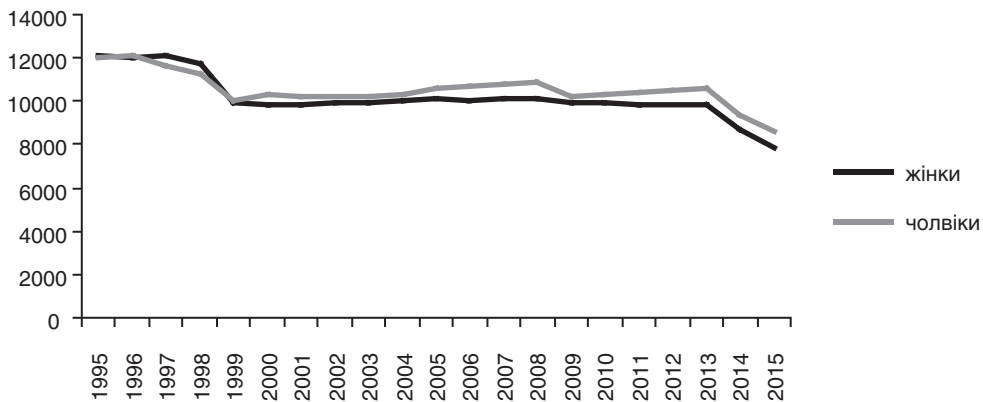

Рис. 2. Кількість зайнятого населення віком 15–70 років залежно від статі за 1995–2015 роки

Джерело: складено автором на основі [6].

передумови для задоволення ширшого кола потреб і зростання добробуту населення. До економічних факторів доцільно віднести і галузеву структуру господарства, яка зрештою визначає попит на фахівців різних професій (таблиця).

Таблиця. Потреба підприємств у працівниках за видами економічної діяльності в період 2011–2015 рр.

Вид економічної діяльності	2011		2012		2013		2014 ¹		2015 ¹	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Потреба у працівниках, усього	59,3	100	48,6	100	47,5	100	35,3	100	41,3	100
Сільське, лісове та рибне господарство	2,9	4,9	2,5	5,2	2,3	4,8	1,6	4,5	2,0	4,8
Промисловість, у т. ч:	16,6	28	13,8	28,4	11,5	24,1	9,0	25,5	11,4	27,6
добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1,3	2,2	1,3	2,7	0,7	1,5	0,5	1,4	0,5	1,2
переробна промисловість	13,0	21,9	10,6	21,8	9,0	18,9	7,2	20,4	8,7	21,1
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2,3	3,9	1,9	3,9	1,8	3,8	1,3	3,7	2,2	5,3
Будівництво	3,5	5,9	2,2	4,5	2,5	5,3	1,3	3,7	1,7	4,1
Торгівля; ремонт авто і мотоциклів	7,1	12	5,2	10,7	6,2	13,1	4,7	13,3	6,3	15,3
Діяльність транспорту та зв'язку	5,0	8,5	4,4	9,1	4,1	8,6	3,8	10,8	3,5	8,5
Тимчасове розміщення й організація харчування	–	–	–	–	1,3	2,7	0,7	2	1,3	3,1
Інформація та телекомунікації	–	–	–	–	0,5	1,1	0,4	1,1	0,3	0,6
Фінансова та страхова діяльність	0,9	1,5	0,6	1,2	0,7	1,5	0,6	1,7	0,4	1
Операції з нерухомим майном	4,8	8,1	3,5	7,2	0,7	1,5	0,6	1,7	0,5	1,2
Професійна, наукова та технічна діяльність	–	–	–	–	1,2	2,5	0,8	2,3	0,9	2,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	–	–	–	–	1,7	3,6	1,4	4	1,4	3,4
Державне управління й оборона	7,7	13	7,6	15,6	7,2	15,2	4,9	13,9	4,4	10,7
Освіта	2,1	3,5	1,9	3,9	2,1	4,4	1,5	4,2	3,1	7,5

Закінчення таблиці

Вид економічної діяльності	2011		2012		2013		2014 ¹		2015 ¹	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5,9	9,9	4,7	9,7	4,5	9,5	3,2	9,1	3,1	7,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинки	–	–	–	–	0,4	0,8	0,4	1,1	0,4	1
Інші види послуг	2,8	4,7	2,2	4,5	0,6	1,3	0,4	1,1	0,6	1,5

Примітка: ¹ без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь.
Джерело: складено автором на основі [6].

В Україні у 2011–2015 рр. потреба у працівниках зменшилася майже на 18 тис. осіб, що свідчить про посилення негативних тенденцій розвитку ринку праці України. У 2015 р. достатньо значним залишався попит на фахівців за такими видами діяльності: промисловість, торгівля, ремонт авто і мотоциклів, діяльність транспорту та зв'язку, державне управління й оборона, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги. За останні роки значно зменшився попит на працівників у сфері будівництва, фінансової та страхової діяльності.

4. Соціальні фактори, що охоплюють соціальний захист працездатного населення, систему освіти, культури, охорони здоров'я, а також розвиток особистих здібностей і ділових якостей, професійної майстерності кадрів. Дія саме цих факторів значною мірою обумовлює якість зайнятості населення, гармонізацію інтересів особи і суспільства, формування психологічної готовності кожної людини брати на себе відповідальність за результати власної діяльності, а також гарантію сприятливих можливостей нормального відновлення і розвитку затрачених у виробничій діяльності життєвих сил людини (сучасні режими праці й відпочинку, фізичного й духовного розвитку, професійного вдосконалення тощо).

5. До законодавчо-правових факторів, що впливають на зайнятість населення, треба віднести ухвалення та дотримання законодавчих і нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини.

6. Політичні фактори – це рівень політичної стабільності в суспільстві, вектор міжнародної політики держави, міжнародні угоди і зобов'язання, що стосуються зайнятості населення.

7. Організаційні фактори визначають відповідний рівень наукової організації праці, виробництва і управління, організацію діяльності державної служби зайнятості та бірж праці, ступінь інформованості населення про стан ринку праці.

8. Техніко-технологічні фактори передбачають розвиток та впровадження досягнень науки та техніки, технічний прогрес.

9. Історико-культурні фактори враховують усі ментальні особливості населення, традиції, цінності і норми, які склалися в державі та окремих її регіонах і впливають на ступінь зайнятості населення.

10. Екологічні фактори – стан навколишнього середовища та рівень його забруднення; вони впливають на здоров'я населення, на можливість працювати за обраною професією.

Нерівномірність розвитку регіонів значною мірою залежить від розміщення продуктивних сил, зумовленого наявними природними ресурсами, історичним

розвитком та місцевими традиціями, і відображає економічну спеціалізацію регіонів країни. Диференціація регіональних ринків праці спричинена нерівномірністю соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема обсягами наявного ресурсного потенціалу й ефективністю його використання, що зумовлює різні можливості щодо врегулювання попиту та пропозиції робочої сили і регіональні диспропорції за показниками зайнятості. Тому необхідним є забезпечення ефективного організаційно-регулятивного впливу владних структур кожного регіону на зайнятість населення шляхом виокремлення факторів основного та опосередкованого впливу на зайнятість з метою удосконалення законодавчо-нормативної бази, гнучкого поєднання економічних, фінансових, організаційних, освітніх та інших інструментів регулювання.

Для побудови ефективної політики зайнятості необхідно запровадити процедуру визначення для кожного регіону факторів основного та опосередкованого впливу залежно від оцінки їхнього впливу на рівень зайнятості та включення результатів цієї оцінки до регіональних програм зайнятості як підстави для вибору пріоритетних напрямів розробки і фінансування заходів щодо підвищення рівня зайнятості. До основних доцільно віднести фактори, які мають вирішальний вплив на результативний показник та є пріоритетними для розробки заходів регіональної програми зайнятості.

Запропонована систематизація факторів впливу на зайнятість населення залежно від ролі (значущості) для кожного регіону надасть можливість на практиці дослідити їхню дію і сприятиме побудові ефективної політики зайнятості населення. Основним принципом ефективної зайнятості населення має стати формування пропорційного співвідношення певних типів зайнятості за окремими видами економічної діяльності (залежно від пріоритетності). Подальший розвиток пріоритетних сфер економіки, особливо сфери послуг, сприятиме забезпеченню ефективної зайнятості населення на ринку праці України.

На основі експертних оцінок та статистичних даних здійснена класифікація факторів основного та опосередкованого впливу на зайнятість населення Донецької області, що дає змогу виокремити основні (пріоритетні) фактори впливу.

1. *Демографічні.* Чисельність наявного населення області за оцінкою, здійсненою на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни постійного місця проживання, станом на 1 січня 2016 року становила 4265,1 тис. осіб, або 10,0 % населення України. Упродовж 2014–2015 рр. чисельність населення скоротилась на 78,7 тис. осіб, у тому числі внаслідок природного скорочення на 58,8 тис. осіб і на 19,9 тис. осіб – за рахунок міграційного скорочення. Поглибилась демографічна криза: смертність у 2015 р. перевищила народжуваність в 2,4 раза, у 2014 – удвічі. Протягом 2015 р. спостерігалася стійка тенденція зростання чисельності внутрішньо перемішених осіб, зареєстрованих на території області, підконтрольній українській владі.

2. *Економічні.* Упродовж 2014–2015 рр. спостерігається зменшення обсягів промислового виробництва – на 34,6 %; обсягів сільськогосподарського виробництва – на 34,7 %; кількості малих підприємств – на 11,6 %, обсягу реалізованої ними продукції – на 9,5 %, чисельності працюючих на малих підприємствах – на 3,5 %; кількості ФОП, які сплачували податки, тобто реально здійснювали свою діяльність – на 55,5 %; обсягу капітальних інвестицій – на 58,9 %, накопичених прямих іноземних інвестицій – на 28,3 %. Середньорічний рівень інфляції за 2015 р. порівняно з 2014 р. склав 46,1 %, в Україні цей показник становив 43,3 %. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників підприємств, установ та організацій (з кількістю

зайнятих 10 і більше осіб) в області у 2015 р. склала 4980 грн, що на 29,1 % більше ніж у 2014 р. За розміром заробітної плати область посідає друге місце в Україні (після м. Київ). Реальна заробітна плата у 2014 р. знизилась на 10,4 % (в Україні – на 20,2 %).

3. *Соціальні.* Значний знос наявної виробничої та соціальної інфраструктури області, а також руйнування та пошкодження значної кількості об'єктів виробництва, житлового фонду та соціальної сфери внаслідок АТО. Нестабільний психологічний стан людей у результаті збройного конфлікту на Донбасі.

4. *Екологічні.* Донецька область займає перше місце в Україні за обсягом викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря (22,0 % загальних викидів); друге місце в Україні за обсягом накопичених відходів (7,4 % загального обсягу) і за обсягом скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти (32,1 % загального скидання). Екологічною, санітарно-епідеміологічною загрозою для Донецької області є можливий аварійний стан очисних споруд не тільки підприємств комунального господарства, але й усіх підприємств області, які здійснюють скид зворотних вод до басейну р. Сіверський Донець, що є основним джерелом питного водопостачання. На території області велика концентрація промислових підприємств добувної, переробної, хімічної та інших галузей промисловості, на балансі яких знаходяться місця видалення відходів, які експлуатуються тривалий час та у зв'язку зі скрутним економічним становищем багатьох промислових підприємств знаходяться у незадовільному технологічному стані.

До опосередкованих факторів впливу на зайнятість населення у Донецькій області належать природно-географічні, законодавчо-правові, політичні, організаційні; історико-культурні, техніко-технологічні.

Виходячи з аналізу основних та опосередкованих факторів впливу на зайнятість населення, доцільно запропонувати наступні пріоритетні напрями політики зайнятості у Донецькій області:

- розбудова сприятливого середовища для розвитку підприємницької діяльності;
- організація та надання місцевими органами виконавчої влади якісних соціальних послуг відповідно до визначених потреб громад (сприяння процесам децентралізації);
- розроблення та втілення заходів соціальної підтримки населення (у тому числі, постраждалому внаслідок конфлікту);
- відновлення та посилення системи управління природоохоронною діяльністю для запобігання екологічним ризикам та сприяння відновленню довкілля та ін.

Висновки. У результаті дослідження виокремлено основні та опосередковані фактори впливу на зайнятість населення. Для побудови ефективної політики зайнятості запропоновано запровадити процедуру визначення для кожного регіону факторів основного та опосередкованого впливу залежно від оцінки їхнього впливу на рівень зайнятості та включення результатів цієї оцінки до регіональних програм зайнятості як підстави для вибору пріоритетних напрямів розробки і фінансування заходів щодо підвищення рівня зайнятості. Це надасть змогу розробити та ухвалити загальнодержавну довгострокову програму, спрямовану на побудову нової соціально орієнтованої моделі регулювання ринку праці, яка буде основана на зваженому поєднанні інструментів державного та ринкового регулювання.

На прикладі Донецької області до основних (пріоритетних) факторів впливу на зайнятість населення віднесено: демографічні, економічні, соціальні, екологічні, техніко-технологічні. До опосередкованих факторів впливу на зайнятість населення

варто віднести: природно-географічні, законодавчо-правові, політичні, організаційні, історико-культурні. На основі впливу даних факторів виділено пріоритетні напрями політики зайнятості.

Подальших досліджень потребує детальне вивчення факторів впливу на зайнятість населення на регіональному рівні, визначення перспектив переходу українського ринку праці на європейські стандарти, можливості впровадження зарубіжного досвіду в сфері ринку праці в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 24. – Ст. 1.
2. Онікієнко В.В. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення / В.В. Онікієнко, Н.І. Коваленко; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – К. : Принт Експрес, 1999. – 52 с.
3. Головка М.Л., Пастухов В.П. Зайнятість населення України: соціально-економічні, правові та історичні аспекти. – К. 1998. – 381 с.
4. Трубич С.Ю. Сучасна парадигма української моделі зайнятості населення / С.Ю. Трубич, Є.П. Качан. – Тернопіль : Економічна думка, 1999. – 35 с.
5. Казюка Н.П. Зайнятість населення: проблематика та наслідки негативних тенденцій для регіону / Н. Казюка; Дніпропетр. нац. ун-т. // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. – Т. 2. – Дніпропетровськ 2009. – С. 553–558.
6. Дані офіційного сайту Державної статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy vid 5 lyupnia 2012 r. № 5067-VI «Pro zainiatist naseleennia» [Law of Ukraine dated July 5, 2012 No. 5067-VI «On Employment of the Population»]. (2012, 5 July). *Vidomosti Verkhovnoi Rady - Information from the Verkhovna Rada*, 24 [in Ukrainian].
2. Onikienko, V.V. (1999). *Produktivna zaynyatist: zmist, aktualni problemi i shlyahi dosyagnennya* [Productive employment: content, actual problems and ways of achieving]. Kyiv : Print Ekspres [in Ukrainian].
3. Golovko, M.L., & Pastuhov, V.P. (1998). *Zajnyatist naseleennia Ukrainy: social'no-economiczni, pravovi ta istorichni aspekty* [Employment Ukraine: socio-economic, legal and historical aspects.]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Trubych, S.Yu., & Kachan, Ye.P. (1999). *Suchasna paradyhma ukrainskoi modeli zainiatosti naseleennia* [The current paradigm of Ukrainian model employment]. Ternopil: Ekonomichna dumka. [in Ukrainian].
5. Kaziuka, N.P. (2009). Zainyatist naseleennja: problematyka ta naslidky negatyvnyh tendencii dlia regionu [Employment: problems and consequences of negative trends in the region]. *Ekonomika: problemy teorii ta praktyky: zbirnyk naukovykh prats - Economy: problems of theory and practice: scientific research journal*, Vol.2, 553-558 [in Ukrainian].
6. *Dani ofitsiynoho saytu Derzhavnoi statystyky Ukrainy* [Information of official site of State statistics of Ukraine]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.12.2016.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів – без оплати.

Рукописи приймаються обсягом 17–20 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завіреним печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розміщено на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код УДК (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Нижче УДК автор (автори) вносять коди JEL Classification: тематичного класификатору Journal of Economic Literature. Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 150–250 слів мовою оригіналу статті (не менш ніж 12–15 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5), **анотацію англійською мовою подають на 250–300 слів (не менше 1800 знаків).**

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (150–250 слів мовою статті, **250–300 – англійською мовою**) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відобразити послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відобразити основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено визначено, виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 150–250 слів мовою статті, **250–300 – англійською мовою**).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;

- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References*.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПІБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПІБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал – рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» — світлим курсивом, а назву рисунку — напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблица» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі — назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розміщувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англійських статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147).

За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко і легко оформити Ваш «Список використаних джерел» відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ДАК) України та оформити посилання на наукові джерела в Україні зрозуміло та уніфіковано.

Цей портал полегшує процедури оформлення наукових джерел та проходження нормоконтролю при написанні Ваших статей, дисертацій та інших наукових робіт.

2) REFERENCES — той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у літературі виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках — англійською мовою. Електронне посилання <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу — Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках курсивом — англійською мовою). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відпо-

відно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів (у доопрацьованому варіанті) автор виокремлює жовтим коліром змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за рецензіями.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Термін подання статей до журналу:

- до першого номеру до 20 грудня (подання журналу до друку у березні поточного року);
- до другого номеру до 25 березня (подання журналу до друку у липні поточного року);
- до третього номеру до 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ:

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

Інформація про присвоєння DOI журналу «Демографія та соціальна економіка»

Журналу «Демографія та соціальна економіка» «Demography and social economy» присвоєно DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта на всі статті з 2009–2016 рр.

Список статей з індексом DOI кожної статті за номерами журналу виставлено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua> у додатках за роками.

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. *digital object identifier*, скорочено DOI) — сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть після зміни його URL, яка може виникати при зміні сайту, видавця тощо. Цей ідентифікатор подібний до URN (англ. *Uniform Resource Name*) і не залежить від місцезнаходження документа.

Авторам статей, які посилаються на матеріали журналу, необхідно у ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і у кінці посилання додавати **індекс DOI цієї статті**.
Наприклад:

8. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // *Демографія та соціальна економіка*. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanymy blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].

Варто також наводити у преліку посилань *doi* інших джерел (за наявності).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) – організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонуваними стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Migrantsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* транслітерація – переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.

4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за трансліерованою назвою).

5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Київ) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleння [Migration, reproduction and level of education of population]*. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—» «;», « / », “ “) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов – без оплаты.

Рукописи принимаются объемом 17–20 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Ниже УДК автор (авторы) вносят коды JEL Classification: тематического классификатора Journal of Economic Literature. Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 150–250 слов на языке оригинала статьи (не менее чем 12–15 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5), **аннотацию на английском языке подают на 250–300 слов (не менее 1800 знаков)**.

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (150–250 слов на языке статьи, а **на английском языке 250–300 слов**) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, предложено, определено, обосновано, сделано, выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 150–250 слов на языке статьи и **на английском языке 250–300 слов**).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;

- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, новизну, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении*, которые выделяют полужирным шрифтом, *литература, References*.

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *коротко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» – *светлым курсивом*, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию графа, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147).

С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить Ваш «Список использованных источников» согласно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ГАК) Украины и оформить ссылки на научные источники в Украине понятно и унифицировано.

Этот портал упрощает процедуры оформления научных источников и прохождения нормоконтроля при написании Ваших статей, диссертаций и других научных работ.

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература – в конце статьи. Обязательными являются также

ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* – на *английском языке*). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает минимум внутреннюю и внешнюю рецензии. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

В ходе доработки статей по замечаниям рецензентов (в доработаном варианте) автор выделяет желтым цветом измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по рецензиям.

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличия существенных замечаний, статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати ученый совет Института.

Срок подачи статей в журнал:

- к первому номеру до 20 декабря (подача журнала в печать в марте текущего года);
- ко второму номеру до 25 марта (подача журнала в печать в июле текущего года);
- к третьему номеру до 10 сентября (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

Информация о присвоении DOI журналу «Демография и социальная экономика»

Журналу «Демография и социальная экономика» «Demography and social economy» присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта на все статьи с 2009–2016).

Список статей с индексом DOI каждой статьи по номерам журнала выставлен на сайте журнала <http://www.dse.org.ua> в приложениях по годам.

Цифровой идентификатор объекта (англ. *Digital object identifier*, сокращенно DOI) – устойчивый идентификатор, который предоставляется электронным документам и позволяет найти документ даже при изменении его URL, которое может произойти при изменении сайта, издателя и т.д. Этот идентификатор подобен URN (англ. *Uniform Resource Name*) и не зависит от местонахождения документа.

Авторам статей, которые ссылаются на материалы журнала, необходимо в ЛИТЕРАТУРЕ указывать источник из номера журнала и в конце источника ставить **индекс DOI этой статьи**. Например:

8. Калашникова Т.М. Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanymy blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].

Стоит также проводить в перечне *doi* других источников (при наличии).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) – организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoie khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (*заглавие статьи только транслитерировано, без перевода*):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoie khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

* транслитерация – перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia*. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

3. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т. д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., – 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia [Migration, reproduction and level of education of population]*. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S. 190–199 [in Russian].

В **References** совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «-»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «-» «;», « / », “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы – библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). Publish articles to authors - without pay.

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the articles author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). The author (authors) make JEL Classification Codes: a thematic classifier Journal of Economic Literature. Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the fuoll postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's original language within 150–250 words in the language of the original article (not less than 12–15 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5), **summary in English has to be submitted within 250–300 words (not less than 1800 characters).**

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 150–250 words in the original language of the article and **250–300 words in English**) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.);
- compact character (within 150–250 words in the original language of the article and **250–300 words in English**).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;

-
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, originality, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References.**

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N __» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ___» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks: LITERATURE and REFERENCES** (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147).

With VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) You can quickly, easily and automatically place your «LITERATURE» according to the requirements of the Higher Attestation Commission (HAC) of Ukraine and draw reference to the scientific sources in Ukraine clear and unified.

This portal facilitated procedures for issuing scientific sources and transmission Control of norms while writing your papers, theses and other scientific works.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the

author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

During the finalization of articles on the comments of reviewers author allocates yellow version of article 2 changed text, added suggestions, tables, pictures or other material added to the operational validation reviewer recorded comments on reviews.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

Deadline for submission of articles to the journal:

- the first number to 20 December (journal submission for publication in March of this year);
- the second number to 25 March (journal submission for publication in July of this year);
- the third number to 10 September (journal submission for publication in December).

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»:

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

Information about assigning the Journal «Demography and Social Economy» with DOI index

Journal «Demography and social economy» has been assigned with DOI index digital object identifier of an article 2009–2016.

The list of articles with DOI index for various volumes was downloaded online at the official web-site: <http://www.dse.org.ua>.

Digital Object Identifier (DOI) is a sustainable identifier, provided to electronic documents to allow their finding even in case of its URL change due to changes at the publisher's website, etc. This identifier is similar to URN index (Uniform Resource Name) and does not depend on the location of a document.

The authors of articles, who provide references to the Journal materials, should indicate the reference and put DOI index in the end of this article. For example:

8. *Калашникова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Migrantsii, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproyzvodstvo u uroven' obrazovanyia naselenyia [Migration, reproduction and level of education of population]*. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – М.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «-») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «-» «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.